
K E R I A

STUDIA LATINA ET GRAECA

LETNIK/ANNUS VIII • ŠTEVILKA/TOMUS 2 • 2006/MMVI

COMMENTARII PERIODICI, QUOS BIS IN ANNO EDIT

DRUŠTVO ZA ANTIČNE IN HUMANISTIČNE ŠTUDIJE SLOVENIJE

SOCIETAS SLOVENIAE STUDIIS ANTIQUITATIS ET HUMANITATIS INVESTIGANDIS

VSEBINA

I – ZNANSTVENI ČLANKI

- Maja SUNČIČ *Plutarhov grško-rimski imaginarij: Rimska in Grška vprašanja kot antropološki makrotekst* 7
- Gregor POBEŽIN *Λόγοι καὶ ἔργα: Tukidid in vprašanje govorov* 19
- Kozma AHAČIČ *Slovničarstvo v bližnjih evropskih deželah pred Bohoričevo slovnico v 16. stoletju* 35
- Aleš MAVER *Qui primus Romanorum principum maiestatem dei singularis ac veri cognovisti: Paberki o Konstantinovi podobi pri krščanskih latinskih zgodovinarjih 4. in 5. stoletja* 59
- Matejka GRGIČ *Tematski sklopi teorije jezika v poznoantični filozofiji: primer novoplatonizma* 79

II – PREVODI

- Fran Viljem LIPIČ *Bolezni Ljubljančanov (Morbi Lubeanorum) – maj, november (Prevod in spremna predstavitev Matej Hriberšek)* 101

III – MISCELLANEA

- Nada GROŠELJ *Plutarhove ženske. Ur. Maja Sunčič. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2004. (Zbirka Dialog z antiko) 216 strani. (recenzija)* 127
- Julijana VISOČNIK *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and The Written Text. (ur. J. N. Adams, M. Janse, S. Swain). Oxford Univesity Press, New York 2002. 483 str. (recenzija)* 131
- Julijana VISOČNIK *Wolfgang Meid: Keltische Personennamen in Pannonien. Archaeolingua Foundations, Budapest 2005 (recenzija)* 134

CONTENTS

I – SCHOLARLY ARTICLES

- Maja SUNČIČ *Plutarch's Greco-Roman Imaginary: The Roman and Greek Questions as an Anthropological Macro-Text* 7
- Gregor POBEŽIN *Λόγοι καὶ ἔργα: Thucydides and His Speeches* 19
- Kozma AHACIČ *Grammars Preceding the 16th-Century Bohorič Grammar in Some European Countries Relevant to Slovenia* 35
- Aleš MAVER *Qui Primus Romanorum Principum Maiestatem Dei Singularis ac Veri Cognovisti: Some Reflections on the Portrayal of Constantine in the Christian Latin Historians of the 4th and 5th Centuries* 59
- Matejka GRGIČ *The Theories of Language in Late Ancient Philosophy: The Case of Neoplatonism* 79

II – TRANSLATIONS

- Fran Viljem LIPIČ *The Diseases of the Citizens of Ljubljana (Morbi Lubeanorum) – May, November (Translation and foreword by Matej Hriberšek)* 101

III – MISCELLANEA

- Nada GROŠELJ *Plutarhove ženske. Ed. Maja Sunčič. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Ljubljana Graduate School of the Humanities, 2004. (The Dialog z antiko series) 216 pp. (Review)* 127
- Julijana VISOČNIK *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and The Written Text. Eds. J. N. Adams, M. Janse, S. Swain. Oxford University Press, New York 2002. 483 pp. (Review)* 131
- Julijana VISOČNIK *Wolfgang Meid: Keltische Personennamen in Pannonien. Archaeolingua Foundations, Budapest 2005. (Review)* 134

I
ZNANSTVENI ČLANKI

Maja SUNČIČ | PLUTARHOV GRŠKO- RIMSKI IMAGINARIJ: *RIMSKA IN GRŠKA VPRAŠANJA* KOT ANTROPOLOŠKI MAKROTEKST

Izvleček

Članek obravnava Plutarhova *Rimska in Grška vprašanja* v širšem kontekstu avtorjevega korpusa, ki ga opredeljuje kot antropološki makrotekst. Sprašuje se o avtorjevem imaginariju, o pomenu umeščanja v čas in prostor ter konstruiranju grško-rimske kontinuitete. Izpostavlja značilnost Plutarhove idealistične antropologije, ki se kaže v izogibanju dvoumnostim in nasprotjem med zavojevanimi Grki in rimskimi okupatorji. Rimsko in grško identiteto predstavlja kot skupno polje dediščine, kjer kulturno dominirajo Grki. V kontekst svojega resničnostnega programa zato uvrsti virtualno grško-rimskost, ki s fuzijo pozitivnih lastnosti obeh vodi k preseganju razlik.

Abstract

The paper analyses Plutarch's *Roman and Greek Questions* in the broader context of the author's corpus, defined as an anthropological macro-text. It raises questions about the author's imaginary, about the importance of temporal and spatial placement, and about the construction of a Greco-Roman continuity. Plutarch's idealistic anthropology is characterised by the avoidance of all ambiguities and differences arising between the subjugated Greeks and the Roman invaders. The national identity of both is represented as their common, Greek-dominated cultural heritage. Plutarch's programme of reality thus encompasses a virtual Greco-Romanity, which fuses the positive characteristics of both peoples and leads to overcoming the differences.

Plutarhova spisa *Rimska vprašanja* (*R. V.*), Ἀῦτια Ῥωμαϊκά, in *Grška vprašanja* (*G. V.*), Ἀῦτια Ἑλληνῶν,¹ spadata v zbirko *Moralia* ali *Etični spisi* in sta po rokopisni tradiciji združena v eno celoto vedno v zaporedju *Rimska vprašanja, Grška vprašanja* (*Vprašanja za R. V. in G. V. skupaj*). *R. V.* vsebujejo 113 vprašanj ali ajtiologij o rimskem življenju, *G. V.* pa nudijo 59 razlag ali ajtiologij o grški raznolikosti življenja, poimenovanja, ustanovitve mest ipd. Obe deli sta bili v 20. stoletju skoraj povsem spregledani in uvrščeni med Plutarhova manj pomembna dela.² V za-

¹ *R. V.* so v Lamprijevem katalogu pod številko 138, *G. V.* pa pod številko 166. O katalogu glej Irigoin, 1986.

² Za širšo predstavitev stanja raziskav in bibliografijo glej Sunčič, 2006.

dnjih nekaj letih se je ponovno zbudilo zanimanje za oba spisa, za kar je v prvi vrsti zaslužen plutarholog Jacques Boulogne.³

V članku se bomo posvetili predvsem tistim vidikom *R. V.* in *G. V.*, ki spisa uvrščajo v širši kontekst Plutarhovega korpusa. Spraševali se bomo o avtorjevem imaginariju, pomenu umeščanja v čas in prostor ter konstruiranju grško-rimske kontinuitete. Predlagane kontinuitete ne smemo razumeti kot kontinuiteto obeh besedil v modernih izdajah (sosledje *R. V.*, *G. V.*), ki sledijo 15 rokopisom obeh spisov.⁴ Podobno je treba domnevati tudi za *Vzporedne življenjepise (Življenjepise)* in primerjave, ki jim sledijo.⁵ Osnovna Plutarhova metoda pri pisanju *Življenjepisov* je primerjava življenja z življenjem, značaja z značajem in dela z delom: postopek lahko razberemo tudi v *Vprašanjih*, le da primerjava poteka v smeri od *R. V.* proti *G. V.*, medtem ko so primerjave, s katerimi sklene pare življenjepisov, obojestransko primerjalne (*Vprašanja* na koncu nimajo primerjave, saj se z zadnjim *G. V.* sklene krog).

Pascal Payen⁶ predlaga branje *Vprašanj* v celoti in kontinuirano (najprej *R. V.*, potem *G. V.*), medtem ko John Scheid⁷ v svojih analizah (ter na različnih predavanjih in seminarjih z variacijo teme o Plutarhovem imaginarnem prehodu po Rimu) domneva, da se lahko »knjiga« odpre kjer koli in prebere katero koli vprašanje ter se od tam pomika bodisi naprej ali nazaj po besedilu in s tem tudi po prostoru in času. Pri analizi *Vprašanj* ne smemo zanemariti *Življenjepisov* in celovitosti Plutarhovega korpusa⁸ – paralele oz. primerjave so pomembna značilnost Plutarhovega pisanja.⁹ Njegov program paralelizma, ki je očitno v *Življenjepisih* in *Vprašanjih*, jasno opiše tudi v uvodu v spis *Manjše paralele* (domnevno nepristen), in sicer kot težnjo po vzpostavitvi kontinuitete, dialoga med preteklostjo in (svojo) sedanjostjo: »Večina ljudi meni, da so stare zgodbe izmišljotina in legende, ker vsebujejo neverjetne elemente. Ampak jaz sem podobna dejstva odkril tudi v sodobnosti (καὶ ἐν τοῖς νῦν χρόνοις), zato sem izbral tista, ki so nastala v zgodovini Rima in vsako starodavno zgodbo zoperstavil nedavni ter zapisal tudi svoje vire.« Kot vidimo, si Plutarh prizadeva vzpostaviti povezavo, kontinuiteto med preteklostjo in svojo sodobnostjo, zato mora vprašanja kljub sodobnemu izhodišču v 1. stol. n. št. koncipirati brezčasovno oz. nadčasovno:

³ Boulogne, 1987, 1992, 1994, 1998, 2002a, 2002b.

⁴ Titchener, 1924.

⁵ Življenjepisi niso zasnovani, da bi jih brali kot posamezni življenjepisi: o tem predvsem Harrison, 1995.

⁶ Payen, 1998b, 39.

⁷ Scheid, 1991–1991, 273, tako tudi Boulogne, 1992, 4699, op. 111; 1994, 46.

⁸ Payen, 1998b.

⁹ Payen, 1998a, 13.

tako jih odveže pripadnosti posameznemu, etničnemu, kulturnemu in časovno-prostorskemu ter jih vpne v zakonitosti kozmosa.¹⁰

Vprašanja kot potovanje

Branje *R. V.* in *G. V.* zahteva primerjavo enega (Rima) z mnogoterim (grški svet), fiksiranega in nepremičnega (rimskega) z mobilnim (grškim). Plutarh razliko razreši z vzpostavitvijo kontinuitete: Grčija se nadaljuje v Rimu, in to ne samo kulturno, v institucijah in v jeziku, ampak tudi geografsko. Plutarh si pri vsakem vprašanju prizadeva, da bi prišel do dna kavzalnosti: njegov smoter je ajtiološki, »vzrokoslovni«. Boulogne¹¹ zato naslov prevaja drugače od ustaljene prakse, in sicer *Rimske in Grške ajtiologije oz. etiologije*, saj se deli ukvarjata z razlagami izvorov in ponujata številne možne interpretacije, pojem vprašanje pa je po njegovem mnenju preveč ohlapen. Kljub utemeljeni Boulognovi razlagi bomo vztrajali pri tradicionalnem poimenovanju *Vprašanja*. Ideja vprašanja pa ni zgolj plutarhavska ali obče filozofska (predvsem peripatetska¹²), ampak se vpenja tudi v kontekst raziskovanja in popotovanja, torej etnologije in antropologije, v *Vprašanjih* pa tvori tisto, kar je d'Ippolito¹³ poimenoval antropološki makrotekst.

Plutarh nastopa kot spraševalec, biograf, etnolog in antropolog, kot posrednik,¹⁴ ki potuje od Grkov k Rimljanom in od Rimljanov h Grkom s pomočjo različnih in mnogoterih vprašalnic. Grkom in Rimljanom postavlja vprašanja, ki se dotikajo razlik v življenjskih slogih, političnih in religioznih rab, jezika ipd., vse skupaj pa postavi na skupni imenovalac pogleda: pri tem prihaja do interference med grškim in rimskim pristopom, kar lahko razberemo tudi iz različnega načina spraševanja kot tudi iz različnih vprašanj. Vprašanja zarisujejo meje potovanja: Plutarhove meje so vedno grške – avtor se redno zateka k grški primerjavi. Primerjava pa ni zgolj kulturna, ampak tudi časovna: V odnosu do Rimljanov so Plutarhovi Grki kljub svoji »časovni prednosti« obenem sodobniki in stari, Rimljani pa predstavljajo tiste posrednike, ki vzpostavljajo kontinuiteto in ohranjajo grškost živo.

Ker se pri iskanju vzrokov premika po času in prostoru, *Vprašanja* spominjajo na popotovanje. Popotovanje v obliki Plutarhovega vpra-

¹⁰ Darbo-Peschanski, 1998, 27, to povezuje s konceptom kozmologije zgodovine.

¹¹ Boulogne, 2002a, 91, ta naslov uporablja tudi v svojih drugih delih in študijah, npr. Boulogne, 1994, 1998.

¹² Glej Darbo-Peschanski, 1998, 22.

¹³ D'Ippolito, 1991.

¹⁴ Nouilhan, Pailler, Payen, 1999, 45–48.

šalnika kaže, da mnogoplastni rimski svet vsebuje grško plast.¹⁵ Skozi spraševanje in raziskovanje poskuša Rimljane postaviti v harmonijo s kozmosom,¹⁶ zato je njegovo potovanje poleg realnega (gibanje po prostoru) tudi imaginarno.

V *R. V.* lahko mnogoštevilčnost hipotez oz. ponujenih ajtiologij (največ šest¹⁷) pripišemo Plutarhovemu čudenju in omahovanju med različnimi možnostmi razlage. Čudenje igra pomembno vlogo pri raziskovanju, saj ga Herodot postavi v uvod svoje zgodovine.¹⁸ Čudenje, presenečenje je konstitutivni element etnološkega in antropološkega raziskovanja: vprašanje je začetek potovanja k drugemu. Platon v *Teajtetu*¹⁹ čudenje (τὸ θαυμάζειν) postulira za začetek filozofije, ravno tako pa ga lahko postavimo za rojstvo antropologije. Plutarh si tako kot etnolog ali antropolog postavlja vprašanje o tistem, kar čudi in šokira, θαῦμα.²⁰ Čudenje ga napoti k vprašanju, ki uteleša potovanje, podobno kot je to v *Žalostnih povratnikih* (*Tristes tropiques*) opredelil tudi Claude Lévi-Strauss:²¹ spraševanje se lahko začne šele, ko se končajo potovanja, pravi začetek etnološkega raziskovanja pomeni odpovedati se potovanjem in se zapisati vprašanjem, torej odpovedati realnemu v prid imaginarnemu potovanju. Plutarhova *Vprašanja* so ravno to: potovanje po imaginarnem času in prostoru v iskanju idealne grško-rimskosti.

Vprašanja razlike in kontinuitete

Izhodišče Plutarhovega raziskovanja je razlika: sprašuje se in razlaga tisto, kar se bi Grkom zdelo čudno, nerazumljivo.²² Navade razlaga kot verigo znakov,²³ kot uganke, ki jih je treba razvozlati, tako da ne bodo več nerazumljive ali absurdne.²⁴ Zelo pomembno vlogo ima jezik,

¹⁵ Payen, 1998b, 63.

¹⁶ Boulogne, 1998, 33.

¹⁷ *R. V.*, 34, 101.

¹⁸ »Herodot iz Halikarnasa je ta poročila zbral in zapisal, da ne bi s časom zamrl spomin na to, kar se je zgodilo po svetu, zlasti pa, da bi se ne pozabile velike, občudovanja vredne storitve (ἔργα ... θαυμαστά) tako Helenov kakor Barbarov, in zakaj je prišlo do vojne med njimi.« Prev. A. Sovrè.

¹⁹ Platon, *Teajtet*, 155d: »To doživljanje, čudenje, je namreč zelo svojsko filozofu. Da, ni drugega počela filozofije od tega.« Prev. G. Kocijančič.

²⁰ Glej *R. V.*, 50.

²¹ Lévi-Strauss, 1955.

²² Glej *R. V.*, 10.

²³ *R. V.*, 2, 42.

²⁴ Pri tem se naslanja na Pitagoro, o vprašanju uganke glej *R. V.*, 10, 52, 64, 72, 87.

kateremu pripiše didaktično funkcijo:²⁵ besedilo o navadah služi za moralno vzgojo.

Plutarh drugost, razliko reducira na identiteto: po njegovem prepričanju obstajajo »skupna jedra«, ki pa so se zgolj diverzificirala (lingvistično, prehranjevalno, obredno ipd.). Gre za t. i. *interpretatio graeca*,²⁶ ki vse – od panteona in nazivov uradnikov do jezika – helenizira. Zato Jacques Boulogne²⁷ vztraja, da pri prevajanju ne smemo romanizirati Plutarhove helenizacije, npr. Hero (*R. V.*, 87), spremeniti nazaj v Junono ipd. Helenizacija je integralni del Plutarhovega programa, saj se šele skozi postopek helenizacije (»vsi s(m)o Grki«²⁸) lahko pride do njegovega univerzalizma, človeka kot prebivalca kozmosa, kjer so razlike nepomembne. Rim postavi v okvir zakonov univerzuma, kjer gre za čas,²⁹ prostor³⁰ in bogove.³¹ Poziva k realizaciji univerzalnega človeka, prebivalca kozmosa.³²

Plutarhovo etnološko raziskovanje (vprašanja ali ajtiologije) se zaradi generalizacije prelevi v antropologijo: skozi prisvajanje rimskost povsem helenizira in jo skozi grške oči priliči univerzalnemu, kozmosu, ajtiologije, izražene v vprašanjih, pa postanejo zrcalo Plutarhovega imaginarija.³³ Rose³⁴ mu je zato očital »grški predsodek«. Zanj je značilno univerzalizirajoče branje rimskih navad – izhodiščna točka je vedno Grčija (pri nas)³⁵ in včasih celo njegova rodna Hajroneja.³⁶ T. i. »etnocentrična deformacija« je epistemološko upravičena z vidika antropologije, ki se zavzema za preseganje posameznega in prehod k splošnemu, po Plutarhu bi rekli k univerzalnemu oz. kozmičnemu. Zanj je najtočnejša razlaga tista, ki človeško obnašanje vpenja v zakone univerzuma onstran etničnih značilnosti, torej ne tista, ki bi veljala za največ ljudstev (odmev Herodotovega citata Pindarja »običaj je kralj«). Po Plutarhovem mnenju so Rimljani to, kar so, vladarji skoraj celotnega naseljenega sveta ($\sigma\chi\epsilon\delta\acute{\omicron}\nu\ \acute{\alpha}\pi\alpha\nu\tau\alpha\ \tau\grave{\alpha}\ \kappa\alpha\tau\grave{\alpha}\ \tau\eta\nu\ \omicron\iota\kappa\omicron\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\nu$),³⁷ zahvalju-

²⁵ *R. V.*, 72, 74–76, 87, 97.

²⁶ Na vprašanje *interpretatio* oz. kako prevajati "prevod" poskušajo odgovoriti No-uilhan, Pailler, Payen, 1999, 56–59.

²⁷ Boulogne, 1998, 34, glej tudi Boulogne, 1992, 2002a.

²⁸ Plutarh, *O sreči ali pogumu Aleksandra Velikega*, I.10 (332a): ni razlike med Grki in barbari kot nekoč, vsi dobri ljudje so Grki.

²⁹ *R. V.*, 19, 24–25, 38, 77, 84.

³⁰ *R. V.*, 15, 41, 47, 78, 94.

³¹ *R. V.*, 10–11, 13–15, 17–18, 22, 47, 74, 106.

³² Boulogne, 1994, 52.

³³ Boulogne, 1998, 36. Glej tudi Boulogne, 2002b.

³⁴ Rose, 1924, 52–65.

³⁵ *R. V.*, 40.

³⁶ *R. V.*, 16.

³⁷ Polibij, *Žgodovine*, 1.1.5.4.

joč Grkom in grški kulturi, ki jih je civilizirala. Grkom tako svetuje, naj se ne odtujijo svojim zavojevalcem, ampak naj skozi njih sprejmejo svojo lastno kulturo in veličino.³⁸ Plutarhova idealistična antropologija³⁹ tako poskuša uiti neljubim dvoumnostim in nasprotjem med zavojevanimi Grki in Rimljani okupatorji, vladarji naseljenega sveta, s kreacijo virtualnega Grko-Rimljana.⁴⁰ Poziv k odpovedi antagonizmu in simbiozi⁴¹ z Rimljani je poziv k odpovedi razliki in hkrati k primerjavi kulturnih podobnosti, kar razberemo tudi v *Življenjepisih*, še posebej v συγκρίσεις, primerjavah, ki sledijo biografskim »parom« in so paradigma takšnega virtualnega Plutarhovega grško-rimskega ideala.

Grki civilizirajo Italijo ne le z vpeljavo institucij in prava, ampak tudi z jezikom. In ravno grščina je za Plutarha osnovno orodje tradicije in zgodovine, ki se vpisuje tudi v kontekst dvojezičnosti med rimskimi izobraženci (ne pa tudi obratne dvojezičnosti pri Grkih ali pri samem Plutarhu, ki latinščine po lastnih besedah ni bil povsem večšč). Dihotomija med »nekoč« (προτέρων, τὸ παλαιόν⁴²) in »še zdaj« (ἔτι καὶ νῦν, ἔτι νῦν), »do zdaj« (μέχρι νῦν) ipd. postavlja sedanost za izhodiščno točko opazovanja v želji, da bi pokazal, kako sedanost ohranja vsaj sledi (starodavne) preteklosti⁴³ – in da so skoraj na vsakem koraku rimske zgodovine prisotni Grki. Plutarhov čas je konstruiran kot neprekinjena zgodovina (kljub velikim »luknjam« pozabe), vse poti pa vodijo iz njegovega zornega kota v 1. stol. n. št.

Čeprav se na prvi pogled zdi, da rimski in grški svet sploh ne komunicirata, saj vsak zavzema svojo pozicijo v prostoru (in tudi v času), Plutarh komunikacijo vzpostavlja na retorični ravni. Grki so nenehno prisotni v *R. V.*, medtem ko so Rimljani povsem odsotni iz *G. V.*⁴⁴ *G. V.* dajejo poudarek raznolikosti institucij, politike in njene povezave z religijo,⁴⁵ medtem ko je religiozna komponenta prisotna skoraj v vseh *R. V.* Razlika med *R. V.* in *G. V.* se kaže tudi v različni vprašalnici: v *R. V.* se skoraj v vseh vprašanjih sprašuje »zakaj« (διὰ τί),⁴⁶ medtem ko

³⁸ Plutarhovo nagnjenje do pacifizma in romanofilstvo je pri nekaterih zbujalo dvome o kolaboratorstvu, glej Boulogne, 1994, 29, 40.

³⁹ Boulogne, 1998, 36.

⁴⁰ Boulogne, 1994, 61, Boulogne, 1998, 36.

⁴¹ O simbolični poroki kot načinu sožitja med Grki in Rimljani (oz. med Rimljani in zavojevanimi ljudstvi na splošno) glej Boulogne, 1994, 52–54.

⁴² *R. V.*, 4–5, 19, 25, 32, 43, 63, 66, 69–70, 76, 84–86, 91–92, 101, 107, 111; *G. V.*, 6, 17.

⁴³ Payen, 1998b, 56.

⁴⁴ Darbo-Peschanski, 1998, 24.

⁴⁵ *G. V.*, 1–4, 6, 9, 12–14, 14, 20–22.

⁴⁶ *R. V.*, 1–111, 113. *R. V.*, 105, 112: διὰ τίνα αἰτίαν, iz kakšnega razloga.

se v *G. V.* sprašuje po naravi, opredelitvi – »kako se imenuje«, »kaj je«, »kdo so« ipd.⁴⁷

Vprašanja so koncipirana v skladu s Plutarhovih programom, izraženim tudi v *Življenjepisih* – potovanje je dvojno⁴⁸ in poteka od Rimljanov proti Grkom in od Grkov proti Rimljanom, zgodovina, kulturne reference, opis rabe (ἔθoς) in navade (νόμος) pa tkejo kontinuiteto kulturnih referenc iz smeri od Grkov proti Rimljanom. Ugotavlja, da νόμοι določajo kulturo in s tem vladajo svetu, kar je odmev Herodotovih besed, ki citira Pindarja: »In Pindar ima po mnenju prav, ko trdi, da je običaj vsem svetu kralj.«⁴⁹ Ne glede na čas in prostor vsako ljudstvo meni, da je njihova navada najpravilnejša (oz. celo edina pravilna) – v tem pravilu se abstrahirajo razlike geografije in imaginarija.

Čeprav Plutarh promovira idejo zlivanja, fuzije, se rimska in grška identiteta ne zlivata druga v drugo, ampak odpirata skupno polje dediščine Grčije in Rima, v kateri na vsakem koraku simbolično dominirajo Grki. Plutarh bralce pelje na popotovanje raziskovanja sebe, drugega, barbarov (ne samo v izgubljenih *Barbarskih vprašanjih*) ter ga na koncu *G. V.* spet pelje nazaj v Rim.⁵⁰ Plutarh izpostavi pomembno razliko med Rimljani in Grki: Rimljani razmišljajo nacionalno in historično, Grki pa lingvistično⁵¹ – različnost razmišljanja ponazarja Plutarh v *Vprašanjih*. Imaginarno popotovanje je usmerjeno iz Rima proti Grčiji (v njeni mnogoterosti, geografski razpršenosti), ki je po Plutarhovem mnenju kulturno morda ena, vendar je hkrati tudi mnogotera.⁵²

Imaginarij grško-rimske kontinuitete

Plutarh daje prednost najstarejši zgodovini Rima, zelo pomenljiv pa je velik časovni razpon, ki ga spregleda oz. o katerem molči. Med pomembne akterje zgodnjega obdobja Rima spadajo Arkadijec Evander,⁵³ ki pobegne iz Grčije in se prvi naseli na področju bodočega Rima; Enej in izkrcanje Trojancev⁵⁴ – le-ti so vez med Grčijo in Rimom in temelj

⁴⁷ *G. V.*, 9, 31, 36–37, 39, 56–51, 53, 55, 58: διὰ τί, zakaj. *G. V.*, 40, διὰ τίνα αἰτίαν, iz kakšnega razloga. *G. V.*, 1–25, 29–30, 32, 34, 38, 40, 44: τί, τίς, τίνες, kdo. *G. V.*, 27–28, 33, 35: τί δήποτε, zakaj torej idr.

⁴⁸ Payen, 1998b, 40.

⁴⁹ Herodot, 3.78. Prev. A. Sovrè.

⁵⁰ Payen, 1998b, 49.

⁵¹ Payen, 1998b, 48.

⁵² Ni enega referenčnega mesta, Aten ali Sparte, ampak so mnoga: Epidavros, Kima v Mali Aziji, Solije na Cipru, Knid, *G. V.*, 1–4, itd.

⁵³ *R. V.*, 32, 41, 56, 76, 90, 92.

⁵⁴ *R. V.*, 6, 10, 41, 45, 78, 97.

grške časovne preddobnosti Grkov. Kot druga pomembna osebnost (oz. tudi lik) iz zgodnjega mitološko-zgodovinskega obdobja Rima je Romul,⁵⁵ zelo velik pomen pripiše epizodi ugrabitve Sabink,⁵⁶ ki po Plutarhovem mnenju uteleša v instituciji zakonske zveze konstitutivni element Rima. Od sedmih rimskih kraljev poleg Romula upošteva še Numo⁵⁷ (nad njegovo držo kralja zakonodajalca modreca je še posebej navdušen) in Servija Tulija.⁵⁸ Zgodovina Rima je omejena na čas ustanoviteljev pred 5. stol. pr. n. št., nekaj pozornosti posveti le začetnemu obdobju republike, ko omenja izgon kraljev in neizprosnost Bruta in Publikole,⁵⁹ galsko zavzetje mesta po porazu v bitki pri Aliji (leta 390 ali 387).⁶⁰ Po tem se zdi, da čas za Plutarha ne teče več, kot da Rim vse do njegovega časa ne bi imel več kot pisane in razburkane zgodovine, vredne pozornosti in tudi vprašanj (oziroma ajtiologij). Kar naenkrat se znajde v (svoji) sodobnosti, v 1. stol. n. št.

Tudi pri *G. V.* zasledimo podobno metodo: osredotoča se na čas pred trojansko vojno ali na mite, povezane z njo, na Odisejevo vrnitev na Itako,⁶¹ na čas kolonizacije med 775–600 in grško razširitev vpliva v Sredozemlju.⁶² Klasičnega obdobja ne omenja, slednje pa lahko pripišemo njegovemu zanimanju za manj znane zgodbe in tudi njegovem programu, usmerjenemu proti hegemoniji Aten v zgodovinopisju.⁶³

Plutarh izpostavi pomembno mentalitetno razliko med Grki in Rimljani: Rimljane zaznamuje zakoreninjenost in stabilnost, Grke pa gibanje in kroženje med mesti,⁶⁴ zato je precej *G. V.* posvečeno zgodbam o ustanovitvi mest.⁶⁵ Rim se nahaja v Rimu, medtem ko je mesto Grčije v Sredozemlju. *G. V.* kažejo geografsko, lingvistično in politično raznolikost, ki zaznamuje grškost, ki svojo enotnost črpa iz kulturnih referenc na mesta spomina in identitete, kot so to npr. Itaka, Delfi, Megara, Argos, in skupni imenovalc kolonizacije sredozemskega bazena. Mesta spomina so časovno opredeljena, saj črpa iz arhaičnega in klasičnega obdobja (iz Homerjeve *Iliade* in *Odiseje*, Aristotelovih *Ustav*,

⁵⁵ *R. V.*, 15, 19, 21, 35, 46, 53, 57–58, 93.

⁵⁶ *R. V.*, 31, 85, 87, 101, 105. O ugrabitvi glej tudi *Romul*, 16.2, 21.1,

⁵⁷ *R. V.*, 15, 19, 23, 55. Posveti mu tudi samostojni življenjepiš, v *Primerjavi med Likurgom in Numo*, 1.10, pravi, da je bil bolj grški od Likurga.

⁵⁸ *R. V.*, 4, 36, 74, 100, 106.

⁵⁹ *R. V.*, 42, 91, 113.

⁶⁰ *R. V.*, 25, 98.

⁶¹ *G. V.*, 14, 31, 41, 43–44, 58.

⁶² *G. V.*, 11, 13, 15, 17, 19, 21–23, 26, 30, 35, 55.

⁶³ Zanimanje za manj znane zgodbe razloži v uvodu v *Ženska junaška dejanja*, češ da ne bo ponavljal znanih zgodb, ampak neznane in jih tako iztrgal pozabi. Za nekatere izmed opisanih dogodkov je Plutarh edini vir.

⁶⁴ *G. V.*, 57–59.

⁶⁵ *G. V.*, 11, 13, 15, 19, 21–23, 26 idr.

ki so temeljni Plutarhov vir). Plutarh se ne ukvarja s helenističnim svetom, ki je geografsko-politična (in tudi kulturna posledica) osvajanj Aleksandra Makedonskega. Čas helenizma je zanj obdobje, ko so Rimljani od Grkov že prevzeli vlogo posrednika in nadaljevalca grške kulture v rimskem prostoru in času. Njegova geografija Sredozemlja ni rimska, zato avtor po koncu *G. V.* vabi k vrnitvi v Rim.

Plutarh je čas dojemal kot totalen, kar mu dopušča primerjanje skozi dolga časovna obdobja – s tega vidika bi njegov pristop do vprašanj religije ali institucij lahko uvrstili v koncept dolgega trajanja (*longue durée*). Zavračal je koncept zgodovine bitk oz. »dogodkovne zgodovine«, ⁶⁶ zato se idejno bolj ujema s postulati novega zgodovinopisja šole *Annales* kot s tradicionalno historiografsko metodo (temu lahko pripišemo tudi ostre napade na njegovo zgodovinsko netočnost), saj se zanima za kulturno in politično zgodovino ter za zgodovino elit. ⁶⁷

Plutarh se podobno kot drugi antični zgodovinarji (npr. Herodot v uvodu v *Žgodbe*) osredotoča na ohranitev spomina – da posamezna dejanja ali akterji ne bi utonili v pozabo: pozaba obenem igra pomembno vlogo v Plutarhovem programu spomina, saj bomo opazili ogromne luknje in spreglede dolgih časovnih obdobj ter pomembnih dogodkov. Preteklost je zanj propaganda, mnogokrat mu služi kot nostalgичni ideološki konstrukt. Nostalgija ni samo konservativni prijem in beg od realnosti, ampak je umeščena v širši kontekst Grčije v rimskem imperiju: Plutarhova fantazma podjarmljene Grčije, ki je kljub vsemu zmagovalka v času in prostoru rimske dominacije naseljenega sveta, tvori t. i. tamponsko cono, ki ščiti pred neljubo realnostjo. ⁶⁸ Po avtorjevem mnenju spominjanje na padce, poraze, spore in razlike ne koristi ne Grkom ne Rimljanom, zato spominu zapiše samo tista konstitutivna (mitsko-)zgodovinska dejanja, ki se ujemajo z njegovim programom in zrcalijo tipologijo idealnega.

Plutarh je izrazito nagnjen k idealiziranju in odmišljanju vsega, kar bi motilo njegovo podobo sveta oz. resničnostni program ⁶⁹ – njegovemu idealizirajočemu imaginariju, ki so si ga ideološko prirejali (in podrejali) v različnih obdobjih od renesanse do francoske revolucije, lahko pripišemo tudi veliko avtorjevo priljubljenost oz. neprijateljstvo od 19. stol. do druge polovice 20. stol., ko so nekateri raziskovalci začeli promovirati drugačno branje Plutarhovega korpusa. ⁷⁰ V tej luči lahko na vprašanje, zakaj in kako brati Plutarhova *Vprašanja* danes, ponudi-

⁶⁶ Glej npr. *Aleksander*, 1.2–3.

⁶⁷ Nouilhan, Pailler, Payen, 1999, 52.

⁶⁸ Boia, 1998, 27.

⁶⁹ Veyne, 1998.

⁷⁰ Za sumarni pregled glej predvsem Boulogne, 1994, 17–31; primerjaj s Payen, 1998a, 9–12, Nouilhan, Pailler, Payen, 1999, 48–51.

mo možni odgovor (ki pa je lahko tako kot pri Plutarhu formuliran kot vprašanje): morda ga lahko beremo tudi v sodobnem ideološkem kontekstu evropske skupnosti in iskanja slovenske identitete med nacionalizmom in zlivanjem v »evropsko« identiteto.⁷¹

LITERATURA

- BOIA, L. (1998): *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris.
- BOULOGNE, J. (1987): *Le sens des Questions romaines de Plutarque*, Revue des études grecques, 100, 471–476.
- BOULOGNE, J. (1992): *Les Questions romaines de Plutarque*, v: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.33.6, 4682–4708.
- BOULOGNE, J. (1994): *Plutarque. Un aristocrate grec sous l'occupation romaine*, Lille.
- BOULOGNE, J. (1998): *Les Etiologies romaines: une hermenéutique des moeurs de Rome*, v: *Plutarque: Grecs et Romains en Questions*, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire, Saint-Bertrand-de-Comminges, 31–38.
- BOULOGNE, J. (2002a): *Plutarque, Oeuvres morales*, IV, prevod, komentarji, spremne študije, Paris.
- BOULOGNE, J. (2002b): *L'imaginaire de Plutarque*, v: *Entretiens sur l'Antiquité Gréco-Romaine*, Liège.
- DARBO-PESCHANSKI, C. (1998): *Pourquoi chercher des causes aux coutumes? (Les Questions romaines et les Questions grecs de Plutarque)*, v: *Plutarque: Grecs et Romains en Questions*, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire, Saint-Bertrand-de-Comminges, 21–30.
- D'IPPOLITO, G. (1991): *Il Corpus Plutarqueo come macrotesto di un progetto antropologico: modi e funzioni della autotestualità*, v: *D'Ippolito, G., Gallo, I. (ur.), Strutture Formali dei 'Moralia' di Plutarco*, Atti del III. convegno plutarqueo, Palermo, 3–5 maggio 1989, 9–18.
- HALLIDAY, W. R. (1928): *The Greek Questions of Plutarch*, with a New Translation & a Commentary, Oxford.
- HARRISON, G. W. M. (1995): *The Semiotics of Plutarch's Συνηρίσεις: The Hellenistic Lives of Demetrios-Anthony and Agesilaus-Pompey*, Revue belge de philologie et d'histoire, 73, 1, 31–104.
- IRIGOIN, J. (1986): *La catalogue de Lamprias, tradition manuscrite et éditions imprimées*, Revue des études grecques, 99, 318–331.

⁷¹ Podobno o sodobni kontekstualizaciji Plutarhových *Vprašanj* razmišlja v sklepu Jacques Boulogne, 1994, 152–153, čeprav je njegov pogled po pričakovanju bolj »rimski« (zavojevalski), naš pa bi se moral zadovoljiti z »grškim«.

- KOCIJANČIČ, G. (2004): *Platon, Žbrana dela I, II*, prevod, opombe, spremne študije, Ljubljana.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1955): *Tristes tropiques*, Paris.
- NOUILHAN, M., PAILLER, J.-M., PAYEN, Ph. (1999): *Plutarque: Grecs et Romains en parallèle. Questions romaines – Questions grecques*, uvod, prevod in komentarji, Paris.
- PAYEN, P. (1998a): *Introduction: Plutarque, les Modernes et l'identité des Anciens*, v: *Plutarque: Grecs et Romains en Questions, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire*, Saint-Bertrand-de-Comminges, 5–18.
- PAYEN, P. (1998b): *Rhétorique et géographie dans les Questions romaines et Questions grecques de Plutarque*, v: *Plutarque: Grecs et Romains en Questions, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire*, Saint-Bertrand-de-Comminges, 39–73.
- ROSE, H. J. (1924): *The Roman Questions of Plutarch, A New Translation with Introductory Essays & a Running Commentary*, Oxford, ponatis 1975, New York.
- SCHEID, J. (1990–1991): *Rituels et exégèses: les Questiones romaines de Plutarque*, *Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*, tome 99, 273–278.
- SOVRÈ, A. (2006²): *Herodot: Žgodbe*, predgovor, prevod in opombe, Ljubljana.
- SUNČIČ, M. (2006): *Plutarhovo vzrokoslovje: uvod v Rimska in Grška vprašanja*, *Monitor ISH*, 8/2, 179–193.
- TITCHENER, J. B. (1924): *The Manuscript-tradition of Plutarch's Aetia Graeca and Aetia Romana*, Chicago.
- VEYNE, P. (1998): *Ali so Grki verjeli v svoje mite?*, Ljubljana.

**Plutarch's Greco-Roman Imaginary: The Roman and Greek
Questions as an Anthropological Macro-Text
Summary**

The paper analyses Plutarch's *Roman and Greek Questions* in the broader context of the author's corpus, defined as an anthropological macro-text. It raises questions about the author's imaginary, about the importance of temporal and spatial placement, and about the construction of a Greco-Roman continuity. Plutarch's generalised approach gives his ethnological research an anthropological dimension: by adopting Romanity, he makes it all but Hellenised, and as such assimilated to the universal, the cosmic. Aetiologies in the form of questions become the mirror of his imaginary. From the anthropological point of view,

“ethnocentric deformation” is epistemologically legitimate, since it tends to overcome the particular and move to the universal, which, translated into Plutarch’s terms, means “cosmic”.

Perceived as a form of propaganda, the past often serves Plutarch as a nostalgic ideological construct. As such, nostalgia is not merely a conservative means of escapism but a broader context for a Greece taken over by the Roman Empire. Plutarch’s phantasm of a Greece subjugated, but nevertheless victorious in the time and space of the universal Roman domination, creates a so-called buffer zone, a protection from the unpleasant reality of her actual political status in the Empire. Plutarch sees no need to remember the falls, defeats, conflicts, and differences, which would serve neither the Greeks nor the Romans. Therefore he remembers only those constitutive events from myth and history which fit into his “programme” and mirror the ideal typology.

Plutarch’s idealistic anthropology is characterised by the avoidance of all ambiguities and differences arising between the subjugated Greeks and the Roman invaders. The national identity of both is represented as their common, Greek-dominated cultural heritage. Plutarch’s programme of reality thus encompasses a virtual Greco-Romanity, which fuses the positive characteristics of both peoples and leads to overcoming the differences.

Naslov:

dr. Maja Sunčič

Institutum Studiorum Humanitatis

Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana

Breg 12

SI-1000 Ljubljana

e-mail: maja@ish.si

Gregor POBEŽIN | Λόγοι καὶ ἔργα: TUKIDID
IN VPRAŠANJE GOVOROV

Izvleček

Pričujoči članek opisuje vlogo govorov v Tukididovi *Peloponeški vojni*; povzema aktualne pristope k preučevanju govorov v zgodovinski monografiji (mdr. Badiana, Granta, Moles) in se sooča z najpogostejšimi dilemami pri določanju zgodovinskega jedra oz. resnice v samih govorih, ter odnosa med vsebino govorov (λόγοι) in dejansko opisanim dogajanjem (ἔργα) v sobesedilu.

Abstract

The paper deals with the role of speeches in Thucydides' *History of the Peloponnesian War*. Summarising the recent approaches to studying speeches embedded in a historical narrative (among others those of Badian, Grant, Moles), it addresses the most common dilemmas in establishing their so-called *historical core* or *truth*, and in determining what relation the contents of the speeches (λόγοι) bear to the events (ἔργα) described in the main text.

»Tukididovi« govori so brez dvoma eno najbolj perečih vprašanj v zvezi s preučevanjem *Peloponeške vojne*, ki je v preteklih letih v strokovni srenji najbrž dvignilo več prahu, kot večina problemov, povezanih s Tukididom in njegovim delom.¹ Nekatera vprašanja, ki se pojavljajo v zvezi z govori pri Tukididu, preraščajo tako rekoč v večno dilemo; predvsem razmerje med govori in zgodovinskimi dejstvi ter njihova namenskost v celotni kompoziciji sta dve takšni problematični vprašanji, ob katerih se morebitni preučevalec te problematike, ki se zdi tako

¹ Obsežna bibliografija, ki jo je v posebni razpravi sestavil W. C. West (West, W. C. *A Bibliography on Scholarship on the Speeches in Thucydides 1873–1970*. V: *The Speeches in Thucydides. A Collection of Original Studies With a Bibliography*. Edited by Philip A. Stadter. Chapel Hill, 1973, str. 124–161.), obsega kar 351 naslovov celovitih del, razprav in člankov, katerih tema so govori pri Tukididu. Po letu 1970 (oz. 1973, ko je izšla Stadterjeva zbirka razprav), je število razprav in člankov seveda naraslo na še bistveno večji obseg, ki preučevanje Tukididovega dela, čeprav v zgolj strogo določenih mejah specifične problematike, sili v smiselno (samo)omejevanje, še posebej pri vprašanju literature, ki naj bi si jo morebitni preučevalec (katerekoli) problematike v zvezi s Tukididom določil za delo.

specifična za *Peloponeško vojno*, mora pripraviti na to, da bo le stežka naletel na dva avtorja, ki bi se o tem vprašanju popolnoma strinjala: *quot homines, tot λόγοι*.

Vsekakor je eden najpomembnejših problemov, ki je brez dvoma tudi eden najstarejših, vendar danes nič bolj razrešenih, vprašanje, koliko je v Tukididovih govorih »resnice« – vedno znova je »avtentičnost« teh govorov predmet novih razprav, mnenja pa se selijo iz skrajnosti v skrajnost. Ob tem se bo pri morebitnem preučevalcu te problematike malodane nujno slej ko prej pojavil vtis, da je to vprašanje »počelo« celotne problematike, povezane z govori pri Tukididu, le-ta pa je že zdavnaj kontaminirala tudi preučevanje vseh ostalih partij *Peloponeške vojne*. Ta vtis se mestoma zdi popolnoma upravičen; kajti čeprav se vprašanje, ki bi si ga bralec lahko iskreno zastavil – namreč, kaj je bilo prej, *govori* ali *zgodovina*, ne zdi ravno na mestu, pa nas prav ena od osnovnih problematik, povezanih s preučevanjem Tukidida, namreč vplivi sodobnega (zlasti forenzičnega) govorništva na avtorja, sili v zadrego.

Problematika zgodovinske »avtentičnosti«, ali bolje, prisotnosti *zgodovinskega jedra*, ki se nam vedno znova predstavlja v zvezi z govori pri Tukididu, v smislu končne rešitve morda ne bo nikoli razpletena. Marsikateri pisec in poznavalec se je ob vprašanju govorov preprosto »vdal« v prepričanje, da se nanje ne moremo zanašati kot na verodostojen dokument; govori naj bi bili kot taki predvsem preveč »intelektualni in preveč splošni«². Toda tudi ta ugotovitev je sama po sebi precej huda posplošitev; nekateri govori, npr. Periklov govor 2,13, so vsej prej kot splošni, temveč zahajajo v neverjetne podrobnosti. Vendar pa lahko na to trditev o (pre)splošnem značaju govorov vsaj v nekaterih primerih brez težav pristanemo; popolnoma nemogoče je, da bi vsaj nekateri govori, ki se nahajajo v zgodovinskih delih, lahko prodrli do bralca v točno takšni obliki, kot so jih govorniki dejansko posredovali pred svojim občinstvom.

Tak sklep nam omogočajo, kakor opaža Grant, nekatere najosnovnejše »logistične« težave, povezane z govori v zgodovinopisnih delih: govorov prav gotovo nihče ni stenografiral; jezik, v katerem so govori predstavljeni, je najpogosteje jezik pisca in ne govornika; zlasti vojaški govori predstavljajo posebno vprašanje – le kako je bilo mogoče, da so generali spregovorili pred več tisoč vojaki? Le kako bi jih lahko vsi slišali?³

Ti pomisleki, ki so sicer povsem na mestu, pa kljub vsemu ne dajo odgovora na prvo vprašanje, ki si ga na vsak način moramo zastaviti. Ob predpostavki, od katere pravzaprav ne moremo odstopati, tj. da v

² Cawkwell 1997, 6.

³ Grant 1995, 44.

Tukididovih govorih na vsak način mora biti neko *zgodovinsko jedro*, se moramo vprašati: kolikšen je obseg tega zgodovinskega jedra? V tem pogledu so nekateri, npr. Badian⁴ in Moles⁵, zašli v skrajnost s stališčem, da se je Tukidid povsem zavestno že od samega začetka trudil zavajati bralca z ustvarjanjem lastne, »tukididovske« resnice.

Takšno mnenje, ki se vsekakor razvija v smeri zanikanja zgodovinskega jedra v Tukididovih govorih, je vsaj vprašljivo; v resnici moramo pristati vsaj na stališče, da je »avtentičnost« govorov, ali boljše, prisotnost in obseg *zgodovinskega jedra* v »Tukididovih« govorih zgolj stvar približkov. Obenem je razlago vloge govorov v svojem delu ponudil kar sam Tukidid; interpretacija celotnega vprašanja je, tako se zdi, postala odvisna od tega, kako si vsak posameznik razlaga nekaj »skrivnostnih« Tukididovih trditev iz t.i. »metodološkega poglavja« 1,22.

1,22,1–2:

Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοί τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθὲν ἐμοὶ ἀπαγγέλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκουν μοι ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται· τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου ἐπεξέλεθον.

Analiz in razlag »zloglasnega« odlomka 1,22,1–2 je več, kot bi jih lahko v tem omejenem obsegu pregledali; večina teh razlag in analiz ponuja povsem različne poglede, pogosto med seboj diametralno nasprotne, ki še pogosteje temeljijo na raznovrstnih interpretacijah in prevodih posameznih izrazov. Ob tem se lahko strinjamo z Wilsonovo oceno, da »so mnoge od teh razlag še manj razumljive kot besedilo, ki ga želijo pojasniti« in da se ob vseh teh analizah pojavlja močan vtis, da s svojo argumentacijo, ki je mestoma kljub različnim pogledom razmeroma identična, vodijo k eni, bolj ali manj poenoteni razlagi.⁶

Najbolj kritična trditev iz poglavja 1,22 je vsekakor tale:

1,22,1: ὡς δ' ἂν ἐδόκουν μοι ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.

⁴ Badian, 1993.

⁵ Moles, 1993.

⁶ Wilson 1982, 95.

Ta Tukididova trditev je bržkone sprožila več poskusov interpretacije kot vse ostalo, kar je Tukidid sestavil v *Peloponeški vojni*; strokovnjake in poznavalce je enako vznemirjal le še Periklov pogrebni govor.

Večina interpretacij tega odlomka se razhaja pri treh ključnih postavkah, razlage pa, tega vtisa se ne moremo ubraniti, so tako različne predvsem zaradi težav pri osnovnem razumevanju izvirnega besedila. Ob številnih interpretacijah na to temo se še najbolj tolažilna zdi ugotovitev, da je »Tukidid avtor, ki ga je težko razumeti«. ⁷ Pomen celotnega odlomka je, o tem se strinjajo avtorji vseh dosedanjih analiz, popolnoma odvisen od interpretacije treh pojmov, ki so s tega stališča postali kritični moment vseh raziskav, tako rekoč »cruces interpretationis«.

Ena najbolj problematičnih in spornih zadev pri mnogih interpretacijah je, kakor omenja Rokeah v svoji razpravi »Τὰ δέοντα περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων« ⁸, da so mnogi pisci pri obravnavi tega vprašanja Tukididovo misel iz pogl. 1,22 obravnavali parcialno, pri tem pa sta se jasno definirala dva »tabora«; v preteklosti naj bi se zlasti več pozornosti namenjalo analizi »drugega dela« Tukididove misli, katerega jedro je »τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων«. Posledica takšnih polariziranih pristopov so bile različne, med seboj nasprotujoče si teorije o izvoru in vlogi govorov v *Peloponeški vojni*, ne da bi nas lahko katerakoli od teh teorij popolnoma zadovoljila; ⁹ popolnoma nemogoče je namreč, da bi Tukidid svoje metodološko poglavje 1,22 sestavil iz dveh popolnoma nasprotujočih si trditev, postavljenih v eni sami povedi, da bi jih lahko razlagali ločeno oz. da bi nam lahko le ena od njih služila za konceptualno izhodišče. Že zgodaj pa so se pojavile zahteve, da mora pravilna razlaga Tukididovega koncepta vključevanja govorov temeljiti le na obdelavi in pravilnem razumevanju celotnega odlomka. ¹⁰ Če naj torej poiščemo vsaj približek pravilnega sklepa o Tukididovem konceptu vstavljanja govorov, moramo iskati celovito razlago njegove konceptualne napovedi.

Med novejšimi razpravami na to temo ponuja Rokeah ¹¹ razlago izraza τὰ δέοντα v smislu krajšanja oziroma »kondenzacije« govorov, ki bi sicer, če bi hotel povsem dobesedno oz. »natančno posneti to, kar je bilo povedano« – tj. τὴν ἀκρίβειαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι, narasli na neobvladljiv obseg. ¹² »Τὰ δέοντα« tudi

⁷ Badian 1992, 187.

⁸ Rokeah, 1982.

⁹ Rokeah 1982, 387.

¹⁰ Npr. Grossinsky v svojem zelo pomembnem delu *Das Programm des Thukydides*, ki je leta 1936 izšlo v Berlinu (non vidi).

¹¹ Rokeah, 1982.

¹² Zelo tehtna pripomba, ki jo v zvezi s tem navrže Rokeah, je, da v duhu *prirejanja* oz. krajšanja govorov na obseg najnujnejših informacij tudi branje najdaljšega

Gomme v komentarju k *Peloponeški vojni*¹³ razume kot povzetek različnih pristopov med narativnimi in govornimi partijami; v slednjih je bil avtor po Gommovem mnenju prisiljen v »ostro krajšanje«, saj *verbatim* svojih virov ne bi mogel citirati.¹⁴ Rokeah razmišlja v smeri uporabnosti: Tukidid naj bi govore *prirejal* zato, ker ga zanimajo le tisti podatki, ki so za njegovo delo najbolj relevantni; ti podatki s stališča bralca tudi največ prispevajo k razumevanju *zgodovine*. Marincola¹⁵ se je pri izrazu τὰ δέοντα odločil za interpretacijo »what was necessary (for the given occasion)«.

Ob tem se seveda izkaže za povsem nujno to, da izraz τὰ δέοντα obravnavamo le v celotnem kontekstu metodološke trditve iz poglavja 1,22. Razlaga Tukididovega metodološkega pristopa se s tem, vsaj na videz, precej zaplete. Daleč najbolj problematična misel, »τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων«, je namreč postala predmet številnih interpretacij, od katerih naj omenimo nekaj najvidnejših.

Izraz ζύμπασα γνώμη, ki je bil sicer predmet številnih razprav, so avtorji na splošno razumeli v smislu »splošnega smisla«; J. de Romilly¹⁶, denimo, predlaga razlago »pour la pensée générale«, Crawley¹⁷ razume ζύμπασα γνώμη kot »the general sense«, Gomme pa v svojem komentarju k Tukididu¹⁸ predlaga smisel »the general purport«. Huart¹⁹, ki izraz γνώμη razlaga med drugim tudi v smislu »idée, opinion«, izraz ζύμπασα γνώμη razlaga kot »l'idée générale«²⁰. Med novejšimi interpretacijami se Rokeah prav tako nagiba k »the general sense«, Woodman²¹ pa k pomenu pa »the general gist«, ki ga sprejema tudi P. Arnold.²² Ena najnovejših interpretacij, ki jo za ζύμπασα γνώμη ponuja Marincola, je »the entire argument«. Drugačno razlago, s katero se denimo bolj strinja tudi Badian²³, je ponujal Schwartz²⁴, ki je zavračal pomen »splošni smisel« (der Gesamtsinn), temveč predlagal raje razumevanje fraze v smislu »die Willensrichtung im Ganzen«.

govora v Tukididovi *Peloponeški vojni*, namreč Periklov *Epitáphios lógos*, traja le kakih dvajset minut.

¹³ Gomme, 1950–1981.

¹⁴ Gomme 1950, vol. 1, 141.

¹⁵ Marincola, 2001.

¹⁶ de Romilly, 1967².

¹⁷ *History of the Peloponnesian War*. Translated by Richard Crawley, ed. by W. Robert Connor. London – Vermont, 1993.

¹⁸ Gomme, 1950–1981.

¹⁹ Huart, 1968.

²⁰ Huart 1968, 308.

²¹ Woodman, 1988.

²² Arnold, 1992.

²³ Badian 1992, 187

²⁴ Schwartz, 1919.

Še nekoliko bolj se zaplete pri pravilnem razumevanju izraza τῶν ἀλλήθῳς λεχθέντων, pri kateri je sicer več konsenza, vendar pa so tudi nekateri avtorji, zlasti Proctor, izraz razumeli popolnoma drugače kot večina ostalih. Crawley izraz prevaja z »what they (the speakers, op. p.) really said«; J. de Romilly predlaga »des paroles réellement prononcées«. Eno najbolj problematičnih razlag v zadnjem času je predstavil Proctor²⁵, ki se zavzema celo za drugačno branje izvirnika, namreč τῶν ἀλλήθῳς λεγόντων (»tistih, ki so dejansko govorili«) namesto τῶν ἀλλήθῳς λεχθέντων.²⁶ Proctorjev predlog pa bi vendar bil možen le, če bi ga v celotnem kontekstu razumeli tako, da bi se skladal s Schwartzovim razumevanjem izraza ζύμπασα γνώμη v smislu »die Willensrichtung im Ganzen«. Toda prav slednja razlaga se zdi mogoča le, če izraz γνώμη sprejmemo kot zgolj izraz *zmožnosti duha*,²⁷ ne pa tudi za posledico te zmožnosti; takšno poenotenje pomenov se zdi, kot lahko ugotovimo ob Huartovi izčrpni analizi, povsem nemogoče – iskanje kakršnega koli skupnega pomena za izraze, kot je denimo γνώμη (ali katerikoli drugi izraz »psihološke« vsebine), se v resnici zdi največja napaka, ki jo ob preučevanju Tukididovih govorov – in seveda *Peloponeške vojne* nasploh – lahko zagrešimo. V tem oziru se zdi, da tudi Proctorjevo (in Schwartzovo) interpretacijo problematičnega odlomka lahko zavrnamo.

Prevod »splošno sporočilo« oz. »splošni smisel« (»the general purport«, »l'idée générale«) se sicer Marincoli²⁸ zdi neprimeren, ker naj bi izključeval Tukididovo ambicijo po »čim natančnejšem« predočanju (ὅτι ἐγγύτατα) govorov; toda to v resnici ne more biti sporno, saj je avtor sam priznal težave, na katere je naletel pri obnovi govorov: χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοι ...

Še najprimernejše se torej zdi takšno razumevanje odlomka, kakor ga predlaga denimo Rokeah v svoji razpravi²⁹: »... in so far as each of the speakers seemed to me to have said the things most relevant to their ever-current issues – I have presented their words, keeping as close as possible to the general sense of what was actually said«.

Ob tem se zdi nujno predlagati tudi ustrezen slovenski prevod: »Zapisal sem jih (govore, op. p.) tako, kakor bi se po moji sodbi posameznik bistveno izrazil o vsakokrat prisotnih temah, pri tem pa sem

²⁵ Proctor, 1980.

²⁶ Proctor (Proctor 1980, 150) se za to branje besedila zavzema na podlagi dveh pomembnih rokopisov (Britannicus (Londiniensis) in Monacensis).

²⁷ *La faculté de l'ame* (Huart 1968, 37) kot *zmožnost* oz. *aktivnost* duha proti manj racionalnim oz. neracionalnim kategorijam, kot je npr. ὁργή.

²⁸ Marincola 2001, 78.

²⁹ Rokeah 1982, 395.

se kolikor mogoče tesno držal splošnega sporočila tega, kar je bilo dejansko povedano.«

Ob problemu pravilne interpretacije tega odlomka si moramo nazadnje seveda zastaviti vprašanje, v kolikšni meri se lahko zanašamo na to, kar je Tukidid v začetku svojega dela predstavil kot smernice svojega ustvarjanja. Popolnoma nesprejemljiva se namreč zdi Badianova trditev, v kateri seveda ni osamljen, da je z metodološkega stališča v govorih zgrešeno iskati potrditev koncepta, zastavljenega v poglavju 1,22.³⁰ S to trditvijo bi se morda (delno) celo lahko strinjali, če Badian do te problematike ne bi zavzel stališča, da so govori pač tisti prostor, kjer se pojavljajo retorično učinkovite misli; na ta način pa postane mogoče, da govori sploh ne vsebujejo zgodovinskih argumentov, ne glede na to, ali je govornik govoril resnico.³¹ Avtorjeve zgodovinske ambicije so ob takšnem sklepu dejansko skrčene na minimum, tako rekoč na funkcijo opravičevanja Periklove in posledično atenske politike.³² V tem oziru pa interpretacija poglavja 1,22 niti ni potrebna: lahko bi preprosto ugotovili, da Tukidid tudi pri lastnih metodoloških smernicah, tako kot drugod, sploh ni iskren. Ta pristop pa se zdi skrajno problematičen.

Badian seveda (v zadnjem času) ni osamljen predstavnik tega pristopa; do vprašanja Tukididovih govorov je podobno stališče zavzela tudi P. Arnold, ki vlogo govorov razlaga kot retorično manipulacijo z občinstvom,³³ sodobni bralec, ki Tukididovo delo lahko kritično primerja z relevantnimi informacijami za iste dogodke, lahko prepozna »varljive argumente« (*fallacious arguments*) in tako pretehta vsako trditev; šele na ta način je sposoben presoditi, kako so dejstva in domnevna dejstva (*alleged facts*) uporabljena za specifične retorične potrebe in tako v luči dejanskih zgodovinskih dogodkov ugotoviti prava sredstva ter namen te retorične manipulacije.³⁴

Takšen pristop, ki ga je težko sprejeti, gre v smeri, ki Tukididovo *Peloponeško vojno* pravzaprav zreducira na nivo fikcionalnega pripovednega žanra, v katerem je dovoljeno tako rekoč vse. Glede na siceršnjo rabo vložkov, kakršno je denimo *razmišljanje* njegovih junakov bi se lahko avtor k takšnemu izkrivljanju resnice za retorične potrebe dejansko lahko zatekal *ad libitum*, kadarkoli in v zvezi s katerokoli situacijo, na kar pa nikakor ne moremo pristati.

Toda razlaga Arnoldove gre v smeri, ki jo je s serijo svojih mo-

³⁰ Badian 1992, 187.

³¹ Badian 1992, 190.

³² Finley 1967, 56.

³³ Arnold 1992, 56.

³⁴ Tj. *fallacious arguments*; Arnold 1992, 57.

numentalnih razprav zastavila J. de Romilly, v zadnjem času pa jo je povzela in še razširila V. Hunter.³⁵ Eno najpomembnejših opažanj J. de Romilly v delu *Histoire et raison chez Thucydide* je tesna prepletenost govornih partij z narativnimi partijami, ki govorom neposredno sledijo.³⁶ Argumenti, predstavljeni v govorih, pogosto predvidevajo dogodke, do katerih potem dejansko pride v narativnih partijah, ki sledijo govoru. To razmerje med λόγοι in ἔργα, ki seveda nikakor ni naključno, je J. de Romilly ugotavljala in analizirala npr. pri obdelavi Arhidamovega govora 2,11, ki je eden najlepših primerov vzpostavljanja tega razmerja λόγοι – ἔργα.³⁷

S sklepom J. de Romilly, ki ga je objavila tudi v svoji razpravi *L' utilité de l'histoire selon Thucydide*,³⁸ se lahko le strinjamo: govori (npr. Arhidamov govor 2,11 in Periklov govor 2,13) ustvarjajo posebno perspektivo na (splošnejše) *resnice* o človeških čustvih in reakcijah, obenem pa tudi oblikujejo podobo posameznika, ki s takšnimi argumenti nastopa.

Problematico, na katero je opozorila J. de Romilly, je v svojem delu *Thucydides, the Artful Reporter* naprej razvijala V. Hunter. V svojih opažanjih je šla še bistveno dlje; njena končna ugotovitev, s katero bi se le s težavo strinjali, je, da so Tukididovi λόγοι pravzaprav derivati ἔργα; ta trditev sama po sebi še ne bi bila tako sporna, če bi jo Hunterjeva aplicirala zgolj na tiste primere, pri katerih govorniki (podobno kot Arhidam v govoru 2,11) v okoliščinah, ki bi terjale konkretne argumente, nastopijo s splošnimi argumenti; takšen primer je denimo Arhidamovo razmišljanje o ὀργή v okoliščinah (prvi vpad peloponeške vojske v Atiko), ki bi morda terjale konkretnejše argumente. Hunterjeva, ravno nasprotno, ta pristop aplicira na vse primere govorov; po njenem mnenju gre za model, ki se ga je Tukidid držal pri sestavljanju vseh govorov.

To pa se zdi nesprejemljivo, saj je jasno, da vsi govori še zdaleč ne predstavljajo enake situacije; za nekatere govore, kot je denimo Formionov govor 2,90, ki v nekaterih postavkah popolnoma predvidi

³⁵ Zlasti v delu *Histoire et raison chez Thucydide* (Paris, 1967²) in v razpravi *L' utilité de l'histoire selon Thucydide* (Genève, 1956); V. Hunter je temo še razširila in dodatno obdelala v delu (razširjeni doktorski disertaciji) *Thucydides, the Artful Reporter* (Toronto, 1982).

³⁶ V duhu teh opažanj (ki jih je na vsak način treba sprejeti), imenujem narativne partije, ki sledijo govorom, »avtorjev komentar« – v smislu stališča, ki ga avtor z dispozicijo argumentov lahko zavzame do argumentov izpostavljenih v govorih.

³⁷ O tem gl. G. Pobežin, »Komplementarni govori pri Tukididu«. Ljubljana, 2003, str. 72ss.

³⁸ de Romilly, 1956.

poglavitne poteze prihodnjega spopada, je takšen sklep sicer možen. Toda pri Demostenovem govoru 4,10 je situacija pravzaprav obratna, saj govornik izhaja iz stanja, ki ga je sam vzpostavil. V takšni situaciji pa se poenoteni pristop k razlagi govorov, kakor ga ponuja V. Hunter, ne zdi več primeren.

Ob vsem tem pa Hunterjeva ni ponudila ustrezne razlage za tiste govore, ki so zgoščeni zgolj na notico in zavzemajo le obseg enega ali dveh odstavkov;³⁹ tudi pri teh »govorih« ni prave »modelne situacije«. V luči Pellingovega predloga za razlago metodološkega poglavja (*umbrella description* – gl. spodaj) se torej zdi razmeroma upravičeno, da pristop Hunterjeve vsaj delno zavrremo.

Pri celotnem vprašanju zgodovinskega jedra v Tukididovih govorih in avtorjeve kredibilnosti je seveda kritičnih več različnih aspektov, med njimi tudi ta, da je Tukidid v svoje delo vključil samo govore, ki jih poznamo, ostalih (ki so brez dvoma bili govoreni) pa ne; Goldhill⁴⁰ se upravičeno sprašuje, zakaj je Periklov pogrebni govor v 2. knjigi (2,35–46) edini primer pogrebnega govora, čeprav je bil pogrebni govor običajen vsakoletni dogodek. Takšna in podobna vprašanja bi seveda lahko zastavljali v neskončnost: zakaj pri Periklovem govoru v 1. knjigi (1,140–144) ni nobenih nasprotnih argumentov, čeprav je jasno nakazano, da so na skupščini nastopili tudi govorniki (med njimi nedvomno tudi predstavniki Periklovih političnih nasprotnikov)? Dejstvo je, da to nikakor ne bi bil (politično) nepomemben aspekt, ne v oziru celotnega peloponeškega konflikta in še toliko manj za atensko lokalno politiko. Tega seveda tudi ne moremo pojasniti s »τὰ δέοντα«; takšno *krajšanje* v funkciji zgoščevanja pripovedi, omejene na bistveno, bi bilo nesprejemljivo. Zelo tehtno vprašanje bi bilo tudi denimo, zakaj je Tukidid nekatere govore položil v usta kolektivu govornikov (Atenci v govoru 1,73–78, Korinčani v govoru 1,68–71 in v govoru 1,120–124, itd.), čeprav je jasno, da je v imenu kolektiva nastopil posameznik. Nepomembnost tega posameznika namreč zopet ni noben razlog, da ga avtor ne bi omenil – zelo številni so namreč ravno primeri, ko govori tudi popolnoma anonimna oseba (npr. pogovor med atenskim zaveznikom in spartanskim ujetnikom, 4,40,2).

Zanimiv pogled, ki ga ob tem vprašanju vsekakor velja omeniti, je ponudil Finley, ki je s primerjavo podobnosti med mislimi v Evripidovih

³⁹ Npr. pogovor med atenskim zaveznikom in spartanskim ujetnikom 4,40,2; pri takšnih primerih se dejansko zdi edina možna razlaga za namembnost govora tista, ki jo je ponudila J. de Romilly (gl. zgoraj).

⁴⁰ Goldhill, 2002.

tragedijah in Tukididovi *Peloponeški vojni*⁴¹ določil prevladujoče ideje in formulacije, ki so bile prisotne v atenskem intelektualnem prostoru v prvih letih peloponeške vojne⁴²; čeprav naj bi po Finleyevem mnenju Tukidid svojo *zgodovino* sestavljal šele po l. 404, kar torej pomeni, da tudi »njegovni govorniki« govovorov v njegovem delu niso dejansko govorili – vsaj ne v takšni obliki –, pa naj bi bilo gotovo vsaj to, da *bi* ali *morda so* tako govorili, ker nekatere misli in formulacije v njihovih govorih odražajo duha njihove dobe.

Kaj torej lahko pričakujemo od Tukididovega »metodološkega« poglavja 1,22? Pellingov⁴³ argument, ki ga brez težav lahko sprejmemo, je, da je v poglavju 1,22 Tukidid sestavil »krovni opis« različnih tehnik,⁴⁴ ki jih je uporabljal pri vključevanju govorov v glavno pripoved; skupni imenovalc teh tehnik je, kakor ugotavlja tudi Connor⁴⁵, znanstveni pristop, oz. bolje rečeno, *natančnost* (ἀκριβεία) njegovih zgodovinskih raziskav in ambicija, da bi to natančnost v svojem delu tudi čim jasneje prikazal. Glede na zelo različno snov, ki jo je Tukidid moral obdelati za svoje govore, je povsem jasno, da tudi njegov pristop ni mogel biti pri vseh govorih enak; nekatere govore je slišal sam,⁴⁶ pri nekaterih se je moral zanašati na poročila. Pri slednjih je včasih moral upoštevati »izpovedbo« več različnih virov, katerih informacije so bile morda stare že nekaj let; v nekaterih primerih, npr. pri celotni epizodi o sicilski ekspediciji (6,1–7,87), je bila večina udeleženih že leta na prisilnem delu v rudnikih; vsekakor so bili vsi najpomembnejši akterji na atenski strani, Nikias, Demosten in Lamahos, že davno mrtvi.

⁴¹ Finley, 1967.

⁴² Vprašanje »avtentičnosti« Tukididovih govorov je seveda tudi vprašanje, kdaj jih je avtor sestavljal. Čeprav je Tukidid sam izjavil, da je s pisanjem svoje *zgodovine* začel takoj ob začetku vojne (1,1,1), se mnogi poznavalci (Finley, Gomme) raje nagibajo k teoriji, da je bilo vse, kar je nastalo pred letom 404 pr. Kr., v obliki grobih zapiskov, ki jih je avtor urejal kasneje.

⁴³ Pelling, 2000.

⁴⁴ »... an umbrella description of different procedures ...«; Pelling 2000, 117.

⁴⁵ R. Connor, uvod v Crawleyev prevod *Peloponeške vojne* (*History of the Peloponnesian War*. Translated by Richard Crawley, ed. by W. Robert Connor. London – Vermont, 1993).

⁴⁶ Vsekakor ni razloga za sklep, da govorov, ki so jih govorili govorniki v Atenah, Tukidid vsaj v času, ko je tam še živel (torej predvidoma do leta 424 pr. Kr., ko je prevzel strategijo), ne bi mogel slišati; dvome, ki so jih nekateri izrazili glede vprašanja *zgodovinske verodostojnosti* zlasti v zvezi s Periklovimi govori, je s tem argumentom nemogoče pojasniti; glede na izpričani zgodovinski interes, ki naj bi ga avtor gojil vse od začetka peloponeške vojne (1,1,1: ... ἀρχαίμενος εὐθὺς καθίσταμένου [sc. τοῦ πολέμου] ...), se zdi malo verjetno, da bi zamudil tako pomembne dogodke, kot je ravno sporni Periklov govor 1,140–144, ki ima izjemno politično težo, ali npr. Periklov pogrebni govor.

Na vse dvome o zgodovinskem jedru v Tukididovih govorih in vsa vprašanja o avtorjevi metodi krajšanja teh govorov se morda zdi še najbolj tehtno odgovoriti z novimi vprašanji, ki si jih zastavlja tudi Woodman:⁴⁷ koliko današnjih zgodovinarjev, ki naj bi imeli toliko skupnega s Tukididom, bi v svoje razprave vključili tako obsežne govore, kot jih je Tukidid?⁴⁸ Ali še bolje: koliko Tukididovih sodobnikov (in njegovih zgodovino pisnih naslednikov) je v svoja dela vključevalo takšne govore, v katerih bi si avtor prizadeval za ἀκριβεια kot lasten zgodovino pisni koncept? Na to vprašanje odgovarja že Polibij s kritiko (v »metodološki« 12. knjigi) Timaja, Filarha, Sosila idr. zgodovino piscev, ki so v pripoved vključevali fiktivne govore. Med rimskimi avtorji se je celo Tacit, ki je eden najbolj angažiranih zgodovino piscev, vzdržal *verbatim* reprodukcije govorov.⁴⁹

Razprava o historičnem jedru v Tukididovih govorih torej morda res ne vodi nikamor; argumentov, ki jih predstavljajo različni avtorji iz »nasprotnih taborov« ni mogoče ne sprejeti ne pobiti v celoti. Toda obenem ni nobenega dvoma, da je Tukidid s svojim delom, zasnovanim na temeljitem, kritičnem zbiranju in razvrščanju podatkov, ubral revolucionarno znanstven, historično naravnan pristop; to je še toliko večjega pomena, ker je s tem popolnoma pretrgal z dotedanjo zgodovino pisno tradicijo – in to v času, dodaja Pelling, ko bi poslušalstvo, vajeno epskih pesnikov, logografov in Herodota, pristalo tudi na bistveno manjše prizadevanje za historično natančnost.⁵⁰

Dokončen odgovor na takšna vprašanja je nemogoč – predvsem zato, ker bi mejil na čisto špekulacijo. Ob teh vprašanjih pa se kljub vsemu lahko vsaj delno zadovoljimo z argumentom, da ima selekcija, predvsem pa dispozicija govorov odločilen pomen za sooblikovanje avtoritete – tj. avtoritete avtorja kot pripovedovalca in avtoritete njegovih akterjev. Avtor kot pripovedovalec namreč svojo avtoriteto konstituira predvsem s selekcijo med tem, kar pove ali zamolči ter z dispozicijo svoje snovi za željeni učinek, avtoriteto svojih akterjev pa s selekcijo argumentov (τὰ δέοντα) in pozicija, ki jo uživajo v razmerju do občinstva in drugih govornikov.

Eden od razlogov, da je stališče o zgodovinskem jedru v Tukididovih

⁴⁷ Woodman 1988, 13.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Edini zgodovino pisec, ki je v svoje delo vključeval cele govore, je bil Katon – in še pri teh je treba omeniti, da so bili to njegovi govori; Liv., *Ab urbe condita* 45,25,3: *Plurimum causam eorum [sc. Rhodiorum] adiuvit M. Porcius Cato, qui, asper ingenio, tum lenem itemque senatorem egit. non inseram simulacrum veri copiose, quae dixerit, referendo: ipsius ratio scripta extat, Originum quinto libro inclusa.*

⁵⁰ Pelling 2000, 118.

govorih tako težko sprejemljivo, je predvsem zgodovinopisna tradicija, ki je sledila Tukididu; pomanjkanje zaupanja sodobnega bralca v »verodostojnost« antičnih zgodovinopiscev je namreč povsem na mestu, kar zadeva zgodovinopisce kasnejšega obdobja.

Kakor opozarja Wiseman,⁵¹ je prvi postulat *Peloponeške vojne*, ki ga je avtor sam tako eksplicitno izrazil v pogl. 1,22, namreč *akríbeia* (ἀκρίβεια τῶν λεχθέντων), in prek katerega se v tradicijo Tukididovega zgodovinopisja umešča tudi Polibij, za oba zgodovinopisca povsem samoumevno stvar *sodobnega* zgodovinopisja; le slednje seveda omogoča koncept *historía* v smislu empirične raziskave podatkov;⁵² ta koncept pa se je seveda izkazal za povsem nemogočega pri analitični zgodovini.⁵³

Pri vprašanju avtorjeve »kredibilnosti«, tj. njegovega koncepta čim večje natančnosti (*akríbeia*) v njegovih historičnih prizadevanjih (*historía*), se torej lahko vsaj delno naslonimo na Wisemanovo razmišljanje o (Polibijevem) »konceptualnem spletu« *resnice, podrobnosti in zgodovinskega pomena*⁵⁴ kot osnovnem konceptu sodobne zgodovine, ki pa od Polibija seveda vodi le k Tukididu. Pisec sodobne, preiskovalne (forenzične) zgodovine (kvečjemu polpreteklega obdobja), kakor je denimo Polibij, oziroma v tem primeru Tukidid, svojo »kredibilnost« črpa iz preverljivosti argumentov; lahko se namreč vpraša, *kako* so njegovi viri prišli do informacij, po katerih jih sprašuje⁵⁵ in se prepriča, da ne gre le za bežne in naključne podatke, temveč pravo zgodovinsko izkušnjo.

Enako kot pri vprašanju *zgodovinskega jedra* v Tukididovih govorih (nasploh) velja tudi za njegovo tehniko razpostavljanja govorov v antilogijske oz. komplementarne sklope; pri vprašanju Tukididovih antilogij oz. antilogijskih sklopov je zopet najbolj problematična ravno zgodovinopisna tradicija, ki je Tukididu sledila in je podedovala njegov koncept, ne da bi ga dejansko skušala razumeti. Govori imajo pri Timaju, denimo, že zgolj vlogo retoričnih vložkov, ki pripomorejo k privlačnosti besedila; Polibij te »antilogijske« govore doživlja kot šolske govorniške vaje, pri katerih dva govora predstavljata klasično šolsko situacijo, v kateri je pričakovati, da bo vsak od govornikov, udeleženi v tem govorniškem *agonu*, zavzel svojo pozicijo, *za* ali *proti*.⁵⁶

Višek takšnega pristopa k vstavljanju retoričnih vložkov v zgodovinske

⁵¹ Wiseman, T. P. *Lying Historians: Seven Types of Mendacity. V: Lies and Fiction in the Ancient World*. Ed. by Ch. Gill and T. P. Wiseman. Exeter, 1993, pp. 122–146.

⁵² Ta koncept Tukidid razvija v poglavju 1,22,1, Polibij pa v »konceptualni« 12. knjigi; 12,28,8–10.

⁵³ Wiseman (1993), 144.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Polibij 34,1,1: ... κατὰ μέρος, εἰς ἀμφοτέρω τὰ μέρη, παράθεσις ...

vinsko delo lahko najdemo npr. v Dionovi *Rimski zgodovini*, pri kateri v obliki šolske *suazorije* nastopita Mecenat in Agripa. Govora predstavljata klasičen »tukididovski« antilogijski sklop (če odmislimo popolnoma »ne-tukididovsko« okoliščino, da govora zavzemata praktično celo 52. knjigo Dionove *zgodovine*); govornika – *dramatis personae* – govorita na isto temo (dilema med republiko, ki jo zagovarja Agripa, oz. monarhijo, za katero se zavzema Mecenat), vendar vsak s svojega stališča. Argumenti so verjetni in sprejemljivi – predvsem zato, ker so ugotovljeno in priznано Dionovi in odražajo njegove notranje dileme.

Skratka, celo s pozicije nekoga, ki kot prevladujoči koncept v Tukididovih govorih zagovarja popolno avtorjevo intervencijo (*free compositioner*), bi bilo povsem mogoče, da bi »antilogijski sklop«, v katerem sodelujeta Agripa in Mecenat, sestavil Tukidid.

Največja napaka, ali – bolje rečeno –, najbolj nezgodovinski moment Dionovega »antilogijskega sklopa«, zaradi katerega celotna suazorija nima praktično nobene zgodovinske vrednosti, je namreč dejstvo, da sta oba lika, tako Agripa kot Mecenat, neverjetno ploski figuri, ki kot akterja Dionove *zgodovine* ne ustrezata svoji dejanski podobi; Dionov Agripa se v pričujoči suazoriji goreče zavzema za republiko (δημοκρατία), kljub svoji priznani zgodovinski podpori Oktavijanu.

Eden ključnih problemov pri preučevanju Tukidida torej izhaja, kakor se je izrazil Gomme⁵⁷, iz pomanjkanja razumevanja – namreč pomanjkanja razumevanja v zgodovinopisni tradiciji. Tukididov koncept zgodovinopisnega ustvarjanja, ki ga njegovi sodobniki in nasledniki vse do Polibija niso prav razumeli, je namreč temeljil na principih, ki so bili v danem času pravzaprav revolucionarni. Morda največji preskok je bil ravno v tem, da je Tukidid v svojo *zgodovino* dovolil vdor drugih vplivov iz sočasnih intelektualnih krogov,⁵⁸ eden najmočnejših vplivov, ki je opazen predvsem v Tukididovi metodi, pa je forenzično govorništvo.

Vprašanje je seveda, *koliko* Tukidid dejansko dolguje vplivu Gorgijeve sofistike,⁵⁹ nekatere partije, npr. dialog z Melijci v 5. knjigi, so sicer z njo prežete, vendar se je avtor do takšne filozofije, izražene v govorih, zlahka distanciral – prav zato, ker gre za govorne partije. Toda ob tem je jasno, da Tukidid vsaj dve metodi dolguje forenzičnemu govorništvu: zbiranje in sporočanje gradiva določenemu občinstvu v posebni obliki, namreč v govornih sklopih.

Razporeditev govorov za maksimalni učinek, ki je več kot očitno hotena poteza, je brez dvoma treba pripisati vplivu forenzičnega go-

⁵⁷ Gomme 1951, 80.

⁵⁸ Finley, 1967.

⁵⁹ Plant 1999, 63.

vorništvu. Toda kako daleč lahko prodremo s tem stališčem? Princip Gorgijevih *tékhnai*, tj. njihova paradigmatična funkcija, ki temelji na odsotnosti karakterizacije govornikov, na izbiri splošnih in ne konkretnih argumentov ter na usklajevanju nasprotnih argumentov, je brez dvoma vplivala na Tukidida, zlasti prek Antifonta. O Antifontu Tukidid naklonjeno spregovori v pogl. 8,68; zaradi tega ga mnogi uvrščajo med njegove učitelje, kar pa ni preverjeno. Zlasti s svojimi *tetralogijami* bi Antifont v resnici lahko vplival na Tukidida, predvsem z zelo premišljeno argumentacijo in metodo, ki bralca/poslušalca usmerja k vnaprej določenim sklepom. Vendar pa ob tem ne smemo zanemariti dejstva, da je Tukidid znotraj posameznih antilogijskih sklopov predstavil tudi štiri in več različnih stališč, pri katerih je bistveno težje priti do tistega argumenta, ki bi zlahka prevladal nad ostalimi argumenti (ὁ κρείσσω λόγος).

Vsekakor pa o Gorgijevih *tékhnai* oz. forenzičnem govorništvu ne moremo razmišljati kot o absolutnem izhodišču za komplementarne govore, ki se poleg predstavljanja različnih mnenj tudi vsebinsko dopolnjujejo; pri razglabljanju o antilogijah (in še toliko bolj o komplementarnih sklopih) kot »gorgijevski« kategoriji ne moremo mimo nekaterih pomislekov. Zlasti v okviru prepričanja o prirejanju *lógoi* iz *érga*, v katerega bi se zelo dobro vklopil tudi princip forenzičnega govorništva, moramo izraziti resne dvome; pri sklopih nekaterih govorov (npr. Nikijev Govor 7,61–64, Gilipov govor 7,66–68 in Nikijev govor 7,69,2) je avtor sicer s pomočjo razvrščanja in celo prirejanja argumentov v prvi situaciji ustvaril ὁ κρείσσω λόγος za eno udeleženo stran, potem v naslednji situaciji to metodo popolnoma obrnil v prid drugi strani. Pri taki »zlorabi metode« namreč avtor resno tvega, da bo bralec manipulacijo preprosto spregledal.

LITERATURA

- ARNOLD, P. E. *The Persuasive Style of Debates in Direct Speech in Thucydides*. Hermes 120 (1992), 44–57.
- BADIAN, E. *Thucydides on Rendering Speeches*. Ath 80 (1992), 187–190.
- BADIAN, E. *Form Plataea to Potidaea*. Baltimore, 1993.
- CAWKWELL, G. *Thucydides and the Peloponnesian War*. London, NY, 1997.
- FINLEY, J. H. *Euripides and Thucydides. V: Three Essays on Thucydides*. Cambridge (Mass.), 1967.

- GOMME, A. W. *A Historical Commentary on Thucydides* (5 vols.). Oxford, 1950–1981.
- GRANT, M. *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation*. London; New York, 1995.
- HUART, P. *Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'oeuvre de Thucydide*. Paris, 1968.
- MARINCOLA, J. *Greek Historians*. Oxford, 2001.
- MOLES, J. L. *Truth and Untruth in Herodotus and Thucydides. V: Lies and Fiction in the Ancient World*. Ed. by Ch. Gill. And T. P. Wiseman. Exeter, 1993.
- PELLING, C. *Literary Texts and the Greek Historian*. New York, 2000.
- PLANT, I. M. 1999. *The Influence of Forensic Oratory on Thucydides' Principles of Method*. CQ 49/1 (1999), 62–73.
- PROCTOR, D. *The Experience of Thucydides*. Warminster, 1980.
- ROKEAH, D. *Τὰ δέοντα περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων – Speeches in Thucydides: Factual Reporting or Creative Writing?* Ath 60 (1982), 386–401.
- ROMILLY, J. de. *L' utilité de l'histoire selon Thucydide. V: Histoire et historiens dans l'antiquité. Sept exposés et discussions par Kurt Latte, Jacqueline de Romilly, et al.* Genève, 1956.
- ROMILLY, J. de. *Histoire et raison chez Thucydide*. Paris, 1967².
- WEST, W. C. *A Bibliography on Scholarship on the Speeches in Thucydides 1873–1970. V: The Speeches in Thucydides. A Collection of Original Studies With a Bibliography*. Edited by Philip A. Stadter. Chapel Hill, 1973.
- SCHWARTZ, E. *Das Geschichtswerk des Thukydides*. Bonn, 1919.
- WILSON, J. 1982. *What does Thucydides claim for his Speeches?* Phoenix 36 (1982), 95–103.
- WISEMAN, T. P. *Lying Historians: Seven Types of Mendacity. V: Lies and Fiction in the Ancient World*. Ed. by Ch. Gill and T. P. Wiseman. Exeter, 1993.
- WOODMAN, A. J. *Preconceptions and Practicalities: Thucydides. V: Rhetoric in Classical Historiography. Four Studies*. London, 1988.

Λόγοι καὶ ἔργα: Thucydides and His Speeches

Summary

The paper deals with some problems posed by the study of speeches in Thucydides' *History of the Peloponnesian War*, especially those that result from seeking the so-called historical truth. The historical value of the speeches, which show the unmistakable influence of forensic oratory, has been subject to various interpretations. The efforts seem to be

epitomised by the search for an adequate explanation of the so-called “methodological” chapter 1.22, especially the sentence 1.22.1, which has been identified as the most crucial for a proper understanding of Thucydides' use of speeches: ὡς δ' ἂν ἐδόκουν μοι ἕκαστοι περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.

It seems absolutely imperative that this sentence be understood as an authorial manifesto, a statement of the use and arrangement of speeches in the work. To deny the author even the minimum of historical ambition in the speeches included, thus reducing the entire account to a work of largely fictional value, seems highly inadequate.

The paper therefore contends that, while there is no actual proof that the speeches available to the reader were recorded in their spoken form (in fact, judging from the term τῆς ξυμπάσης γνώμης, their length may well have been adapted to the needs of a historical narrative), there is similarly no ground for denying their basic historical substance.

Naslov:

mag. Gregor Pobežin

Obirska 13

SI-1000 Ljubljana

e-mail: gregor.pobezin@guest.arnes.si

Kozma
AHAČIČ | SLOVNIČARSTVO V
BLIŽNJIH EVROPSKIH
DEŽELAH PRED
BOHORIČEVO SLOVNICO
V 16. STOLETJU

Izvleček

Prispevek opisuje slovnice evropskih ljudskih jezikov kot možne posredne in (deloma) neposredne vire prve slovnice slovenskega jezika, ki jo je leta 1584 napisal Adam Bohorič. V okviru tega oriše stanje na področju slovničarstva ljudskih jezikov v Nemčiji (Ickelsamer, Albertus, Ölinger, Clajus), Franciji (de Bovelles, Dubois, Drosée, Meigret, R. Estienne, de la Ramée, Pillot, Garnier, Cauchie), Italiji (Alberti, Fortunio, Bembo, Corso, Dolce, Castelvetro, Rucelli, Salviati, Giambullari, Trissino) ter na Češkem (Optát, Gzel, Philomates, Blahoslav) in Poljskem (Statorius).

Abstract

The paper describes the grammars of European vernacular languages as possible indirect and (partly) direct sources for the first grammar of the Slovene language, written in 1584 by Adam Bohorič. Within this framework, the situation in the field of vernacular grammar writing is outlined for Germany (Ickelsamer, Albertus, Ölinger, Clajus), France (de Bovelles, Dubois, Drosée, Meigret, R. Estienne, de la Ramée, Pillot, Garnier, Cauchie), Italy (Alberti, Fortunio, Bembo, Corso, Dolce, Castelvetro, Rucelli, Salviati, Giambullari, Trissino), Bohemia (Optát, Gzel, Philomates, Blahoslav), and Poland (Statorius).

0 Pričujoči prispevek je nadaljevanje našega prispevka o izročilu latinskega slovničarstva pred prvo slovensko slovnico Adama Bohoriča kot (ne)posrednem viru zanjo (Ahačič 2006). Kakor latinsko slovničarstvo so namreč tudi slovnice ljudskih jezikov predstavljale gradivo, iz katerega se je predvsem posredno, v primeru Claja (1578) pa tudi neposredno napajala Bohoričeva slovnica iz leta 1584.

1 Nemčija

Največjo podobnost s položajem na Slovenskem nam kaže slovničarstvo in odnos do jezika na nemškem prostoru.¹ Podobno kot na

¹ Kjer ne navajam drugače, povzemam splošne podatke po Padley (1988: 244–264).

Slovenskem tudi jezik na nemškem prostoru v primerjavi s Francijo in Anglijo ni temeljil na politični enovitosti, hkrati pa Nemci niso imeli velikih literatov, ki bi služili kot model za jezik, kakor so jih imeli denimo Italijani.

Zavest o enotnem jeziku je v Nemčiji rastle iz zavedanja o skupni germanski zgodovini in iz raznih teorij o skupnem 'prajeziku', ki ga je na primer uvedel Noetov potomec Askenas po pomešanju jezikov v Babilonu. Poleg tega so v razmišljanju o jeziku v Nemčiji vseskozi prisotni mistični, kabalistični elementi. Ti so postali še posebej izraziti po Luthrovem prevodu Biblije,² s katerim je dal nemščini nekak mistični status, podoben statusu, ki so ga imeli trije obstoječi *sveti jeziki*.³ Tak status je bil podprt tudi teoretično, saj je bil Luther v veliki meri zavezan spisom nemških mistikov, hkrati pa je podedoval deloma kabalistično izročilo, ki verjame, da sveti jeziki, še posebej hebrejščina, vsebujejo božje skrivnosti.⁴

Podobno, kot je Bohoričeva slovnica tesno povezana z nastajanjem in jezikom Dalmatinove Biblije, tudi nemški slovničarji v 16. stoletju stojijo v senci Martina Luthra – nekateri to celo izrecno poudarjajo (npr. Clajus 1578).

V Nemčiji so se še posebej borili proti srednjeveškim slovniciam, doktrini modistov, še zlasti pa proti dvema deloma, ki sta bili (razen v Franciji) na črni listi evropskih humanističnih slovničarjev: *Doctrinale* Alexandra de Villa Dei in *Graecismus* Evrarda iz Bethune (Évrard de Béthune, Eberhardus Bethuniensis).⁵ Takšno vzdušje je omogočalo prodor humanističnih idej tudi v razmišljanje o jeziku. Slovnice ljudskega jezika so na nemškem prostoru sicer nastale dokaj pozno, je bilo pa toliko bolj živo latinsko slovničarstvo. Poleg tega slovnice ljudskega jezika v Nemčiji predstavljajo zgolj zadnjo stopnico v sicer dolgem nemškem izročilu izdaj Donata s primeri, prevedenimi v nemščino.

V 16. stoletju so na nemškem prostoru izšle štiri slovnice nemškega jezika.

² Pred Luthrovo Biblijo poznamo še 14 visokonemških prevodov in štiri nizkonemške (Luther je izdal Novo zavezo 1522, Biblijo pa 1534). Vpliv Luthrove Biblije na razvoj nemščine je bil zelo velik.

³ Prim. Padley (1988: 250–251); Padley (1985: 85–89); podobno tudi Eco (2003: 97, 320). O tem tudi Ahačič (2005).

⁴ O tem piše Padley (1988: 251).

⁵ Kot navaja Padley (1988: 245), je bila raba učbenika *Doctrinale* v stolni šoli v Münstru prepovedana že 1480.

[1534]	Valentin Ickelsamer	<i>Ein Teütsche Grammatica /.../</i>	[Augsburg?]
1573	Laurentius Albertus	<i>Teutsch Grammatick oder Sprachkunst. Certissima ratio discendae, augendae, propagandae, conservandaeque linguae Alemannorum sive Germanorum, grammaticis regulis et exemplis comprehensa et conscripta</i>	Augsburg; prva popolna slovnica nemškega jezika
1574	Albert Ölinger		Strassbourg; ni jasno razmerje z Albertovo slovnico, zelo uporabljana
1578	Johannes Clajus	<i>Grammatica germanicae linguae ... ex bibliis Lutheri Germaniis et aliis eius libris collecta</i>	[Leipzig]; zelo uporabljana, Luthrova nemščina

Dela Alberta (1573), Ölingerja (1574) in Claja (1578) so povezana s skupno odvisnostjo od latinske slovnice Philipa Melanchthona, družji pa jih tudi dejstvo, da rabijo pravila iz latinskih in francoskih slovníc. Kakor ugotavlja Padley (1988: 261), je francoski element je še posebej prisoten pri Ölingerju, ki je črpal iz francoskih gramatik, izdanih v Nemčiji in namenjenih nemškimi uporabnikom.

Navedene slovnice so za obravnavo še posebej zanimive, saj lahko prav na podlagi primerjave Bohoričeve BH 1584 s temi slovnícami ugotovljamo, v čem pri prirejanju Melanchthona in vpetosti v evropski jezikoslovni prostor Adam Bohorič sledi splošnim tendencam in v čem od njih odstopa.

Pedagog **Laurentius Albertus** (ok. 1540 do ok. 1583; študiral v Wittenbergu) je leta 1573 v Augsburgu izdal prvo nemško slovnico, ki temelji na latinski predlogi: *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*.⁶ Glavni vzor za slovnico je nedvomno Melanchthonova MGL v eni izmed izdaj, CTLF (2004: 3502) pa navaja kot možne vplive še Prisciana, Donata ter Roberta Estienna. Slovnica je napisana v latinskem jeziku z nemškimi primeri.

Namen slovnice in vzroki za njen nastanek so opisani v posebnem delu uvoda z naslovom *Vtilitas et finis huius Instituti* (Albertus 1573: a 2b–a 6b): sosednja ljudstva želijo znati nemški jezik, ker ga potrebujejo v komunikaciji; mnogi Nemci delajo v govoru slovnične in skladdenjske napake – slovnica pa bi to pomagala odpraviti; mnogi narodi, katerih jezik je zgolj skvarjena oblika latinščine, že imajo slovnico – zakaj je torej ne bi imela še nemščina, ki je *ex se nata* (rojena iz same sebe); če bi imela nemščina že prej slovnico, ne bi bila do te mere razpršena v narečja; nepoznavanje

⁶ Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Müller-Fraureuth 1895).

slovnice lahko vodi tudi v nerazumevanje Biblije v nemščini; obramba proti vdoru tujega v nemščino so slovnicihna pravila; slovnicihna pravila pa so podana po analogiji z latinskimi, da jih bodo lažje razumeli učenci, ki že znajo latinsko.

Zgradba dela je naslednja: posvetilno pismo in namen slovnice () (2a–a 7b), *de grammatica* (A 1a–A 3a), *orthographia* (A 3b–C 1b), *figurae dictionum* (C 1b–C 3a), *prosodia* (C 3a–C 5a), *etymologia* (C 5a–M 5a): *articulus* (C 5b–D 2b), *nomen* (D 2b–G 6a), *pronomen* (G 6b–H 3a), *verbum* (H 3b–K 7b), *participium* (K 7b–K 8b), *adverbium* (L 1a–L 8b), *praepositio* (M 1a–M 3a), *coniunctio* (M 3a–M 5a); *syntaxis* (M 5b–N 7b): *syntaxis nominum* (M 5b–M 8a), *constructio nominum cum verbis* (M 8a–N 6a), *adverbium* (N 6a–N 6b), *coniunctio* (N 6b–N 7a), *praepositio* (N 7a–N 7b); *prosodia* [drugič]: *de carminibus*, *de pedibus*, *de quantitate syllabarum*, *de scansione* (N 8a–O 6a).

Notarius publicus Albert Ölinger (2. pol. 16. stol.), najverjetneje pripadnik protestantske vere, je kot rezultat izkušenj in potreb, ki so se pokazale ob poučevanju francoskih veljakov, ki so se želeli naučiti nemško, leta 1574 v Strassbourgu izdal slovnico *Underricht der Hoch Teutschen Spraach*.⁷ Glavni vzor mu je Melanchthonova MGL, Padley (1988: 261) pa navaja kot možne vplive še naslednje francoske slovnice: Pillot 1550 (= 1586), Garnier 1558 (= 1591), Cauchie (*Grammatica Gallica, suis partibus absolutior quam ullus ante hanc diem edideret*, 1570), verjetno tudi Dubois 1531. Zanimivo je tudi razmerje z Albertovo slovnico, saj je medsebojni vpliv preveč očiten: drug o drugem namreč molčita in trdita, da sta popolnoma izvirna. Vprašanje je le, kdo je prepisoval. Možno bi bilo tudi, da sta uporabljala isti model.⁸

Slovnica je napisana v latinskem jeziku z nemškimi primeri. Kar se tiče namena slovnice, Ölinger (1574: *4b) ponavlja prvo in tretjo Albertovo točko (Albertus 1573: a 2b–a 3b).

Zgradba dela je naslednja: uvod in posvetilo Alberta Ölingerja; *Ioan. Sturmii sententia, de cognitione et exercitatione linguarum nostri seculi* (*2a–*8a); *literae* (1–22); *etymologia* (23–171): *partes orationis* (23), *articulus* (24), *nomen* (25–82), *pronomen* (83–94), *verbum* (94–154), *participium* (155–157), *adverbium* (157–166), *praepositio* (166–169), *coniunctio* (170–171), *interiectio* (171); *syntaxis* (172–192): *constructio nominum* (172–176), *constructio verborum* (176–182), *constructio participiorum* (182–183), *constructio pronominum* (183–184), *constructio adverbiorum* (184–186), *constructio praepositionum* (187–190), *constructio conjunctionum* (190–192); *prosodia* (192–201).

Ölingerjevo slovnico so veliko uporabljali po celi protestantski Nemčiji

⁷ Uporabljali smo faksimile izdaje z letnico 1574 (ur. Monika Rösing-Hager, 1975). Prim. tudi CTLF (2004: 3503).

⁸ O sporu več v Jellinek (1913: 65–66 [1. knjiga]).

(Padley 1988: 262), verjetno tudi zato, ker je pisana s poslušom za dejanske potrebe tedanjih bralcev in učencev.

Šolnik in slovníčar **Johannes Clajus** (1535–1592; Johann Klaj; študiral v Leipzigu in Wittenbergu) je leta 1578 v Leipzigu izdal slovnico *Underricht der Hoch Teutschen Sprach*.⁹ Tudi njemu je glavni vzor Melanchthonova MGL, gotovo tudi Donat, verjetno pa je poznal tudi svoja predhodnika (Alberta in Ölingerja). Od vseh nemških slovníc kaže največ skupnih potez z Bohoričevo BH 1584. Slovnica je napisana v latinskem jeziku z nemškimi primeri. Kakor izvemo iz uvoda (Clajus 1578:)(2a–)(8b), je glavni namen slovnice kodifikacija jezika Luthrove Biblije.

Zgradba dela je naslednja: uvod)(2a–)(8b), *de grammatica* (1), *orthographia* (1–10), *prosodia* (10–15), *etymologia* (15–211): *articulus* (16–18), *nomen* (18–81), *pronomina* (81–93), *verbum* (93–186), *participium* (186–188), *adverbium* (188–198), *coniunctio* (198–200), *praepositio* (200–211); *syntaxis* (213–257): *articulorum* (213–215), *nominum* (215–226), *pronominum* (226–229), *verborum personalium* (229–243), *verborum impersonalium* (243–245), *participiorum* (245–246), *adverbiorum* (246–248), *coniunctionum* (249–252), *praepositionum* (252–256), *appendix* (256–257); *de metaplasmis seu figuris orthographicis* (258–261); *de ratione carminum veterum apud Germanos* (261–272; stara metrika nemških besedil); *de ratione carminum nova* (272–279; nova metrika).

Kot poudarja Padley (1988: 263–264), je Clajeva slovnica zelo pomembna za uveljavitev Luthrove nemščine. Veliko so jo uporabljali predvsem v srednji Nemčiji pa tudi drugod. Zadnjo izdajo je doživela še leta 1720.

Veliko vprašanje je, do kakšne mere je slovnica Johanna Claja neposredno vplivala na Bohoričevo slovnico. Posamezne rešitve pri Claju in Bohoriču so si namreč prav presenetljivo podobne. V poglavju o imenu velja omeniti naslednje podobnosti: enaka delitev na *accidentia*, enaki latinski in nemški primeri v razdelku o imenu glede na stopnjo tvorjenosti (*figura*), primer *vir, der Mann* v poglavju o sklonu ter enako zasnovano poglavje o vzorcih sklanjatev. Podobnosti najdemo tudi v poglavju o glagolu: enaka delitev na *accidentia*, trije glagolski načini namesto petih (*genus*), podobno zaporedje pri shemah spregatev glagolov ter pogojno tudi vpliv na obliko za trpni prezent z *bom*.

Četrta, po letnici nastanka prva nemška slovnica **Valentina Ickelsamerja** (ok. 1500 do ok. 1541) *Ein Teütsche Grammatica*, ki je nastala okrog leta 1534, za nas nima posebnega pomena, saj je bil njen vpliv zaradi majhnega odmeva v 16. stoletju zanemarljiv.¹⁰ Kakor lahko razberemo iz uvoda, je Ickelsamer kritičen do prevodov Donata iz 15.

⁹ Uporabljali smo faksimile omenjene izdaje (ur. Rössing-Hager 1973). Prim. tudi CTLF (2004: 3504).

¹⁰ Ohranjen imamo denimo en sam izvod prve izdaje (faksimile v: Fechner 1972).

stoletja in odklanja prevajanje latinskega modela slovnice v nemščino (Ickelsamer 1534: a 2a–a 3b). Njegov cilj je predvsem verske narave: naučiti čim večjo množico ljudi brati Biblijo in se s tem vključiti v aktualne verske razprave.¹¹

Od obravnavanih nemških slovničarjev se Ickelsamer ločuje predvsem po tem, da meni, da se rojenim govorcem ni treba učiti paradigem, ampak jim zadostuje prikaz, kako govoriti in pisati slovnico (v tem je mnogo pred svojim časom; Ickelsamer 1534: a 1b). Zato je njegova slovnica precej retorična: slovnična pravila uči s primeri.

Štirideset strani slovnice posveti črkam in pravopisu, pet pa ločilom, tako da mu ostane samo osem strani za obdelavo »nemških besed«.

2 Francija

Francosko slovničarstvo¹² je lahko imelo na Slovenskem zgolj posreden vpliv, kljub temu pa je njegovo poznavanje koristno za sam vpogled v razumevanje evropske misli o jeziku.

Medtem ko so v Nemčiji v 16. stoletju nastale štiri nemške slovnice v pravem pomenu besede, je v Franciji nastalo približno 35 gramatik in pravopisnih razprav (v Italiji pa denimo kar okrog 60). Tudi v Franciji niso imeli klasične književnosti v ljudskem jeziku (kakršno so v Italiji pisali Dante, Petrarca in Boccaccio), je pa bilo v primerjavi z nemščino ali slovenščino nekoliko lažje oblikovanje jezikovne norme, saj jo je narekovala politična avtoriteta.

Podobno kot je bila na slovenskem prostoru slovenščina v razmerju do nemščine in latinščine, je bil francoski jezik na francoskem prostoru v podrejenem položaju glede na latinščino. Nekateri so celo menili (Padley 1988: 320), da je nemogoče, da bi kdaj postal prenosnik znanosti in kulture.

Kljub vsemu pa situacije ne moremo v celoti primerjati s slovensko. V času, ko so pisali ljudske slovnice francoščine, je bila obramba francoščine predvsem boj proti bilingvalizmu, proti položaju, ko so bili nižji tipi pisanja v francoščini, resnejša znanost pa v latinščini.

Za razliko od Nemčije ni v Franciji tako močne opozicije proti srednjeveškim slovničarskim metodam: popravljene verzije dela *Doctri-*

¹¹ To je še posebej razvidno iz uvoda v njegov abecednik *Die rechte weis aufs kürtzift lefen zu lernen* (1527: a 2a–a 5a), katerega faksimile je tudi dostopen v Fechner (1972). O Ickelsamerju tudi Padley (1988: 256–257) in CTLF (2004: 3501).

¹² Kjer ne navajam drugače, povzemam splošne podatke o francoskem slovničarstvu po Padley (1988: 319–487).

nale Alexandra de Villa Dei se pojavljajo vse do 1540; seveda pa lahko opazujemo tudi močen prodor Perottijeve in Sulpicijeve slovnice.¹³

Težnja po iskanju podobnosti ljudskega jezika z latinščino, ki jo lahko opazujemo po celotni Evropi, je močno prisotna tudi v prvih slovnicaх francoščine. Naslonitev slovníc na latinsko slovničarsko izročilo je bila v izhodišču tudi najlažja, saj je vsak učenec poznal vsaj Donatovo *Ars minor*.

1533	Charles de Bovelles	<i>Liber de differentia vulgarum linguarum, et Gallici sermonis varietate</i>	Pariz; ni slovnica; francoščina se mora zgledovati v slovnici po latinščini
1531	Jacques Dubois	<i>In linguam Gallicam isagoge, una cum eiusdem Grammatica Latino-Gallica, ex Hebraeis, Graecis et Latinis authoribus</i>	Pariz; obširni obravnavi fonetike in etimologije sledi prva francoska slovnica v pravem pomenu besede; skladnje ni
1544	Jean Drosée	<i>Grammaticae quadrilinguis partitiones</i>	Pariz; slovnica latinščine, grščine, hebrejščine in francoščine
1550	Louis Meigret	<i>Le Tretté de la grammere françoeeze</i>	Pariz; odmik od latinskega modela, skuša temeljiti na rabi
1557	Robert Estienne (Robertus Stephanus)	<i>Traicté de la grammaire françoise</i>	Pariz; posnetek Duboisa in Meigreta; tudi v latinski verziji
1562/ 1572	Pierre de la Ramée (Petrus Ramus)	<i>Gramere / Grammaire / Grammatica Latino-francica</i>	strogo strukturirana slovnica

Kot tipičen prikaz tovrstnega načina razmišljanja velja omeniti *Liber de differentia vulgarum linguarum, et Gallici sermonis varietate* izpod peresa **Charlesa de Bovellesa** (Pariz, 1533),¹⁴ ki sicer ni slovnica v klasičnem pomenu besede. Latinščina je, kot pravi Bovelles (Bouvelles, Bouvilli-

¹³ O zadnjih dveh slovnicaх gl. Ahačič (2006).

¹⁴ Delo nam je bilo dostopno v tej izdaji (107 strani). V prvem delu se ukvarja »z napakami ljudskih jezikov«, kjer podaja nekakšno primerjavo nekaterih evropskih jezikov ter pregled posameznih vokalov in konzonantov (5–47); nato sledijo po abecedi francoske besede, ki imajo latinski ali grški izvor (48–90); nato *de hallucinatione* (spet izvor določenih poimenovanj in spremembe glede na grščino/latinščino; str. 91–107). Prim. Padley (1988: 330–331).

us), imuna na spremembe in stabilna proti francoščini, ki je razdeljena na narečja, nestabilna in ne more služiti kot model. Zato lahko samo latinščina predstavlja model za slovnico francoščine.

Jacques Dubois (Jacobus Sylvius Ambianus), zdravnik in slovníčar (1489–1555), je 1531 v Parizu izdal prvo francosko slovnico v pravem pomenu besede z naslovom *In linguam Gallicam isagoge, una cum eiusdem Grammatica Latino-Gallica, ex Hebraeis, Graecis et Latinis authoribus*.¹⁵ Ta gramatika se je pojavila ravno v času, ko je izpričanih več izdaj latinskih slovníc. V Parizu je bilo med letoma 1500–1530 natisnjenih po nekaterih štetjih nič manj kot 82 slovníc klasičnih jezikov. Gre za različna dela avtorjev, kot so Despauterius, Valla, Melanchthon, Erasmus, Manutius, Sulpitius, Nebrija in seveda Donat ter Priscian. Najbolj razširjen je bil Despauterius. Je pa Dubois gotovo poznal tudi Linacrovo delo *De emendata structura Latini sermonis* (1527). V uvodu navaja vrsto latinskih antičnih in humanističnih slovníc, sledi pa tradiciji francoskih *donatov*.

Večina dela je posvečenega zgodovinski obravnavi fonetike in etimologije (v današnjem smislu), nato sledi obravnava delov govora: *Grammatica Latino-Gallica*. Delo je napisano v latinščini. Zgradba dela je naslednja: posvetilo kraljici, nagovor bralca, *errata, notae literarum* (a 1b–a 8b); *isagoge* (uvod v francosko fonetiko); *grammatica latino-gallica* (90–159): *nomen* (90–105); *pronomen* (105–113), *verbum* (113–139), *adverbium* (140–149), *participium* (150–151), *conjunctio* (152–154), *praepositio* (154–159), *interiectio* (159).

Duboisova slovnica je imela precejšen vpliv na druge francoske slovnice (npr. Meigret, Estienne). Za našo obravnavo je Dubois pomemben predvsem kot predstavnik slovníčarjev, ki so si zaradi želje, da bi se prilagodili latinski shemi, celo pripravljali izmišljati nenavadne oblike tako v slovnici kakor pravopisu. Srečuje pa se, kakor priznava (Dubois 1531: a 4a), z velikimi težavami, kako najti *ratio* francoščine, kako najti slovníčna pravila v pravem pomenu besede: kako torej vpreči francoščino v (latinska) pravila.

Na latinski model se naslanja tudi **Jean Drosée** v svojem delu *Grammaticae quadrilinguis partitiones*,¹⁶ izdanem 1544 v Parizu. Gre za slovnico latinščine, grščine, hebrejščine in francoščine: ta je podana v francoskem jeziku. V veliki meri temelji na Duboisu, skladnja se naslanja na Linacrovo.

Določen odmik od latinskega modela predstavlja slovnica z na-

¹⁵ Delo nam je bilo dostopno v omenjeni prvi izdaji. Prim. tudi Padley (1988: 332–333).

¹⁶ Slovnice nismo imeli na voljo. Podatki so povzeti po Padley (1988: 334).

slovom *Le Tretté de la grammere françoese*,¹⁷ ki jo je 1550 v Parizu izdal **Louis Meigret** (ok. 1500 do ok. 1558). Delo je napisano v francoščini in skuša temeljiti na rabi, kljub temu je očiten vpliv Prisciana in francoskih predhodnikov. Zgradba dela je naslednja: uvod bralcu (4–7), samoglasniki, soglasniki, deli govora, člen (8–27), ime (28–62), zaimek (62–82), glagol in deležnik (82–160), predlog (160–169), prislov (169–176), veznik (176–178), medmet (178–179), naglas in intonacija (179–190), ločila in skladijske opombe (190–196).

Slovníčar, slovaropisec in izdajatelj **Robert Estienne**¹⁸ je že leta 1540 v Parizu izdal osemstransko knjižico o sklanjanju, 1557 pa še slovnico francoskega jezika *Traicté de la grammaire françoise*¹⁹ (najprej v francoskem, nato še v latinskem jeziku). V uvodu utemeljuje svojo slovnico s tem, da sta njegov pravopis in jezik ustreznejša kot pravopis pri Meigretu ali jezik pri Duboisu. Kljub temu pa gre pri slovnici v veliki meri prav za posnetek omenjenih dveh slovníc. Zgradba dela je naslednja: uvod (3–4), črke, zlogi, besede, stavki (5–15), ime (15–21), člen (21–24), zaimek (24–37), glagol (37–82), deležnik (82–84), prislov (84–96), veznik (96–98), predlog (98–101), medmet (102–103), »spremembe črk v latinskih besedah glede na francoske« ipd. (103–128).

Na tem mestu moramo omeniti še dve slovnici **Petra Rama**²⁰ (Petrus Ramus, Pierre de la Ramée): *Gramerę* (1562) z bolj znano in razširjeno prenovljeno izdajo *Grammaire* (1572)²¹ v francoščini in njen latinski prevod *Grammatica latino-francica*.²² Ramus je poznal domala vse francoske predhodnike (Dubois, Meigret, Estienne, Pillot, Garnier, Cauchie; omenja tudi druge), poleg tega je gotovo nanj vplival Platonov in Varonov princip dihotomije.

Zgradba (za našo obravnavo zanimivejšega) latinskega prevoda je

¹⁷ Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Foerster 1888). Prim. tudi Padley (1988: 334–335) in CTLF (2004: 2205).

¹⁸ Pomembnejši od Roberta je njegov brat Henri, ki ni napisal nobene slovnice, je pa zelo vplival na francosko misel o jeziku s svojim razmišljanjem o vzporednosti in sorodnosti francoščine z grščino. Takšna sorodnost naj bi dvigala francoščino po pomembnosti nad ostale jezike, ki se z grščino manj ujemajo, celo nad latinski jezik. To se še posebej kaže v delu *Traicté de la conformité du langage François avec le Grec* (1565) in v grško-francoskem *Thesaurus Graecae linguae* (1572). O tem več Padley (1988: 343).

¹⁹ Dostopna nam je bila francoska izdaja iz leta 1569: *Traicté de la grammaire françoise*, Pariz. Prim. Padley (1988: 339–340) in CTLF (2004: 2207).

²⁰ O Ramu gl. tudi Ahačič (2006).

²¹ Druga izdaja (Pariz, 1572) mi je bila dostopna v posnetkih v elektronski obliki na gallica.bnf.fr. Prav tako tudi njen ponatis iz 1587 (Pariz). Prva izdaja mi ni bila dostopna, je pa sila redka. O Ramu tudi CTLF (2004: 2209, 2211).

²² Dostopna nam je bila druga (komentirana) izdaja iz leta 1590, izdana v Frankfurtu.

naslednja: uvod in posvetila (*2a–*8b), *vocales, semivocales, mutae, syllabae, accentus et apostrophos* (1–32); *nomen* (32–45), *pronomen* (45–47), *verbum* (48–69), *adverbium* (69–72), *conjunctio* (73–74); *syntaxis* (skladnja vseh delov govora) (75–126); *de ratione Francicorum versuum in rhythmis atque metro* (127–137).

Ramova slovnica je strogo strukturirana, snov pa predstavljena v uvodnih grafih z binarno delitvijo.

Posebej moramo omeniti še francoske slovnice, namenjene nemškemu bralstvu. Te so vsebovale (kakor domala vse slovnice od Ramove *Grammaire* pa vse do Port-Royala) zelo malo novega, sploh pa ne kake pomembnejše jezikovne teorije. Njihova raven ni več akademska; večina jih je usmerjena zgolj k osnovnim pedagoškim ciljem in ne vsebujejo nikakršne pomembnejše jezikovne teorije.

1550	Jean Pillot	<i>Gallicae linguae institutio</i>	Pariz; najbolj brana francoska slovnica v 16. stoletju; vzor nemškim slovniciam francoščine
1558	Jean Garnier	<i>Institutio Gallicae linguae in usum juventutis Germanicae, ad illustrissimos juniores Principes, Landtgravios Hessiae, conscripta</i>	Ženeva; namenjena njegovim nemškim učencem; protestantski begunec, kalvinist
1570	Antoine Cauchie	<i>Grammatica Gallica, suis partibus absolutior quam ullus ante hanc diem edideret</i>	Pariz; precej »strukturalističen« pristop k obravnavi snovi, več skladnje, a še vedno naslonjen na latinščino

Na prvem mestu moramo tako po letnici kakor tudi po pomembnosti omeniti slovnico **Jeana Pillota** (?–1592) *Gallicae linguae institutio* iz leta 1550.²³ Izšla je v več izdajah (največkrat v Parizu) in je imela gotovo več bralcev kot katerakoli francoska slovnica v 16. stoletju. Predstavljala je tudi vzor mnogim nemškim slovniciam francoščine. Vzore bi lahko iskali pri R. Estiennu, Donatu, Duboisu in Palsgravu. Zgradba slovnice je naslednja: posvetilo in uvod (3–18), *litterae* (19–52), *partes orationis: articulus* (52–57), *nomen* (57–89), *pronomen* (89–122), *verbum* (122–285), *participium* (286–293); *partes orationis indeclinabiles: adverbium* (294–362), *praepositio* (362–450), *conjunctio* (450–464).

Za nas je slovnica zanimiva predvsem zato, ker kaže na nekatere

²³ Dostopen nam je bil natis iz 1586 (Lugduni, apud Benedictum Rigaudum), ki pa se bistveno ne razlikuje od prvega natasa. Prim. tudi Padley (1988: 348) in CTLF (2004: 2206).

modele prirejanje latinske slovnice v slovnico ljudskega jezika, ki jih je rabil tudi Bohorič (npr. upoštevanje latinskega izhodišča pri prislovih, predlogih in veznikih).

Jean Garnier (ok. 1510–1574), teolog, pridigar in slovničar, kalvinist v sporu z luteranci, je kot begunec v Ženevi 1558 izdal slovnico *Institutio Gallicae linguae in usum juventutis Germanicae, ad illustrissimos juniores Principes, Landtgravios Hessiae, conscripta*,²⁴ ki jo je namenil svojim nemško govorečim učencem. Slovnica je napisana v latinščini s francoskimi primeri in je doživela več ponatisov. Zgradba slovnice je naslednja: uvodno pismo in pesem (*2a–*4b); *litterae* (1–5); *partes orationis: nomen* (6–17), *pronomen* (17–34), *verbum* (34–66), *participium* (66–69), *adverbium* (69–71), *praepositio* (71–73), *conjunctio* (73–74), *interiectio* (74–75); *syntaxis* (76–78).

V skupino slovnice, namenjenih nemškemu bralstvu, sodi tudi *Grammatica Gallica, suis partibus absolutior quam ullus ante hanc diem edideret* (Pariz, 1570), ki jo je napisal francoski slovničar in učitelj **Antoine Cauchie** (ok. 1530 do ok. 1600). Od ostalih dveh se razlikuje predvsem po tem, da kot metajezik poleg latinščine uporablja tudi nemščino. Na slovnico so verjetno vplivali Meigret, Ramus in H. Estienne. Razvidna je tudi naslonitev na latinsko slovničarsko izročilo. Zgradba slovnice je naslednja:²⁵ uvodno pismo, epigrami in uvod (f. 1–f. 7); *orthographia* (1a–12a), *etymologia* (12b–86a): *articulus* (12a–15a), *nomen* (15a–27a), *pronomen* (27a–34a), *verbum* (34a–67b), *participium* (68a–69a), *praepositio* (69a–76a), *adverbium* (76a–83b), *conjunctio* (84a–84b), *interiectio* (85a–86a); *syntaxis* (86a–110b). Slovnica je skrbno strukturirana in vsebuje več skladnje kot z njo primerljive slovnice.

Slovnice za praktično rabo, napisane v francoščini, so za našo raziskavo manj zanimive. Po vsebini so si precej podobne, večkrat je praktično nemogoče določiti, kdo je povzema po kom. Nekaj tipičnih primerov:²⁶

1566	Gérard du Vivier	<i>Grammaire françoise</i>	Köln
1557	Gabriel Meurier	<i>La Grammaire françoise /.../</i>	Antwerpen
1586	Jean Bosquet	<i>Elemens ou Institutions de la langue françoise /.../</i>	Mons

²⁴ Delo nam je bilo dostopno v izdaji iz 1591. Prim. tudi Padley (1988: 348–349) in CTLF (2004: 2208).

²⁵ Delo nam ni bilo dostopno. Podatke navajamo po CTLF (2004: 2210) in Padley (1988: 350–351).

²⁶ Več o njih Padley (1988: 352–353).

Omeniti moramo tudi slovnice francoščine izpod peresa tujcev.²⁷ Med njimi sta pomembnejši dve slovnici angleških avtorjev:

1530	John Palsgrave	<i>Lesclarcissement de la langue francoyse*</i>	London; obširna slovnica, naslonjena na latinski model
1532	Giles Du Wes (= Dewes)	<i>An Introductorie for to lerne to rede, to pronounce, and to speake Frenche trewely</i>	London; tekmeč Palsgrava

* Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji iz leta 1852 (ur. F. Génin), ki obsega kar 1233 strani.

3 Italija

Italijansko slovniciarstvo²⁸ je od vseh treh, ki jih v tem pregledu natančneje obravnavamo, najdlje odmaknjeno od Bohoričeve slovnice. Vse od izdaje slovitega dela Lorenza Valle *De linguae Latinae elegantia* iz leta 1471 se je slovniciarstvo v Italiji vrtelo predvsem okrog retorike. Zaznamovanost slovníc z retoriko je tako domala splošna značilnost italijanskih slovníc latinščine in italijanščine v 16. stoletju. Pomembna ločnica med Italijani in ostalimi narodi je tudi dejstvo, da so imeli pred nastankom vernakularnih slovníc v 16. stoletju že bogato izročilo literature v ljudskem jeziku (Dante, Petrarca, Boccaccio). Poleg tega so se še mnogo bolj kot v ostalih romanskih državah ukvarjali z vprašanjem razmerja med ljudskim jezikom in latinščino.²⁹ Ena od značilnosti italijanskih slovníc je tudi, da so vse napisane v italijanščini, ne pa v latinščini, kar je drugod prevladujoča težnja. Hkrati pa v Italiji

²⁷ Več o njih Padley (1988: 354–362).

²⁸ Kjer ne navajam drugače, povzemam splošne podatke o italijanskem slovniciarstvu po Padleyju (1988: 5–153).

²⁹ Padley (1988: 16) povzema 5 faz v razvoju pogleda na »živi jezik« v Italiji, kakor jih je opisal Faithfull (1953: 286): a) zgodnja faza, v kateri se pojmuje ljudski jezik kot prvotni naravni jezik, ki obstaja »*ab initio*«, latinščina pa kot njegova sekundarna umetna izpeljava; ta faza je zastopana v Dantejevem delu *De vulgari eloquentia*; b) italijanščina in latinščina sta soobstajali na različnih ravneh *ab antiquo*, s tem da so italijanščino govorili nižji sloji; to fazo predstavlja L. Bruni v svojem delu *Le vite di Dante e del Petrarca*, napisanem 1436; c) italijanščina se je razvila iz latinščine skozi proces »*alteratio*« in je v bistvu skvarjena oblika latinščine; to fazo predstavljata Biondo in Alberti; č) italijanščina je nova tvorba, nastala skozi »*generatio*« prek skvarjene latinščine; to fazo predstavljajo npr. Machiavelli, Bembo (1525), Castiglione (1528); d) izpopolnitev teorije o »*generatio*« pripelje do pogleda na latinščino kot mrtvi jezik in novo ustvarjeno italijanščino kot živi jezik.

v nasprotju na primer z renesančno Anglijo ali Francijo ni bilo centra, ki bi izpostavil posamezno narečje. V Italiji so si nasproti stale mestne državnice s številnimi različnimi narečji.

Prva slovnica italijanskega jezika (ki pa je bila prvič natisnjena šele na začetku 20. stoletja) je že omenjena *Grammatica della lingua toscana* oziroma *Grammatichetta vaticana* Leona Battiste Albertija (**Leon Battista Alberti**), napisana med letoma 1437 in 1441 in ohranjena v enem izvodu v knjižnici Biblioteca Apostolica Vaticana v Rimu.³⁰ Slovnica najprej obravnava črke, nato pa po klasičnem zaporedju ime, zaimek, glagol, predlog, prislov, medmet, veznik. Sledi nekaj besed o izgovorjavi in solecizmih v govorjenem jeziku ter sklep. Slovnica ni imela posebnega vpliva, saj ni bila dovolj razširjena, tako da je vrsto let veljala za prvo italijansko slovnico Fortunieva slovnica (Fortunio 1516).

Eno glavnih vprašanj, ki so zanimala avtorje italijanskih slovnice, je bilo *Questione della lingua*, vprašanje o tem, katero narečje vzeti za osnovo italijanske slovnice. V grobem se v strokovni literaturi (Padley 1988: 22) navajajo štirje poglavni tokovi, od katerih so bili trije tudi slovnicaarsko produktivni.³¹ Na tej podlagi navajamo v našem pregledu temeljna slovnica dela v 16. stoletju.

a) Branilci arhaizirane oblike toskanščine

Ozirali so se k delom Danteja, Petrarke in Boccaccia ter v njih videli model za knjižni jezik. Ta tok je imel v poznejšem času tak vpliv tudi zato, ker od konca 16. stoletja ni bilo avtorjev, ki bi lahko enakovredno parirali nekdanjim velikanom.

1516	Giovanni Francesco Fortunio	<i>Regole grammaticali della volgar lingua</i>	Ancona; dolgo veljala za prvo slovnico
1525	Pietro Bembo	<i>Delle Prose nelle quali si ragiona della volgar lingua</i>	Benetke; mnogo bolj retorična od Fortunio, širše vplivna, avtorje 13. stol. primerja s Ciceronom
1549	Rinaldo Corso	<i>Fondamenti del parlar thoscano</i>	Benetke; prva slovnica, ki ima retorične figure predstavljene ločeno

³⁰ Delo nam je bilo dostopno v prepisu na www.liberliber.it. Prim. tudi CTLF (2004: 3201).

³¹ Slovnice ni ustvaril tok intelektualcev, ki so nasprotovali toskanski normi, a so imeli kljub temu arhaizirajoče nazore (glavni predstavnik je Girolamo Muzio z delom *La Varchina*, ki je leta 1573 izšlo v Firencah).

1550	Lodovico Dolce	<i>Osservazioni nella volgar lingua</i>	Benetke; prevod Donata z opazkami iz Bemba, Fortunia in s celimi poglavji iz Corsa.
1563	Lodovico Castelvetro	<i>Giunta fatta al ragionamento degli articoli et de' verbi di Messer Pietro Bembo</i>	Modena; večina njegovega dela je sicer izgubljena
1555–70	Girolamo Ruscelli	<i>De' Commentarii della lingua italiana</i>	Benetke; Bembov vpliv
1575–6	Leonardo Salviati	<i>Regole della toscana favella</i>	Benetke; Bembov vpliv

Zgodnje italijanske slovnice so v pristopu bolj podobne latinski *grammatica exegetica*, ki se ukvarja z rabo jezika pri pesnikih in retorjih, kakor latinski *grammatica methodica*, ki se ukvarja s slovnično teorijo. Kljub temu pa so ohranile osnovno shemo in večino izrazja latinskih slovnice. Modeli za te slovnice so bile naslednje latinske slovnice (Padley 1988: 55): Guarino Veronese: *Regulae grammaticales* (napisano pred 1480); Niccolò Perotti: *Rudimenta grammatices* (napisana ok. 1464, prvi natis v Rimu 1473); Sulpicij (Sulpitius Verulanus): *Grammatica* (prvič izdana 1475).

Italijanski humanist **Giovanni Francesco Fortunio** (ok. 1470–1517) je 1516 v Anconi izdal slovnico *Regole grammaticali della volgar lingua*, ki je dolgo veljala za prvo italijansko slovnico. Kot ideal je postavil arhaični jezik Petrarke, Danteja in Boccaccia, in sicer predvsem zato, ker je nespremenljiv in se v njem lažje poišče pravilnost kakor v spreminjajočem se ljudskem govornem jeziku. Zgradba slovnice je naslednja:³² *nomi* (1a–6b), *pronomi* (6b–14b), *verbi* (14b–22b), *avverbi* (22b–29a), *libro secondo: ortografia* (29b–47a).

Pietro Bembo (1470–1547) je 1525 izdal v Benetkah slovnico *Delle Prose nelle quali si ragiona della volgar lingua*.³³ Slovnica je mnogo bolj retorična od Fortunia in je bila vplivna predvsem zaradi splošnih nazorov o jeziku, ne pa toliko jezikovnoteoretično. Avtorje 13. stol. primerja s Ciceronom v latinščini, Cicero pa mu pomeni glavni model za način pisanja. Bembo je s svojim delom tako rekoč prvi uzakonil toskanščino (florentinščino) kot osnovo za italijanski knjižni jezik.³⁴

Rinaldo Corso je 1549 v Benetkah izdal slovnico *Fondamenti del*

³² Delo nam ni bilo dostopno. Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3202) in AdC. Prim. tudi Padley (1988: 54–55).

³³ Delo nam je bilo dostopno v prepisu na www.liberliber.it. Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3203) in AdC. Prim. tudi Padley (1988: 56–57).

³⁴ O tem prim. Skubic (2002: 61–63).

parlar thoscano,³⁵ ki se nekoliko bolj naslanja na latinsko slovničarsko izročilo, zgleduje pa se tudi po Bembu in Fortuniu. Novost je po Padleyju (1988: 69) predvsem jasna ločitev na posamezna poglavja in ločena obravnava retoričnih figur.

Lodovico Dolce, polihistor iz Benetk, je tam leta 1550 izdal tudi slovnico *Osservazioni nella volgar lingua*.³⁶ Temelji na latinskem slovničnem izročilu, predvsem na Donatu, z opazkami iz Bemba ter Fortunia ter s celimi poglavji iz Corsa. Prva knjiga prinaša klasična uvodna poglavja (glas, črka itd.) ter etimologijo oziroma »*regole della volgar Grammatica*« (17–126), druga knjiga ortografijo (127–156), tretja govori o ločilih (157–186), četrta pa o poeziji, metriki, rimah itd. (187–240).

Lodovico Castelvetro (1505–1571) je 1563 v Modeni izdal slovnico *Giunta fatta al ragionamento degli articoli et de' verbi di Messer Pietro Bembo*.³⁷ Gre za slovnico, osredotočeno na člen (ki obsega približno četrtno slovnice) in glagol (ostale tri četrtnine). Delo je zbudilo večje zanimanje šele v 18. stoletju.

Velik vpliv Bembove slovnice lahko opazimo tudi v delu *De' Commentarii della lingua italiana*,³⁸ ki ga je med letoma 1555 in 1570 napisal **Girolamo Ruscelli** in je bilo posthumno izdano 1581 v Benetkah. Podobno lahko Bembov vpliv opazimo tudi v slovnici *Regole della toscana favella*,³⁹ ki jo je v Benetkah med letoma 1575–1576 napisal **Leonardo Salvati**. To kratko v rokopisu ohranjeno delo ima klasično zgradbo: ime (153–155), člen (155–156), zaimek (156–158), glagol (158–181), deležnik (181–185), gerundij (184–185); zelo na hitro obdela: predlog, prislov, veznik in medmet (185–186).⁴⁰

³⁵ Delo nam razen poglavja o zaimku, naslovnice in kazala na AdC ni bilo dostopno. Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3205) in AdC.

³⁶ Delo nam je bilo dostopno v izdaji iz leta 1558 (Benetke). Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3206) in AdC. Prim. tudi Padley (1988: 69–70).

³⁷ Delo nam ni bilo dostopno. Natančen popis prinaša CTLF (2004: 3208). Prim. tudi Padley (1988: 71–73).

³⁸ Delo nam ni bilo dostopno. Natančen popis prinašajo CTLF (2004: 3210), AdC in Padley (1988: 73–75).

³⁹ Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Antonini Renieri 1991). Natančen popis prinaša CTLF (2004: 3209). Prim. tudi Padley (1988: 76–85).

⁴⁰ Od istega avtorja lahko omenimo še slovnično delo *Avvertimenti della lingua sopra il Decamerone* v dveh knjigah, ki je izšlo v Benetkah (1584) in Firencah (1586). Drugi pomembnejši spisi o jeziku, ki spadajo v to skupino, so naslednji: Niccolò Liburnio: *Tre fontane ... sopra la grammatica, et eloquenza di Dante, Petrarca, et Boccaccio* (1526) [Benetke; leksikon besed treh velikih avtorjev, razvrščenih po delih govora]; Alessandro Citolini: *La Lettera d'Alessandro Citolini in difesa della lingua volgare* (1540) [Benetke; obramba vernakularja]; Sperone Speroni: *Dialogo delle lingue* (1542) [Benetke; obramba vernakularja, verjetno ga je povzel Du Bellay: *Defence et illustration de la langue francoyse* (1549); nasprotje *lingua morta* (= latinščina) : *lingua viva* (= italijanščina)]; Francesco Alunno: *Le ricchezze della*

b) Zagovorniki moderne, nearhaizirajoče toskanščine

Ti avtorji so ločevali med jezikom kot orodjem za literaturo in med jezikom kot socialnim orodjem za govorno sporazumevanje.

1551	Pierfrancesco Giambullari	<i>De la lingua che si parla e scrive in Firenze (Regole della lingua fiorentina)</i>	Firence; slovnica, naslonjena na latinski model, predvsem na Linacrovo delo <i>De emendata structura</i> , 1524
------	---------------------------	---	---

Edini slovničar⁴¹ med njimi je bil **Pierfrancesco Giambullari** (1495–1555), ki je leta 1551 v Firencah izdal slovnico *De la lingua che si parla e scrive in Firenze (Regole della lingua fiorentina)*.⁴² V uvodu navaja Linacrovo delo *De emendata structura Latinis sermonis*, na katero se tudi sicer v slovnici večkrat naslanja. Dobro pozna latinsko slovnično izročilo, od italijanskih piscev pa navaja Bembo. V slovnici obdela ortografijo (1–10), dele govora (10–113), skladnjo (114–359) in retoriko (360–409). Delo je torej v prvi vrsti posvečeno skladnji in je, kot je značilno za italijanske slovnice, močno retorizirano.

c) Zagovorniki modernega panitalijanskega jezika (*volgare nobile comune*)

Ta tok je bil zaradi zgodovinskih okoliščin najbolj prisoten v prvih desetletjih 16. stoletja.

1529	Giangiorgio Trissino	<i>Grammatichetta</i>	Vicenza; prva sistematična slovnica z definicijami
------	----------------------	-----------------------	--

Tedaj je nastala tudi kratka slovnica s preprostim naslovom *Grammatichetta*, ki jo je 1529 v Vicenzi izdal **Giangiorgio Trissino** (1478–1550).⁴³ Na 42 neoštevilčenih straneh v izvirniku oziroma na 22 straneh

lingua volgare sopra il Boccaccio (1543) [Benetke; podobno kot Liburnio: leksikon, ki služi lažji izbiri besed].

⁴¹ Drugi pomembnejši spisi, ki spadajo v to skupino, so: Niccolò Machiavelli: *Dialogo intorno alla lingua* ([1514]) [nastalo na pobudo odkritega Dantejevega spisa *De vulgari eloquentia*]; Giovan Battista Gelli: *Ragionamento sopra la difficoltà del mettere in regole la nostra lingua* (1551) [Firence; ali imajo lahko slovnico le klasični ali tudi ljudski jeziki]; Benedetto Varchi: *L'Ercolano, Dialogo di Benedetto Varchi dove si ragiona delle lingue e in particolare della toscana e fiorentina* (1570) [Firence; nanaša se na Dantejev spis *De vulgari eloquentia*].

⁴² Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Bonomi 1986). Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3207) in AdC. Prim. tudi Padley (1988: 33–35).

⁴³ Delo nam je bilo dostopno v zbranih delih iz leta 1729 (Trissino 1729: 243–265). Natančen popis prinašata CTLF (2004: 3204) in AdC.

v nam dostopnem ponatisu večjega formata obravnava slovnica črke, zlog, naglas, besedo (244–245), člen (245–247), ime (247–249), glagol (249–260), deležnik (260–261), zaimek (261–263), predlog (263–264), prislov (264–265) in veznik (265). Kljub kratkosti gre za sistematično slovnico v pravem (nekako neitalijanskem) pomenu besede; to je prva italijanska slovnica, ki je skrbno strukturirana na posamezne slovnične kategorije in ki vsebuje slovnične definicije.⁴⁴

Slovnice italijanščine za tujce moramo omeniti posebej, saj so te edine, ki niso napisane (samo) v italijanščini. Omeniti velja naslednje:⁴⁵

		za Nemce	
1569	Eufrosino Lapini	<i>Institutionum Florentinae linguae libri duo</i>	Firence
1569	Scipione Lentulo	<i>Italicae grammatices institutio</i>	Benetke
1604	Heinrich Doergang	<i>Institutiones in linguam Italicam</i>	Köln
		za Francoze	
1548	J. P. de Mesmes	Grammaire italienne composée en françois	Paris
		za Špance	
1560	G. M. Alessandri	<i>Paragone della lingua toscana et castigliana</i>	Neapelj
1596	F. Trenado de Ayllon	<i>Arte muy curiosa /.../</i>	Medina del Campo
		za Angleže	
1550	William Thomas	<i>Principal rules of the Italian Grammar, with a Dictionary for the better understandinge of Boccace, Petrarcha and Dante</i>	London

4 Druge slovnice ljudskih jezikov

Pred izidom Bohoričeve slovnice so v evropskem prostoru dobili slovnico poleg italijanskega, francoskega in nemškega jezika še (poenostavljeno rečeno) španščina, češčina, portugalsščina, valižanščina in

⁴⁴ Drugi pomembnejši spisi, ki spadajo v to skupino, so: Baldassare Castiglione: *Il libro del cortegiano* (1528) [Benetke; o posnemanju antičnih modelov (jih zavrača), tudi o jezikovnih vprašanjih: posnemati govorni jezik], *Dubii grammaticali* (1529) [Vicenza; o črkah abecede], *Dialogo del Trissino intitolato Il Castellano, nel quale si tratta de la lingua italiana* ([1528]) [s. l.; o panitalijanski ideji]; Giovanni Pierio Valeriano Bellunese: *Dialogo della volgar lingua* ([1516]) [Benetke; debata med toskanci in protitoskanci].

⁴⁵ Povzeto po Padley (1988: 131–136).

poljščina. Medtem ko vpliv španskega, portugalskega in valižanskega slovnicearstva do Bohoriča ni segel, zaradi česar teh slovnice (z izjemo Nebrije) z Bohoričem ne primerjamo, pa se moramo dotakniti čeških in poljske slovnice iz 16. stoletja.⁴⁶

Leta 1533 so **Beneš Optát, Petr Gzel in Václav Philomates** izdali prvo slovnico češkega jezika z naslovom *Grammatyka Česká*.⁴⁷ Napisana je v češčini z latinskimi vstavki in primeri. Gre že za humanistično slovnico, osnovni vir pa je Donatova *Ars minor* v eni od predelav (Freidhof 1974: ix–xi). Zgradba dela je naslednja: uvod (1–4); ortografija (5–19); uvod v etimologijo (20–22), etimologija (23–74): *nomen* (23–29), *pronomina* (29–50), *verbum* (51–57), *adverbium* (58–62), *participium* (62–66); razlaga glavnih biblijskih imen (74–77). Avtorja pravopisa sta Optát in Gzel, avtor etimologije pa Philomates. Na Bohoričevo slovnico ni imelo delo nobenega opaznega vpliva.

Doživela je več izdaj, izdaja iz leta 1543 je bila predloga za slovnico **Jana Blahoslava** *Gramatika česká*⁴⁸ iz leta 1571. Rokopisno delo vsebuje celotno slovnico Optáta, Gzela in Philomata, ki so ji dodani Blahoslavovi komentarji in skladnja. Celotno delo je napisano v češčini z latinskimi vstavki in primeri. Zgradba dela je naslednja: ortografija (8a–56b), etimologija (57a–154b), razlaga glavnih biblijskih imen (155a–160b), sledi sedem dodanih knjig, ki se ukvarjajo s skladenjskimi, besedoslovnimi, prevajalskimi ipd. vprašanji (162a–363b).

Prvo slovnico poljskega jezika z naslovom *Polonicae grammatices institutio*⁴⁹ je leta 1568 v Krakovu izdal francoski prišlek **Petrus Statorius** (Piotr Stojęski, ok. 1530 do ok. 1591). Kakor lahko beremo v spremni besedi (Statorius 1980: xi–xiii), se slovnica opira na Donatovo shemo, zaznamo pa lahko tudi vplive Melanchthonove latinske slovnice.⁵⁰ Delo se od drugih podobnih razlikuje predvsem po dejstvu, da kot gradivo jemlje tedanje (predvsem posvetne) poljske pisce in mu kot izhodišče vselej ne služijo latinski primeri. Po našem mnenju gre prav zato za nadpovprečno samostojno delo, ki ga Bohorič kljub mnogim podobnostim ni rabil kot neposredno predlogo, kljub temu da imata s

⁴⁶ Ni nam bila dostopna latinsko-češka slovnica, ki jo je napisal Pavel Vorličný (Orličný, Aquilinas, Aquilinus) po Melanchthonovi predlogi in gotovo kaže določene skupne poteze z BH 1584, četudi je malo verjetno, da bi Bohoriču kakorkoli služila za neposredno predlogo. Vsekakor bi si slovnico v prihodnosti kazalo ogledati.

⁴⁷ Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Freidhof 1974).

⁴⁸ Delo nam je bilo dostopno v kritični izdaji (Čejka 1991).

⁴⁹ Delo nam je bil dostopno v faksimilu (Statorius 1980, spremna beseda W. Kuraszkiewicz in R. Olesch).

⁵⁰ Mečkovska (1984: 211) navaja tudi vpliv slovnice lausanskega kolegija in Prisciana.

Statorijem mnoge podobne konceptualne rešitve. V poglavju o imenu denimo podobno obdelata vzorce sklanjatev, enaka je tudi lega poglavja o števnikih. V poglavju o glagolu imata enako poimenovanje *subjunktiv* (za konjunktiv), deloma pa je tudi podobna delitev na spregatve (*coniugationes*) ter obravnava gerundija in supina. Skorajda enako sta zasnovani poglavji o prislovu in predlogu. Vendar pa so te podobnosti skoraj gotovo zgolj posledica dejstva, da sta obadva prirejela Melancthonovo slovnico. Če je Bohorič Statorijevo slovnico poznal, se je vsekakor zelo potrudil, da bi za tem zakril vsako sled. Statorijeva slovnica je za naš prostor zanimiva predvsem zato, ker sta oba z Bohoričem izhajala iz zelo podobnih virov, ravnala pa včasih podobno, včasih pa spet bistveno drugače.

Zgradba dela je naslednja: uvod v obliki pisma (A 2b–A 3b); *de literarum potestate et pronunciatione* (A 4a–B 3a). [*Partes orationis*:] *nomen* (B 3b–F 7a): *genus* (B 3b–C 4b), *comparatio* (C 4b–C 5b), *motio* (C 6a–C 7b), *numeralia cardinalia* (C 7b–D 2a), *numerus* (D 2a), *casus* (D 2b), *declinationes*: tri sklanjatve samostalnikov in ena pridevniška (D 2b–E 8b), *species* (E 8b–F 4b), *numeralia ordinalia et distributiva* (F 4b), *de adiectivis admonitio* (F 4b–F 5a), *verbalia* (F 5b–F 7a), *composita* (F 7a); *pronomem* (F 7a–G 4a); *verbum* (G 4a–K 4b): uvod (*actio* : *passio*, *personalia* : *impersonalia*, *passiva*, *frequentativa* itd.; G 4a–G 6b), *tempus*, *modus*, *gerundia*, *supina* (G 6b–G 7a), *figura* (G 7a–H 5b), *persona* (H 5b–H 6b), *dualis numerus* (H 6b–H 7a), *coniugationes*: vsi časi v tvornem načinu (H 7a–I 8b), *passiva* (I 8b–K 3a), *impersonalia* (K 3a–K 4a), spregatev glagola *jeftem* (K 4a–K 4b); *participium* (K 4b–K 5b); *adverbium*: *terminationes*, *declinatio*, *species*, *significatio*, *comparatio* (K 5b–L 3b); *praepositio* (L 3b–L 5a), *coniunctio* (L 5b–L 7a), *interiectio* (L 7a). *Syntaxis* (L 8a–O 4b): *nominis* (L 8a–M 1b), *pronominis* (M 1b–M 2a), *verbi* (vključno s: *temporis nomina*, *locorum nomina*, *numeralia nomina*; M 2b–N 8a), *adverbii* (N 8a–N 8b), *coniunctionis* (N 8b), *praepositionis* (O 1a–O 4b).

LITERATURA IN POMEMBNEJŠI VIRI

AHAČIČ 2005 – Ahačič, K.: Vlaki jesik bode Boga fposnal – vpliv Biblije na Bohoričevo in Dalmatinovo pisanje o jeziku in jezikih leta 1584. *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* : zbornik predavanj. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2005. 102–109.

AHAČIČ 2006 – Ahačič, K.: Izročilo latinskega slovničarstva pred prvo

- slovensko slovnico Adama Bohoriča kot (ne)posredni vir zanjo. *Keria* 8/1, 2006. 7–28.
- ALBERTI 1437–41 – Alberti, L. B.: *Grammatica della lingua toscana*. 1437–41.
- ALBERTUS 1573 – Albertus, L.: *Teutfch Grammatick oder Sprachkunft. Certissima ratio discendae, augendae, ornandae, propagandae, conferuandaeque linguae Alemanorum siue Germanorum, grammaticis regulis et exemplis comprehensa et conscripta: per Laurentium Albertum Ostrofrancum*. Augustae Vindellicorum, 1573.
- ANTONINI RENIERI 1991 – Antonini Renieri (ur.), A.: *Leonardo Salviati: Regole della toscana favella: edizione critica*. Grammatiche e lessici pubblicati dall'Accademia della Crusca. Accademia: Firenze, 1991.
- AdC – Accademia della Crusca: *La Fabbrica dell'Italiano: Cinque secoli di grammatiche*. 193.205.158.201/fabitaliano2/2_grammatiche.htm, 2001.
- BEMBO 1525 – Bembo, P.: *Delle Prose nelle quali si ragiona della volgar lingua*. 1525.
- BH 1584 = Bohorič, A.: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg, 1584.
- BONOMI 1986 – Bonomi, I.: *Pierfrancesco Giambullari: Regole della lingua fiorentina: Edizione critica*. Grammatiche e lessici pubblicati dall'Accademia della Crusca. Accademia: Firenze, 1986.
- BOVELLES 1533 – Bovelles, Ch. de: *Caroli Bovilli Samarobrini liber de differentia vulgarum linguarum, et Gallici sermonis varietate*. Parisiis, 1533.
- CLAJUS 1578 – Clajus, J.: *Grammatica germanicae linguae ... ex bibliis Lutheri Germaniis et aliis eius libris collecta*. Lipsiae, 1578.
- CTLF 2004 – CTF – *Corpus des textes linguistiques fondamentaux*. www.ens-lsh.fr/labo/ctlf/, 2002.
- ČEJKA 1991 – Čejka, M. et al.: *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Masarykova univerzita: Brno, 1991.
- DOLCE 1558 – Dolce, L.: *I quattro libri delle observationi di messer Lodovico Dolce*. Venetia, 1558.
- DUBOIS 1531 – Dubois, J.: *In linguam Gallicam isag ge, una cum eiusdem Grammatica Latino-Gallica, ex Hebraeis, Graecis et Latinis authoribus*. Parisiis, 1531.
- ECO 2003 – Eco, U.: *Iskanje popolnega jezika v evropski kulturi*. Založba /*cf.: Ljubljana, 2003.
- ESTIENNE 1569 – Estienne, R.: *Traicté de la grammaire françoise*. Paris, 1569.
- FAITHFULL 1953 – Faithfull, R. G.: *The Concept of "Living Language"*.

- ge" in *Cinquecento Vernacular Philology. Modern Language Review* 48, 1953. 278–292.
- FECHNER 1972 – Fechner (ur.), H.: *Vier seltene Schriften des sechzehnten Jahrhunderts mit einer bisher ungedruckten Abhandlung über Valentinus Ickelsamer von Friedrich Ludwig Karl Weigand*. *Documenta Linguistica: Quellen zur Geschichte der deutschen Sprache des 15. bis 20. Jahrhunderts: Reihe V: Deutsche Grammatiken des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Georg Olms Verlag: Hildesheim – New York, 1972.
- FOERSTER 1888 – Foerster, W.: *Le Tretté de la grammere françoeeze: nach der einzigen pariser Ausgabe 1550*. Heilbronn, 1888.
- FREIDHOF 1974 – Freidhof, G.: *Beneš Optát, Petr Gzel, Václav Philomates: Grammatyka Česká (Die Ausgaben von 1533 und 1588)*. *Specimina philologiae Slavicae (Band 7/1)*. Kubon & Sagner: Frankfurt am Main – München, 1974.
- GARNIER 1591 – Garnier, J.: *Institutio Gallicae linguae in usum juventutis Germanicae, ad illustrissimos juniores Principes, Landtgravios Hessiae, conscripta*. Genevae, 1591.
- GÉNIN 1852 – Génin (ur.), F.: *L'éclaircissement de la langue française par Jean Palsgrave, suivi de la grammaire de Giles du Guez*. *Collection de documents inédits sur l'histoire de France: Deuxième série: Histoire des lettres et des sciences*. Imprimerie nationale: Paris, 1852.
- ICKELSAMER 1531 – Ickelsamer, V.: *Ein Teütsche Grammatica /.../. 1531*.
- JELLINEK 1913 – Jellinek, M. H.: *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. Heidelberg, 1913.
- LG – Stammerjohann (ur.), H.: *Lexicon grammaticorum: Who's Who in the History of World Linguistics*. Max Niemeyer Verlag: Tübingen, 1996.
- MEČKOVSKA 1984 – Mečkovska, N.: *Prve slovenske slovnice: viri skupnosti, dejavniki različnosti*. *SR 32/3*, 1984. 209–222.
- MGL – Melanchthon, Ph.: *Grammatica Philippi Melanchthonis, Latina, iam denuo recognita, et plerisque in locis locupletata*. Norimbergae, [s. a.].
- MÜLLER-FRAUREUTH 1895 – Müller-Fraureuth (ur.), C.: *Die deutsche Grammatik des Laurentius Albertus*. *Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken*. Verlag von Karl J. Trübner: Strassburg, 1895.
- ÖLINGER 1574 – Ölinger, A.: *Underricht der Hoch Teutschen Spraach: Grammatica seu Institutio verae Germanicae linguae ... In usum juventutis maxime Gallicae, ante annos aliquot conscripta ... Cum D. Joan. Sturmii sententia, de cognitione et exercitatione linguarum nostri saeculi*. Argentorati, 1574.
- PADLEY 1985 – Padley, G. A.: *Grammatical Theory in Western Europe*

- 1500-1700: *Trends in Vernacular Grammar I*. Cambridge University Press: Cambridge, 1985.
- PADLEY 1988 – Padley, G. A.: *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700: Trends in Vernacular Grammar II*. Cambridge University Press: Cambridge, 1988.
- PILLOT 1586 – Pillot, J.: *Gallicae linguae institutio*. Lugduni, 1586.
- RAMUS 1590 – Ramus, P.: *Grammatica latino-francica a Petro Ramo francice scripta, Latina vero facta Annotationibusque illustrata, per Pantaleontem Tevenium Commerciensem Lotharingum: editio secunda*. Francofurti, 1590.
- RÖSING-HAGER 1973 – Rösing-Hager (ur.), M.: *Johannes Claius: Grammatica Germanicae Linguae*. Documenta Linguistica: Quellen zur Geschichte der deutschen Sprache des 15. bis 20. Jahrhunderts: Reihe V: Deutsche Grammatiken des 16. bis 18. Jahrhunderts. Georg Olms Verlag: Hildesheim - New York, 1973.
- RÖSING-HAGER 1975 – Rösing-Hager (ur.), M.: *Albert Ölinger: Vnderricht der Hoch Teutschen Sprach*. Documenta Linguistica: Quellen zur Geschichte der deutschen Sprache des 15. bis 20. Jahrhunderts: Reihe V: Deutsche Grammatiken des 16. bis 18. Jahrhunderts. Georg Olms Verlag: Hildesheim – New York, 1975.
- SKUBIC 2002 – Skubic, M.: *Romanski jeziki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za romanske jezike in književnosti, 2002.
- STATORIUS 1568 – Statorius, P.: *Polonicae grammatices institutio*. Cracoviae, 1568.
- STATORIUS 1980 – Statorius, P.: *Polonicae grammatices institutio: Nunc iterum edidit R. Olesch*. Böhlau Verlag: Köln – Wien, 1980.
- TRISSINO 1729 – Trissino, G.: *Tutte le opere di Giovan Giorgio Trissino gentiluomo Vicentino non piu' raccolte*. Verona, 1729.

Grammars Preceding the 16th-Century Bohorič Grammar in Some European Countries Relevant to Slovenia

Summary

The paper describes the grammars of European vernacular languages as possible indirect and (partly) direct sources for the first grammar of the Slovene language, *Arcticae Horulae Succisivae de Latinocarniolana Literatura* [*Free Winter Hours on Latin-Carniolian Grammar*], written in 1584 by Adam Bohorič. Within this framework, the situation in the field of grammar writing is outlined for Germany (Ickelsamer, Albertus, Ölinger, Clajus), France (de Bovelles, Dubois, Drosée, Meigret, R. Estienne, de la Ramée, Pillot, Garnier, Cauchie), Italy (Alberti, Fortunio, Bembo,

Corso, Dolce, Castelvetro, Ruscelli, Salviati, Giambullari, Trissino), Bohemia (Optát, Gzel, Philomates, Blahoslav), and Poland (Statorius). The grammar works of the individual authors are described in detail, put into the context of European production, and commented on from the viewpoint of their possible influence on the Bohorič grammar. Particular emphasis is placed on the German grammar by Johannes Clajus (1578), which may have served as its direct source, and on the Polish grammar by Statorius (1568), which shows similarities to the Bohorič grammar in both development and sources.

Naslov:

Kozma Ahačič

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ŽRC SAŽU

Sekcija za zgodovino slovenskega jezika

e-mail: kozma.ahacic@guest.arnes.si

Aleš MAVER

*QUI PRIMUS ROMANORUM
PRINCIPUM MAIESTATEM DEI
SINGULARIS AC VERI COGNOVISTI:*
PABERKI O KONSTANTINOVI
PODOBI PRI KRŠČANSKIH
LATINSKIH ZGODOVINARJIH 4.
IN 5. STOLETJA

Izvleček

Članek obravnava nekatere pomembne odlomke pri latinsko pišočih krščanskih zgodovinarjih 4. in 5. stoletja, ki se nanašajo na prvega krščanskega rimskega cesarja Konstantina. Avtor ugotavlja, da so se že v tem obdobju izoblikovale pomembne razlike v pojmovanju cesarjeve osebe med vzhodnim in zahodnim krščanstvom. Le Rufin je zvesto sledil Evzebijevemu modelu in cesarja prikazal izključno pozitivno. Vsi ostali pisci so bili do njegovega lika bolj zadržani, kar še zlasti velja za Hieronima. Laktancij po drugi strani sicer ni postavljaj pod vprašaj nobenega Konstantinovega dejanja, a je svoje bralce zmedel, ko je zelo povzdignil tudi lik njegovega socesarja Licinija.

Abstract

The article discusses some major references to the first Christian emperor, Constantine the Great, found in the Christian Latin historians of the 4th and 5th centuries and in Augustine's *De Civitate Dei*. The author shows that this period already displays important differences between the Eastern and Western Christendom in the assessment of the emperor. The only writer to adopt the Eusebian model completely and represent the emperor in an entirely positive light is Rufinus. All other Christian historians have some reservations about Constantine, which is particularly true of Jerome. Lactance, on the other hand, never questions Constantine's actions, but has confused his readers by giving equal praise to his co-emperor Licinius.

I

PRAVDA o liku in dela cesarja Konstantina (začuda mu skoraj vsi puščajo epiteton 'Veliki', najsi bodo do njega še tako kritično razpoloženi) je na evropskem zahodu stara stvar. Vsaj od razsvetljenstva naprej je bilo nič koliko poskusov pahnuti tega rimskega cesarja z zavidljivo dolgim stažem s piedestala, na katerem je bil po mnenju s stoletji vse širšega kroga dvomljivcev nezasluzeno in vse preveč časa.¹ Temu se je že v razsvetljenstvu pridružilo mestoma kar otročje navduševanje nad nesrečnim Konstantinovim sorodnikom Julijanom, ki bi menda lahko

¹ Zelo poučno je vreči pogled na nekaj sodb o Konstantinu, zbranih pri Bleckmann 1996, 143–146.

docela preobrnil rimsko zgodovino,² ne glede na to, da so celo pozno-antični pogani šele *post festum* in zaradi tegob poznejših desetletij v omenjenem cesarju začeli gledati obnovitelja stare rimske slave.³

Pri tem je zanimivo, da v ospredju pravde nikoli ni bil Konstantin kot tak, saj se je razprava zmeraj vrtela predvsem okoli njegovega odnosa do krščanstva, ob čemer se je nekaterim svojim kritikom zdel preveč, drugim pač premalo kristjan. V ospredje je tako vedno znova prihajalo njihovo lastno razumevanje krščanstva (kar je lepo razvidno že pri razsvetljenskih interpretacijah Konstantina), ki je imelo s cesarjevim časom malo ali nič skupnega. Kljub temu se je izraz »konstantinski preobrat« v celotnem spektru (pri tistih, ki so Konstantinu očitali, da je kapituliral pred Cerkvijo, pa tudi pri onih, ki so menili, da jo je ravno on za več kot tisočletje vpregel v voz države) docela uveljavil. Konstantin je postal neke vrste blagovna znamka, ki jo je očitno moč tudi tržiti, kot dokazuje komercialni uspeh Brownove kriminalke in z njo (tako ali drugače) povezanih (psevdo)zgodovinskih besedil, v katerih omenjeni rimski cesar nikoli ne nastopa kot polnokrvna zgodovinska oseba, marveč kot nekakšna brezoblična etiketa za določene domnevne pojave, povezane s krščansko cerkvijo.

Izkaže pa se, da se težave zahodnjakov s Konstantinovým likom niso začele šele z razsvetljenstvom. Že v krščanski pozni antiki v zahodnih zemljepisnih širinah nikakor ni bil deležen tolikšnega nedeljenga navdušenja kot v vzhodni polovici rimske države, kar se še danes odraža v preprostem dejstvu, da v vzhodni cerkvi cesarja častijo kot enega najpomembnejših svetnikov, medtem ko katoličani čast oltarja prisojajo samo njegovi pobožni (a v Konstantinovi družinski drami ne neproblematični⁴) materi Heleni. Razlogov za tako stanje je več in le manj pomembni med njimi se tičejo Konstantina samega.

Najprej je tu stanje zahodnih virov o njem. Medtem ko nekatera poganska pričevanja (predvsem panegiriki) pomembno dopolnjujejo njegovo zgodovinsko podobo (in so mu v zgodnejših obdobjih še dokaj naklonjena⁵), je med krščanskimi historiografskimi besedili kot vir zares uporaben Laktancijev spis *De mortibus persecutorum*, ki je bil spričo nekaterih svojih potez (prim. Momiglianovo sodbo o »groznem delcu« ali precej razširjeno opletanje s pojmom 'pamflet' v zvezi z njim⁶)

² Ibidem; taka sodba presenetljivo tu in tam prihaja na plan celo v odlični Demantovi sintezi (1998).

³ Barcelo 2004, 183.

⁴ O njej nazadnje Brandt 2006, zlasti 118ss. in 145–149.

⁵ O tem npr. Winkelmann 2003, 34ss.

⁶ Prim. D'Elia 1980, 392; A. S. Christensen 1980; podobno Winkelmann 1990, ki ga postavlja pred vrata zgodovinopisja.

v preteklosti najbrž celo podcenjen.⁷ Vsi ostali zapisi so mlajši (prvi, Hieronimov, šele iz časa okrog 380, Rufinov, Orozijev in Avguštinov pa sodijo že v 5. stoletje) in ne morejo o zgodovinskem Konstantinu povedati ničesar novega. Toliko več povedo kajpak o tem, kdo in kaj je veliki cesar bil za zahodne kristjane. In njihova presoja o njem se je zdaj seveda razlikovala od tiste njegovih sodobnikov, saj so se nekatere pri Evzebiju še samoumevne stvari že izkazale za iluzijo. Konstantinovi sinovi, v katere je škof iz Cezareje še lahko polagal upe, da bodo očetu podobni stebri Cerkve, pričakovanj ne le niso izpolnili, marveč se je eden med njimi, Konstancij II., v spomin zahodne krščanske javnosti za dolga stoletja celo zapisal kot krivoverec. S tem je sicer odpadel vmesni položaj vsakokratnega krščanskega cesarja med Bogom in Cerkvijo, ki se v Konstantinovih časih nikakor ni zdel možen samo Evzebiju,⁸ marveč tudi prenekateremu kristjanu na zahodu, a hkrati ni šlo brez vzvratnega vpliva na pojmovanje Konstantinove vloge, in to ne v zanj ugodni smeri.

Ob tem je potrebno priznati, da so silovitost konstantinskega preobrata vzhodni kristjani občutili veliko bolj, ker so na zahodu preganjanja zamrla vsaj že z Maksencijem, na Konstancijevem območju pa naj jih v znatnejšem obsegu sploh ne bi bilo (kot dovolj verodostojno poroča Laktancij). Hkrati je Licinij v času zaostrovanja z zahodnim vladarjem ponovno bolj pritisnil na Cerkev, čeravno ni moč govoriti o pravih preganjanjih. Zaradi povedanega je hvaležnost Konstantinu po 324 tudi bolj prišla do izraza in lahko precej dlje ostala v zavesti kristjanov. Očitno je – vsaj v večji meri ne – ni moglo zamegliti niti spoznanje, da po preobratu težav ni konec, pač pa so se v podobi teoloških sporov po nicejskem koncilu začeli povsem novi (kar so še predobro občutili in glasno povedali vsi zahodni krščanski zgodovinarji 4. in 5. stoletja).

Končno so tukaj nakazane razlike privedle do – kljub vsem upravičenim ugovorom⁹ vendarle dramatičnega – razkoraka v pojmovanju odnosov med Cerkvijo in državo. Pogledi na Konstantina so morali nujno slediti temu razvoju. Zato ni nič čudnega, da jo najbolj odnese ravno pri zgodovinarjih, ki sta veliko časa preživela na vzhodu, namreč pri Laktanciju (ki dolgo deluje v Nikomediji in tam bržčas tudi napiše *De mortibus*) in pri Rufinu (ki kot menih živi v Egiptu in Palestini).

⁷ Njegovo vrednost poudarja Barnes 1973; podobno Edwards 1999, 271.

⁸ Zelo dobra analiza pri Bleckmann 1996, 97ss.; prim še Berkhof 1976, 32 in drugje.

⁹ Skrajno stališče je zastopal denimo Berkhof, o. c.; relativirata ga npr. Aland 1976 in Leppin 1996, predvsem 260–272. Literatura o tem vprašanju je kajpak nepregledna.

II

Kar zadeva Laktancijev odnos do Konstantina, so bile bržkone preigrane že vse možnosti. Nekateri v njem vidijo enega glavnih Konstantinovih ideologov, nekakšnega zahodnega Evzebija,¹⁰ drugi – prav nasprotno – menijo, da je bil cesar tisti, ki ga slutimo v ozadju teoloških pogledov »krščanskega Cicerona«. ¹¹ Tudi Laktancijev zgodovinski spis *De mortibus persecutorum* je pogosto veljal za izrazit odraz konstantinske propagande, ker naj bi njegov avtor veliko podatkov dobil od Konstantina samega.¹² A k temu se bom takoj vrnil.

Nedvomno je v Laktancijevem opusu najti mesta, na katerih prvi krščanski cesar nastopa v docela kanonizirani podobi. Predvsem gre tu za proslulo – na delo, končano že pred koncem preganjanj, pozneje pilepljeno – posvetilo (oziroma kar dve posvetili) v temeljnem retorjevem apologetskem besedilu *Divinae institutiones*. Tam nedvoumno beremo:

Quod opus nunc nominis tui auspicio incochamus, Constantine imperator maxime, qui primus Romanorum principum repudiatis erroribus maiestatem dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Nam cum dies ille felicissimus orbi terrarum inluxisset, quo te deus summus ad beatum imperii columen evexit, salutarem universis et optabilem principatum praeclaro initio auspicatus es, cum eversam sublatamque iustitiam reducens taeterrimum aliorum facinus expiasti. Pro quo facto dabit tibi deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem, ut eadem iustitia, qua iuvenis exorsus es, gubernaculum rei publicae etiam senex teneas tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. (Lact., *Div. inst.* 1,13s.).

Iz primerne časovne oddaljenosti, ki piscu omogoča, da stopi na grič in na zadeve pogleda v širšem kontekstu, se mu zdi Konstantinovo vladanje že od samega začetka velika sreča za ves svet, saj je dan Konstantinovega vzpona na prestol (ki ga sodobni zgodovinarji razglašajo za nič več in nič manj kot uzurpacijo¹³) označen kot *dies ille felicissimus orbi terrarum*. V najboljši maniri starorimskega teološkega kreda *do, ut des* (ki je šel tako v nos Berkhofu¹⁴) sodi, da bo Bog krščanskemu vladarju poplačal njegove usluge s srečo, ki se bo najprej odrazila v dolgem vladanju, nato pa – kar je morda še pomembneje – poskrbel, da bo prestol prešel na njegove telesne potomce. Slednji poudarek odraža dolgo monarhično izročilo pri kristjanih, saj se jim za razliko od nekaterih s

¹⁰ Npr. De Palma Digeser 2000, po kateri naj bi Laktancij navdihnil cesarjevo tolerantno versko politiko.

¹¹ Najbrž najizraziteje Heim 1978.

¹² Izrazito Moreau 1954.

¹³ Odločno Brandt 2006, manj jasno Bleckmann 1996.

¹⁴ Prim. Berkhof, o. c., passim, zlasti 26–28.

senatnimi izročili prežetih poganov zdelo popolnoma samoumevno, da enemu Bogu ustreza (zgolj) en cesar, kar je skušal v apologetske namene uporabiti že Tertulijan¹⁵ (kajpak zgolj retorično uspešno), tovrstni opomini pa so se pomnožili po nastopu tetraarhov¹⁶ (in tu so se pogledi kristjanov bržčas staknili s Konstantinovimi¹⁷). Nič čudnega torej, da je postalo in ostalo vprašanje »nasledstva sinov« pomembno pri skoraj vseh krščanskih zgodovinarjih, tako pri Evzebiju na vzhodu (ki *Vita Constantini* napiše z mislijo na cesarjeve sinove) kot pri Rufinu, Oroziju in celo Avguštinu (vsaj v nekem obdobju) na zahodu.¹⁸

A če se Konstantin v poznih dodatkih k *Divinae institutiones* kaže v povsem evzebijevskih barvah, ni nujno, da je temu tako tudi v zgodnejšem spisu. Prevetritev vprašanja njegove datacije,¹⁹ ki ji je vrata odprlo drugačno datiranje nekaterih dogodkov iz politične zgodovine (zlasti Dioklecijanove smrti in bitke pri Cibalah),²⁰ je postavilo pod vprašaj in zelo relativiralo prejšnja mnenja o *De mortibus* kot izključnem trobilu konstantinske propagande. Že Barnes je s tem v zvezi opozoril na s slednjo nezdružljiva prikaza cesarjev Maksimijana (ki jo resda odnese bolje kot Galerij, a nikakor ni na piedestalu, na kakršnem je bil po kratkem obdobju nemilosti kot oče cesarjeve žene Favste) in Maksencija (ki po drugi plati ni tiran do te mere, kot bi se Konstantinovemu krogu najbrž zdelo prav).²¹ A ključna točka težavnosti retorjevega zgodovinskega delca je drugje.

Seveda sin Konstancija Klora že, ko se pojavi na sceni, nastopi v najlepši luči. Laktancij ga predstavi takole: *Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adulescens* [podčrtal A. M.] *et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decoro habitu corporis et industria militari et probis moribus et comitate singulari a militibus amaretur, a privatis optaretur* (DMP 18,10). Pozitivnost njegovega lika zasije še tem bolj, če ga primerjamo s piščevimi uvodnimi opazkami o nekaterih drugih akterjih takratnega dogajanja (npr. v neposredni soseščini – 18,9 – o Maksenciju, pozneje o Maksiminu Daji). Tudi pozneje na Konstantina ne pade nobena senca. Izkaže se za pokornega sina (24,8) in prizanesljivega zeta, saj

¹⁵ Recimo v *Ad Scapulam* 2,5.

¹⁶ Čeprav De Palma Digeser 2000 gotovo pretirava, pomena »monarhističnih« pasusov v *Divinae institutiones* in v *De mortibus* gotovo ne gre podcenjevati.

¹⁷ O Konstantinovem preziranju tetraarhije zdaj Brandt 2006, zlasti 32–37.

¹⁸ S poudarkom na Rufinu, a tudi širše Molè Ventura 1989.

¹⁹ Medtem ko sta Moreau 1954 in Prete 1956 *De mortibus persecutorum* postavljala še celo na začetek dvajsetih let 4. stoletja, danes komaj kdo dvomi o tem, da je spis nastal v prvih letih po Maksencijevem porazu; prim. denimo Creed 1984 ali nazadnje Winkelmann 2003.

²⁰ Ključen prispevek še vedno Barnes 1973.

²¹ Barnes 1973, 41s.

prvič odpusti Maksimijanu (29,8). Barnesu²² se zdi posebej pomenljiva omemba njegovega domnevnega prvega dejanja po prevzemu oblasti: *Suscepto imperio Constantinus Augustus nihil prius egit quam christianos cultui ac deo suo reddere. Haec fuit prima eius sanctio sanctae religionis restituae* (24,9). Podpiranje krščanstva in kristjanov naj bi bilo v optiki dvornega učitelja iz Nikomedeeje potemtakem od vsega začetka na samem vrhu Konstantinovih ukrepov, kar je kajpak dovolj blizu Evzebijevi liniji. V nadaljevanju »krščanski Ciceron« svoje videnje zadeve podkrepi še s pismom, ki naj bi ga Konstantin že pred dogovorom z Licinijem v Mediolanu poslal Maksiminu Daji in vsaj nekoliko obrzdal njegovo zoperkrščansko divjanje. Potem ko opiše zvito Maksiminovo ravnanje, saj kristjanov po Galerijevem tolerančnem ediktu ni več pobijal, jih je pa veselo dal pohabljeni, opozori, da *Haec ille* [sc. Maximinus] *Constantini litteris deterretur. Simulavit ergo* (37,1).

Konstantinov odnos do kristjanov je tedaj pri Laktanciju vseskozi jasen in enoznačen. Zanj je navsezadnje poplačan z Božjim opozorilom pred bitko pri Milvijskem mostu: *Commonitus est in quiete Constantinus, ut caeleste signum dei notaret in scutis atque ita proelium committeret* (44,5). Kratkost pravkar navedenega opisa pa zbode v oči. Kaj je sploh bila vsebina videnja, izvemo šele, ko pisec poroča o cesarjevi izvršitvi navodila (ibidem). Po svoji stvarnosti Laktancijevo videnje dogodkov ob ključni bitki, ki naj bi po mnenju večine sodobnikov in poznejših razlagalcev pomenila osrednjo točko »konstantinskega preobrata«, ne odstopa bistveno samo od tistega, kar nam o isti temi pove Evzebij,²³ marveč pri Laktanciju Konstantin nikakor ni edini, ki ima tovrstno videnje. Dve poglavji pozneje, pred bitko med Licinijem in Maksiminom Dajo, namreč beremo: *Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adstitit angelus dei monens, ut ocius surgeret atque oraret deum summum cum omni exercitu suo: illius fore victoriam, si fecisset* (46,3). Čeprav je opis nadvse podoben kot v štiriinštiridesetem poglavju, izvemo vendarle za odtenek več podrobnosti (saj k vladarju vzhoda pristopi Božji angel). Bistveno več prostora pisec ravno tako nameni pripovedi o Licinijevi izpolnitvi angelovega naročila, ker v celoti navede molitev vojakov (46,6). In tudi po bitki se Konstantinov sovladar ne izkaže nič manj pobožnega od njega: *Licinius vero accepta exercitus parte ac distributa traiecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus et Nicomediam ingressus gratiam deo, cuius auxilio vicerat, ac die Iduum Iuniarum Constantino atque ipso ter consulibus de restituenda ecclesia [...] litteras ad praesides datas proponi iussit* (48,1). Logična posledica pravkar povedanega je še, da sta oba vladarja

²² Ibidem, 43. Brandt je do Laktancijevega poročila znova skeptičen.

²³ Pa najsi je bil škof iz Cezareje ob poročanju o vladarjevem videnju še v takšni zadregi, kot meni denimo Chesnut 1986, 172.

enako zaslužna za zakonsko izenačitev krščanstva s poganstvom (ali bolje za uveljavitev verske svobode) s t. i. Milanskim ediktom.

Potemtakem ne gre za to, da bi bil retor iz Nikomedeje kritičen do prvega krščanskega cesarja; težava je, da ni (dovolj) kritičen do njegovega poznejšega nasprotnika Licinija. Ta poteza *De mortibus* je zmedla že poznejše rodove, ki so raje sprejeli Evzebijevo (črno-belo) različico dogodkov.²⁴ Morda bi bilo drugače, ko bi Laktancij objavil še popravljen in ažurirano izdajo svojega zgodovinskega dela, kakor je to storil z *Divinae institutiones* in kakor je storil cezarejski škof s svojo *Cerkveno zgodovino*.²⁵

Kar je ostalo, je neposreden odmev na dogodke, po vsem videzu pisan z vidika kristjanov z vzhoda. Zanje je Licinijeva zmaga nad Maksiminom Dajo predstavljala bistveno pomembnejši prelom kot bitka pri Milvijskem mostu, saj Maksencij kot preganjalec kristjanov nikakor ni mogel soditi v isto vrsto z nekdanjim Galerijevim socesarjem. In temu ustrezno so postavljena razmerja med osebami in dogodki v *De mortibus*. Zgodovinska ironija, o kateri bo še kaj govora, je seveda, da se je Licinij kmalu spremenil v glavnega sovražnika Cerkve, kar je še kako odmevalo v izročilu, za izoblikovanje katerega so bili v naslednjih dveh desetletjih zaslužni vzhodni kristjani, ki so živeli pod Licinijevo peto, predvsem Evzebij. Le-ta je tako rekoč do konca svojega življenja ostal na tekočem, »krščanski Ciceron« pa je kristjanom naslednjih stoletij zapustil podobo, ki je bila aktualna le malo časa. V tej podobi je kljub vsem pomislekom mogoče videti Licinija kot enakovrednega Konstantinu ali celo kot glavni pozitivni lik v *De mortibus*,²⁶ vsaj če primerjamo za kristjane ključna mesta v besedilu. Res je, da vladar vzhoda pri Laktanciju nima niti približno tako premočrtnega in brezgrajnega življenjepisa kot Konstantin (navsezadnje ga je na sceno pripeljal glavni preganjalec Galerij). Res je tudi, da bi opisovanje Licinijevega znašanja nad še živimi potomci tetrarhov lahko razumeli kot kritiko njegovega ravnanja. Toda ne gre pozabiti, da morajo biti po teologiji *De mortibus* preganjalci brezpogojno kaznovani, kar naj se pozna tudi pri njihovem potomstvu. S krvoločnostjo zmagovalca nad Maksiminom Dajo bi utegnil imeti težave šele Orozij, za Laktancijevo »pogansko hvalnico« triumfu krščanstva²⁷ jih na tej točki ni.

Na ta način je edini latinsko pišoči Konstantinov sodobnik med krščanskimi zgodovinarji ustvaril izročilo, ki je imelo v marsičem drugačne

²⁴ Winkelmann 2003, 34.

²⁵ Nazadnje pregledno o izdajah *HE* Winkelmann 2003, 5 ss.; gl. denimo še Chesnut 1986, 114 ss.

²⁶ Izrecno A. S. Christensen 1980, 27 ss.

²⁷ Prim. Zecchini 1993, 16.

poteze kot tisto na vzhodu. Čeprav ni lik prvega krščanskega cesarja v ničemer problematičen ali problematiziran, meče senco nanj že sama možnost, da bi mu bil kdo vsaj približno enak. Kajpak se Laktancijev spis (tudi) zaradi tega po priljubljenosti ni uspel kosati z Evzebijem (oziroma Rufinom, saj so zahodni kristjani »očeta cerkvene zgodovine« poznali zgolj v njegovi priredbi). Hkrati pa je manj povzdignjeno, celo nevtravno prikazovanje Konstantina ostalo stalnica pri vseh latinsko pišoćih krščanskih zgodovinarjih – z izjemo Rufina – v naslednjih stotih letih. Čemur seveda ni v prvi vrsti botroval Laktancij, marveč zlasti drugačen – lažji – položaj kristjanov v zahodnem delu rimske države ob Konstantinovem nastopu, še bolj pa znabiti znotrajcerkvene in politične razmere pokonstantinskega časa, ki niso več dovoljevale evforije, kakršno sta si lahko privoščila Evzebij in Laktancij v *Divinae institutiones*. Povedano je slednjič na simbolni ravni pripomoglo, da Konstantin – kot že povedano – na zahodu kljub vsemu spoštovanju do svoje osebe ni dosegel časti oltarja.

III

Po *De mortibus persecutorum* na zahodu prav v času, ko ga avtor *Cerkvene zgodovine* in *Vita Constantini* uspešno kanonizira, krščanski pisci o Konstantinu molčijo. Kar je o njem povedanega v latinščini, izhaja izpod peresa poganov. Naslednje krščansko historiografsko pričevanje o njem izvira šele iz zgodnjih osemdesetih let 4. stoletja in sodi v eno od velikih Hieronimovih podjetij, v njegovo *Kroniko*. Čeprav se je cerkveni učitelj iz Stridona menda resno ukvarjal z mislijo, da bi napisal obsežno cerkveno ali celo univerzalno zgodovino Orozijevega kova (kajpak s podloženo krščansko interpretacijo), kar je bil del programa njegovega sponzorja, papeža Damaza,²⁸ je na celotno zahodno zgodovinopisje vplival predvsem s svojim prevodom in priredbo (z dopolnitvami do leta 378) Evzebijeve *Kronike*, ki ga je opravil okrog leta 380 in z njim na zahodu pometel s poprejšnjim kronografskim izročilom, temelječim na istovrstnem Hipolitovem delu in vidnim še v delu Kronografa iz leta 354.²⁹

Konstantinova podoba je v Hieronimovem besedilu bistveno drugačna kot pri Laktanciju in pomeni najbrž največjo degradacijo cesarja v latinskem krščanskem zgodovinopisju pozne antike. Temu ne botruje le objektivni ton pišćeve pripovedi, v kateri je nasploh malo privzdignjene govornice, marveč prejkone njegov nasploh odklonilni

²⁸ Gl. Zecchini 2003, 317.

²⁹ Ibid., 318.

odnos do Konstantinove osebe. Ključ zanj je skrit v predzadnji s Konstantinom povezani notici, kjer je moč brati: *Constantinus extremo vitae suae tempore ab Eusebio Nicomedensi episcopo baptizatus in Arianum dogma declinat, a quo usque in praesens tempus ecclesiarum rapinae et totius orbis est secuta discordia* (Chron. ad a. 2353). Človeka, ki je v *De mortibus* označen z epitetom *sanctissimus* in ki naj bi po *Divinae institutiones* s svojim vzponom na oblast poskrbel za najsrečnejši dan svetovne zgodovine, Hieronim dobrega pol stoletja pozneje vsaj posredno šteje za krivca za to, da nesloga in druge tegobe, povezane z arijansko zmoto, trajajo še v njegov čas. Če je tako, do njega nikakor ni treba biti prizanesljiv niti ob prikazovanju drugih, poprejšnjih dogodkov.

Nič kaj obetaven ni že Konstantinov vstop v *Kroniko*. Pisec namreč doda nelaskavo podrobnost, o kateri Laktancij kajpak ne pove ničesar: *Constantius XVI imperii anno obiit in Britannia Eboraci, post quem filius eius Constantinus ex concubina Helena procreatus* [podčrtal A. M.], *regnum invadit* (ibid., ad a. 2322). Kaj naj od takega človeka pričakujemo? Hieronim ga sicer šteje za edinega pobudnika rehabilitacije kristjanov (ad a. 2330: *Pax nostris a Constantino reddita*) – Licinijev čas je pač že davno minil in v *Kroniki* večkrat dostojno konkurira velikim preganjalcem kristjanov – a na tej točki je pozitivnega hkrati že konec. S podtoni da prevajalec Svetega pisma v latinščino vseskozi vedeti, kaj si misli o nekdanji zvezdi svojih predhodnikov. Da bralec ne bi bil v zmoti, mobilizira celo osovražena Licinija, ko se priduša nad Konstantinovo verolomnostjo (ki jo navsezadnje od krivoverca tudi pričakuješ): *Licinius Thessalonicae contra ius sacramenti privatus occiditur* (ad a. 2339). Konstantinove krvoločnosti pa še kar ni konec, saj se ne ustavlja niti pred umorom sina in nečaka, kar za nameček opravijo *crudelissime* (ad a. 2341); zanimivo je, da se ob poročanju o enaki Favstini usodi pisec kakršnemu koli sočutje zbujajočemu dostavku odreče.

A vtis je že dovolj močan. Od velikega Konstantina vzornika Evzebija ostane kaj malo. Najbrž so bili v času Hieronimovega pisanja *Kronike* še preveč živi spomini na nedavne ekscese cesarja Valenta, ko je arijanstvo (ali bolje tako imenovano arijanstvo) še zadnjič resno dvignilo glavo in ob tem so se morala z vso ostrino sprožiti tudi vprašanja o njegovih prvih letih. Od tod pa ni bilo več daleč do točke, ko je Konstantinova starostna zmota (to je bila z vidika katolikov, kajpak) prav zlahka zasenčila njegove zasluge, do katerih državljani tako ali drugače krščanskega cesarstva niso imeli več spoštljivega odnosa cesarjevih sodobnikov. Hieronimove ostrine poznejši krščanski zgodovinarji sicer niso več ponovili, je pa zelo odmevala vsaj pri Oroziju.

IV

Da je bila zadeva s Konstantinovimi verskimi zagatami na prelomu 4. in 5. stoletja še kako pereča, vsaj *per negationem* potrjuje prvemu krščanskemu cesarju najbolj naklonjeni zahodnjak med zgodovinarji. Gre za Rufina iz Konkordije, ki mu sicer še na misel na pride, da bi s Hieronimovim podobnimi poudarki blatil spomin na vladarja, a se mu zdi vendarle potrebno na nekaj mestih opozoriti, da stvari niso takšne, kot bi se utegnile komu po nemarnem zdeti.

A pojdimo po vrsti. Čeravno je Rufin pisal latinsko, je velik del svojega življenja prebil na vzhodu, kar ni pustilo sledi le v njegovi bogati prevodni dejavnosti (o kakovosti katere so mnjenja še vedno zelo deljena³⁰), marveč tudi v tem, kako postavlja stvari v svojem najvplivnejšem delu – dveh knjigah dodatka k Evzebijevi *Cerkveni zgodovini*,³¹ ki ga je Duval krstil kar za »zahodni zgodovinski brevir,³²« čemur je moč samo pritrditi.³³

Zato nikakor ni nepomembno, kaj Rufin pove o Konstantinu. Kot že nakazano, na nobeni točki ne sledi Hieronimovemu odnosu do njega. Prej verjetno soglaša z Laktancijevo mislijo, da je s Konstantinom nastopilo srečno obdobje zgodovine. Kot se spodobi najbolj pobožnemu med krščanskimi zgodovinarji, ki vseskozi daje vedeti, da piše »sveto zgodovino«,³⁴ pa se obzorje cesarjeve izjemnosti hkrati pomembno zoži. Če Laktancijev katalog njegovih kreposti (prim. zgoraj navedeni odlomek!) še obsega vrsto »civilnih« odlik, nastopa Konstantin v Rufinovih dveh knjigah skoraj izključno kot pobožen kristjan. To je bil seveda že pri retorju iz Nikomedeje, a obenem je bil tam lahko še uspešen vojskovodja ali dober strateg (po drugi strani pri Hieronimu v *Kroniki* tako rekoč ni govora o njegovem krščanstvu).

Celo kot kristjan je zdaj cesar drugačen kot v Evzebijevih slavnih spisih. Pri Rufinu ni občutka o njegovem nad Cerkvijo (ali vsaj nad škofi) privzdignjenem položaju ali pa se ta pojavlja le v zelo omejenem obsegu. Ključna s tem povezana mesta najdemo v Rufinovi pripovedi

³⁰ Pri Winkelmann 1965 tako skoraj zaslutimo hieronimovske tone, ko govori o Rufinu, drugi, kot že Oulton 1929 ali T. Christensen 1989, so mu bolj naklonjeni.

³¹ Tudi ta dodatek so mu sicer odrekli in ga pripisovali skrivnostnemu Gelaziju iz Cezareje, o katerem pa je znano komaj kaj. Dobra povzetka spora o odnosu med obema piscema prinašata Van Deun 2003, 152–158, in Rohrbacher 2002, 100–101. Med novejšimi raziskovalci je do Rufinovega avtorstva najbolj skeptičen Winkelmann 1965, zlasti 70–102, medtem ko ga že s skoraj apologetsko vnemo brani Thelamon 1981; gl. tudi Schamp 1987.

³² Navedeno po Van Deun 2003, 166.

³³ V zvezi s tem naj opozorim samo na dosledno upoštevanje Rufinovega dela v romanu *Skušnjava svetega Antona* francoskega realista Flauberta.

³⁴ Kot vseskozi poudarja Thelamon 1981.

o nicejskem koncilu. Konstantin je tisti, ki koncil skliče (a že omenjeno stori *ex sententia sacerdotum*; HE 10,1). Na njem ima (po Rufinovo) pomemben govor, v katerem okrcja spore in prepirljivost škofov:

Cum ex omnibus paene locis episcopi convenissent et, ut fieri solet, diversis ex causis inter se quaedam iurgia detulissent, interpellebantur frequenter a singulis [...] et magis ad haec, quam ad id, pro quo ventum fuerat, animos dabant. At ille videns, quod per huiusmodi iurgia causa summi negotii frustraretur, diem certam statuit, qua unusquisque episcoporum, si quid caerimoniae habere videretur, deferret. Et cum resedisset, suscepit a singulis libellos. [...] Ad episcopos ait: »Deus vos constituit sacerdotes et potestatem vobis dedit de nobis quoque iudicandi, et ideo nos a vobis recte iudicamur, vos autem non potestis ab hominibus iudicari. Propter quod dei solius inter vos expectate iudicium et vestra iurgia, quaecumque sunt, ad illud divinum reserventur examen.« (HE 10,2).

V odlomku Konstantin jasno prizna, da ne more soditi škofom, medtem ko je obratno mogoče. To priznanje je prvo spričevalo njegove pobožnosti; drugo je njegova vnema za resnično pomembne naloge koncila, ki se dvigajo visoko nad malenkostne spore škofov (le-ti so deležni kritike zgodovinarja iz Konkordije še na mnogih drugih mestih). Marsikdo bi se utegnil seveda vprašati, ali ni spričo pravkar povedanega krščanski cesar vendarle postavljen nad škofe. Odgovor bi morda lahko bil sicer tudi pritrdilen, a s pomembnim pristavkom, da je nadnje v Rufinovih očeh postavljen ne kot posvetni vladar, ampak kot vzoren kristjan; tako se nič ne razlikuje od preprostega pričevalca, ki v naslednjem poglavju s svojo pristno vero spreobrne učenega filozofa.³⁵ Vrhu tega svojo podložnost škofom cesar še stopnjuje s precej skrajno izjavo, da *Conveniens non est, ut homo iudicet deos, sed ille solus, de quo scriptum est: deus stetit in congregatione deorum, in medio autem deos discernit.*³⁶ Končno sledi v četrtem poglavju še praktična potrditev, ko cesar egiptovskemu škofu Pafnuciju kar naprej poljublja med Maksimovim divjanjem proti kristjanom iztaknjeno oko (kar je neznansko zabavalo Flauberta).

Podobo Konstantinove krščanske vneme še dopolnjujejo pobožna dejanja njegove matere Helene (kajpada ni nič govora o tem, da bi bila *concupina*), še zlasti odkritje Odrešenikovega križa (plastični opis v HE 10,8).

Tema, ki ji Rufin med vsemi krščanskimi zgodovinarji posveča največ prostora, je širjenje Cerkve izven meja rimske države. Kot edini poroča o prodoru krščanstva v oddaljene predele, kot sta bila Etiopija

³⁵ Na značilno potezo Rufinove teologije zgodovine, da namreč izjemni verniki po pomenu presegajo pripadnike uradne hierarhije, opozarja že Thelamon 1992.

³⁶ Navedek je Ps 81,1.

in današnja Gruzija.³⁷ V okviru te razprave nas podrobnosti omenjenih mest ne zanimajo, potrebno je samo opozoriti, da je konkordijski teolog omenjene akcije (najbrž namerno) prestavil iz obdobja (sumljivega) cesarja Konstancija II., ko je do njih v resnici prišlo, v obdobje njegovega očeta, svojega junaka.³⁸

Podobno se je znašel ob tistem vprašanju, ki je kristjane ob koncu 4. stoletja v zvezi s Konstantinom najbolj mučilo in Hieronimu narekovalo njegovo negativno sodbo o cesarju. Za Rufina je bil položaj še toliko težavnejši, ker je že Konstantin po sinodi v Tiru leta 335³⁹ izgnal v Trevere Atanzija, osrednjo cerkvenopolitično osebo druge polovice desete knjige *Cerkvene zgodovine*.

Da bi najprej omilil učinek Hieronimove sodbe o cesarju kot arijanskem krivovercu, je posegel po večkrat uporabljenem sredstvu zgodovinarjev. Krivdo za ponovni vzpon arijancev in za Arijevo rehabilitacijo na dvoru je pripisal duhovniku, ki ga je svojemu cesarskemu bratu priporočila Licinijeva vdova Konstancija: *Constantia tunc Licinii relicta fratris Augusti solaciis utebatur. Huic accidit presbyterum quendam venire in notitiam latenter partibus Arrii faventem. [...] Quae [sc. Constantia] cum diem obitura visitaretur a fratre atque ab eo blande religioseque compellaretur, extremam dicitur ab eo gratiam poposcisse, ut presbyterum in familiaritatem reciperet; [...] se quidem iam ex luce discedentem nihil curare, pro fratris vero statu esse sollicitam, ne forte pro innocentium poenis regni sui pateretur excidium (HE 10,12). Ženskam na dvoru so tako krščanski kot poganski historiografi radi pripisovali krivdo za (po mnenju piscev) napačen razvoj dogodkov.⁴⁰ Iz varnostnih razlogov je avtor latinske *Cerkvene zgodovine* še preskočil omembo cesarjevega krsta in se zadovoljil zgolj z opozorilom na to, da je Konstantin duhovnika, ki mu ga je priporočila sestra, postavil za izvršitelja svoje oporoke.*

Še zahtevnejša je bila naloga s sinodo v Tiru. Tu piscu ni preostalo drugega, kot da jo je premaknil v čas vladanja Konstancija II., o katerega hoji po stranpoteh ni bilo dvoma že od samega začetka, čeprav v Rufinovi optiki tudi tu ni moglo biti drugače, kakor da je bil Konstantinov sin zapeljan (krivci so bili arijanstvu naklonjeni evnuhi; prim. 10,12 in 10,16). Zaradi tega naj bi po Rufinovo sploh sklical tirska sinodo.

V celoti gledano je Rufin dokaj spretno sledil svojemu namenu pri prikazovanju Konstantinovega lika in na zahodu uveljavil povsem drugačno gledanje na cesarja, kot je bilo Hieronimovo. Ker je bil Evzebijev prevajalec izjemno bran, njegovi pogledi nikakor niso ostali brez

³⁷ Vrednost Rufinovih opisovih zlasti poudarja Thelamon 1981.

³⁸ Rohrbacher 2002, 103.

³⁹ O njej in Atanzijevem prvem izgonu dobro Cedilnik 2004, 50–70.

⁴⁰ Leppin 2003, 105.

vpliva, vendar bolj v poznejših stoletjih kot pri zgodovinarjih naslednjih desetletij. Po eni strani je temu botroval drugačen položaj po gotškem zavzetju Rima leta 410, ko zgolj tolažilni toni, na katere je – kot pravi že v predgovoru – stavil Rufin, pri pisanju zgodovine niso bili dovolj, po drugi strani pa je naredil nekaj podobnega kot Laktancij, ki je Konstantinu ob bok postavil Licinija; Rufin je še bolj kot Konstantina povzdignil kajpak svojega sodobnika Teodozija.

V

Padec Rima 410 je, kot je znano, navdihnil dve za krščansko razumevanje zgodovine ključni besedili, najprej najtemeljitejši prikaz teologije zgodovine v Avguštinovem *Božjem mestu*, nato pa še sprva kot dopolnilo prvemu mišljeno krščansko interpretacijo celotne svetovne zgodovine v Orozijevi *Žgodovini proti poganom*. Slednja je bila edini resni poskus kakega krščanskega pisca po Laktanciju, da bi tekmoval s poganskimi kolegi na polju posvetne zgodovine. Obenem pa je duhovnika iz Brakare vodil očiten apologetski namen, saj je po Avguštinovih navodilih v svetovni zgodovini iskal predvsem dokaz za svojo temeljno tezo, da so krščanski časi srečnejši od poprejšnjih. S tistim, kar je nastalo, avtor *Božjega mesta* po uveljavljenem mnenju ni bil zadovoljen in Orozija ni v *Božjem mestu* nikjer izrecno omenil, ostro pa je kritiziral nekatere njegove poudarke (predvsem shemo desetih preganjanj).⁴¹ Glavni razlog za razlike med njima je bil bržčas njun različen odnos do rimskega imperija, kot jima ga je narekoval premislek o katastrofi gotškega *sacco di Roma*. Orozij je vztrajal pri domoljubnem optimizmu in veri v *tempora Christiana*, Avguštin ne.⁴²

Osnovna Špančeva perspektiva je odločilno vplivala na njegovo sliko prvega krščanskega cesarja; morda so k njej prispevali tudi intenzivni stiki s Hieronimom v Palestini.⁴³ Na prvi pogled je Orozijev Konstantinov lik najbolj brezbarven v celotni krščanski poznoantični historiografiji. Pozitivni toni so dokaj blagi, po drugi strani pa ni omembe njegovih domnevnih verskih stranpoti. Orozij mu v dobro vsekakor šteje, da je bil *primus imperatorum Christianus excepto Philippo* (Or., 7,28,1), na več mestih prav tako pohvali njegovo uspešno vladanje (že v 7,28,5: *Constantino in Gallis strenuissime rempublicam procurante praetoriani milites Romae Maxentium, filium Herculi, [...] Augustum nuncupaverunt*) in

⁴¹ Npr. Zecchini 1987, 50–60; Tanz 1983.

⁴² Čeprav za omenjeno vero poprej nikakor ni bil nedovzeten: Markus 1989, zlasti 22–44.

⁴³ O teh stikih denimo Rohrbacher 2002, 136s.

poudari, da je rimsko cesarstvo v zadovoljivem stanju izročil sinovom (*Cumque bellum in Persas molliretur, in villa publica iuxta Nicomediam, dispositam bene rempublicam filiis tradens, diem obiit*; 7,28,31). Hkrati kot Hieronim – in v očitnem nasprotju z Rufinom – navaja večino spornih Konstantinovih dejanj, z izjemo domnevnega krivoverstva. Odpove se tudi negativnim oznakam teh dejanj, kot jih je rabil pisec iz Stridona. Ko govori o usmrtni Licinija, izpusti omembo prelomljene prisege in dejanje opravičuje s svarilnim zgledom vladarjevega tasta Maksimijana (7,28,20). Ravno tako skoraj ne komentira obračuna s sinom in nečakom, ko pravi: *Sed inter haec latent causae, cur vindicem gladium et destinatum in impios punctionem Constantinus imperator etiam in proprios egit affectus. Nam Crispum, filium suum, et Licinium, sororis filium, interfecit* (7,28,26). Omembe vredno je še Špančevo poudarjanje krščanske narave Konstantinove nove vzhodne prestolnice, saj naj bi bila *expers idolorum*; nekaj podobnega je zatrdil tudi Avguštin.

V skupnem seštevku bi bilo bržčas moč pritrditi Rohrbacherju, da je Konstantin v *Historiae adversus paganos* sicer pozitivna oseba, da pa njegovo vladanje nikakor ne pomeni pomembnejše prelomnice v Orozijevi viziji zgodovine,⁴⁴ česar ne razbiramo le, če ga primerjamo s prikazom cesarja Teodozija, ki mora biti že po logiki dela srečnejši in boljši cesar od predhodnika (zlasti v kričecem nasprotju s Konstantinovimi krvoločnimi podvigi je poudarjanje Teodozijevih nekrvavih zmag, ko je vojna pravzaprav mir⁴⁵), marveč – in to na Konstantina meče še bolj čudno luč – tudi ob premisleku o Orozijevi upodobitvi prvega rimskega cesarja. Tam je prelomni značaj njegove vlade docela jasno izražen in podkrepjen z znamenito mistifikacijo, ko prezbiter nameroma pomeša tri ključne dogodke Oktavijanove vladavine (pridobitev naslova Avgust, zaprtje Janusovega svetišča in triumf nad vzhodom) in vse datira na 6. januar (dan Kristusovega razodetja) 29 pr. Kr. Če je treba izbrati med Hieronimom in Rufinom, je Orozij v svojem odnosu do Heleninega sina nedvomno bližji prvemu. Nenazadnje tudi v tem, da skoraj nič ne govori o vladarjevem krščanstvu.

VI

Podobno dvoumno je dejansko stanje, ki se skriva za pozitivno fasado kratkega Konstantinu posvečenega poglavja v peti knjigi Avguštinovega *Božjega mesta* (CD 5,25). Seveda – hiponski škof priznava, da je Konstantin, ki ni častil demonov, dolgo vladal kot edini vladar in po

⁴⁴ Ibidem, 144; podobno Zecchini 2003, 325.

⁴⁵ Zecchini 2003, 326.

smrti v visoki starosti zapustil prestol sinovom (kar je bilo za kristjane, kot nekje povedano, izjemno pomembno). Nekoliko nenavadno je znabiti, da najprej omeni ustanovitev Konstantinopla, ki mu pripiše Orozijevim podobne atribute: *Cui [sc. Constantino] etiam condere civitatem Romano imperio sociam, velut ipsius Romae filiam, sed sine aliquo daemonum templo simulacroque concessit.*

Dvome o iskrenosti takšne fasade zbuja že Avguštinov odnos do rimskega cesarstva in njegovih cesarjev, kot diha iz celotnega *Božjega mesta* in o čemer na tem mestu ne bi posebej govoril. Res je sicer, da sodi evlogij Konstantinu v eno od zgodnejših knjig, ko najbrž še ni prišlo do spremembe perspektive (in še večjega odmika od poveličevanja Rima kot krščanskega imperija), značilne za drugo polovico dela.⁴⁶ Še bolj se pomnožijo, če bralec samo na kratko poškili v sosednje, Teodoziju posvečeno poglavje. Evlogij zadnjemu vladarju celotnega cesarstva ni samo bistveno daljši, marveč je tudi vsebinsko povsem drugačen. Kot deloma že pri Rufinu in še veliko bolj pri Oroziju so Teodozijeve krščanske vrline precej bolj poudarjene. Navsezadnje je cesar zanje poplačan s čudežno zmago pri Frigidu.

Slednjič je potrebno upoštevati drugi del »Konstantinovega poglavja« v *De civitate Dei*. Tam beremo, da krščanskega vladarja nikakor ne bomo prepoznali po obsegu njegove zemeljske sreče. Avguštin dobesedno pravi: *Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereretur, cum propter vitam aeternam quisque debeat esse Christianus: Iovianum multo citius quam Iulianum abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit interim, longe quidem mitius quam magnum Pompeium in colentem velut Romanos deos* (CD 5,25). Komaj se je tedaj moč ubraniti občutka, da je v Afričanovem prikazu Konstantinove sreče vsaj kakšna kaplja ironije. Kolikor cesarja že povzdigne, je to zgolj v službi protipoganske polemike na prvo žogo, češ, da ne bo videti, kot da so z obiljem in dolgim življenjem obdarjeni samo najbolj zakrknjeni častilci starih bogov (odmevi te na trenutke dokaj popreproščene argumentacije so posejani povsod po prvih knjigah *Božjega mesta*, najdemo jih tudi ob omembi Pompeja Velikega na navedenem mestu). Atributi Konstantinovega vladanja pa sicer v Hipončevi perspektivi niso nekaj, po čemer bi moral hrepeneti resnični krščanski vladar. Avguštinov Konstantin tedaj znova – kot pogosto v zahodni krščanski historiografiji iz pozne antike – deluje nekako – pogansko.

Ob kratki predstavitvi nekaterih značilnih odlomkov iz besedil izbranih zgodovinarjev je postalo precej jasno, da Konstantin na zahodu v 4. in 5. stoletju ni užival nedeljene in vsepričujoče naklonjenosti. Čeravno sta oba skrajna glasova, glasova starih nasprotnikov Rufina

⁴⁶ D'Elia 1980, 401.

in Hieronima, ostala sorazmerno osamljena, bi bilo moč celo trditi, da je bila Hieronimovo videnje Konstantinovega lika neposrednim naslednjim rodovom bližja, pač v prvi vrsti zato, ker na zahodu niso v tolikšni meri občutili rešilnega pomena Konstantinove spreobrnitve in ker so na drugi strani boleče občutili homatije z arijanci, za katere je prevajalec *Vulgate* krivil prav prvega krščanskega cesarja. Novo obdobje v recepciji njegove osebe se je začelo šele, ko sta svoj pohod začeli Silvestrova legenda in z njo tesno povezana »Konstantinova darovnica«.⁴⁷

LITERATURA

- ALAND, K.: Kaiser und Kirche von Konstantin bis Byzanz. *Die Kirche angesichts der Konstantinischen Wende* (ed. G. Ruhbach). Darmstadt 1976. 42–73.
- BARCELO, P.: *Constantius II. und seine Zeit: Die Anfänge des Staatskirchentums*. Stuttgart 2004.
- BARNES, T.: Lactantius and Constantine. *JRS LXIII* (1973). 29–46.
- BERKHOF, H.: Die Kirche auf dem Wege zum Byzantinismus. *Die Kirche angesichts der Konstantinischen Wende* (ed. G. Ruhbach). Darmstadt 1976. 22–41.
- BLECKMANN, B.: *Konstantin der Grosse*. Reinbek bei Hamburg 1996.
- BRANDT, H.: *Konstantin der Grosse: Der erste christliche Kaiser*. München 2006.
- CEDILNIK, A.: *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim*. Ljubljana 2004.
- CHESNUT, G. F.: *The First Christian Histories*. Macon 1986.
- CHRISTENSEN, A. S.: *Lactantius the Historian*. Copenhagen 1980.
- CHRISTENSEN, T.: *Historia ecclesiastica*. Copenhagen 1989.
- CREED, J. L.: Introduction. *Lactantius: De mortibus persecutorum*. Oxford 1984. xv–xlvii.
- D'ELIA, S.: Storia e teologia della storia nel De civitate Dei. *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità* (ed. S. Calderone). Messina 1980.
- DEMANDT, A.: *Geschichte der Spätantike*. München 1998.
- DE PALMA DIGESER, E.: *The Making of a Christian Empire: Lactantius & Rome*. Ithaca–London 2000.
- EDWARDS, M.: The Constantinian Circle and the Oration to the Sain-

⁴⁷ Na kratko npr. Schimmelpfennig 2005, 95s.

- ts. *Apologetics in the Roman Empire* (ed. M. Edwards et al.). Oxford 1999. 251–275.
- GIRARDET, K. M.: *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Grossen*. Darmstadt 2006.
- HEIM, F.: L'influence exercée par Constantin sur Lactance: sa théologie de la victoire. *Lactance et son temps: Recherches actuelles* (ed. J. Fontaine in M. Perrin). Pariz (Paris) 1978. 55–70.
- LEPPIN, H.: *Von Constantin dem Grossen zu Theodosius II.: Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret*. Göttingen 1996.
- LEPPIN, H.: *Theodosius der Grosse: Auf dem Weg zum christlichen Imperium*. Darmstadt 2003.
- MARKUS, R. A.: *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*. Cambridge 1989.²
- MOLÈ VENTURA, C.: Teologia politica e successione dinastica nella *Historia ecclesiastica* di Rufino d'Aquileia. *Studi tardoantichi VI* (1989). 201–243.
- MOREAU, J.: Introduction. Lactance: *De la mort des persecuteurs I*. Pariz (Paris) 1954 (SC, 39).
- OULTON, J. E. L.: Rufinus's Translation of the Church History of Eusebius. *JTS XXX* (1929). 150–174.
- PRETE, S.: Der geschichtliche Hintergrund zu den Werken des Laktanz. *Gymnasium 63* (1956). 486–509.
- ROHRBACHER, D.: *The Historians of Late Antiquity*. London–New York 2002.
- SCHAMP, J.: The Lost Ecclesiastical History of Gelasius of Caesarea (CPG, 3521): Towards a Reconsideration. *The Patristic and Byzantine Review 6* (1987)/2. 146–152.
- SCHIMMELPFENNIG, B.: *Das Papsttum: Von der Antike bis zur Renaissance*. Darmstadt 2005.⁵
- TANZ, S.: Orosius im Spannungsfeld zwischen Eusebius von Caesarea und Augustin. *Klio 65* (1983)/2. 337–346.
- THELAMON, F.: *Päiens et chrétiens au IVe siècle: L'apport de l'Histoire ecclésiastique de Rufin d'Aquilée*. Pariz (Paris) 1981.
- THELAMON, F.: Apôtres et prophètes de notre temps: Les évêques et les moines présentés comme apôtres et prophètes contemporains dans l'Histoire ecclésiastique de Rufin. *Storia ed esegesi in Rufino di Concordia. AAAD XXXIX* (1992). 171–198.
- VAN DEUN, P.: The Church Historians after Eusebius. *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century* (ed. G. Marasco). Leiden–Boston 2003. 151–176.

- WINKELMANN, F.: Untersuchungen zur Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia. *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin: Klasse für Sprachen Literatur und Kunst*. 1965,3. Berlin 1966.
- WINKELMANN, F.: Historiographie. *RAC* XV. 724–765.
- WINKELMANN, F.: Historiography in the Age of Constantine. *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century* (ed. G. Marasco). Leiden-Boston 2003. 3–39.
- ZECCHINI, G.: Barbari e Romani in Rufino di Concordia. Rufino di Concordia e il suo tempo II. *AAAD XXXI* (1987). 29–60.
- ZECCHINI, G.: *Ricerche di storiografia Latina tardoantica*. Rim (Roma) 1993.
- ZECCHINI, G.: Latin Historiography: Jerome, Orosius and the Western Chronicles. *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century* (ed. G. Marasco). Leiden-Boston 2003. 317–345.

**Qui primus Romanorum principum maiestatem Dei singularis
ac veri cognovisti: Einige Überlegungen zum Konstantinbild bei
lateinischen christlichen Geschichtsschreibern des
4. und 5. Jahrhunderts
Zusammenfassung**

Obwohl Konstantin als der erste christliche Kaiser im Bewusstsein der Christen seit Jahrhunderten einen besonderen Platz eingenommen hat, sind dabei trotzdem einige nicht notwendig geringe Unterschiede zwischen der West- und Ostkirche zu beobachten. Die kommen symbolisch in der Tatsache zum Ausdruck, dass im Westen Konstantin niemals als Heiliger verehrt wurde, was auch die zu Teil stürmische Kritik an seine Person seit der Aufklärung erleichterte.

Der Autor mochte in diesem Aufsatz die Frage beantworten, wie es mit dem Konstantinbild in der frühesten Geschichtsschreibung der Westkirche steht. Zu diesem Zweck analysierte er einige typische Konstantinstellen bei Laktanz, Hieronymus in seiner *Chronik*, Rufin von Concordia, Orosius und schliesslich auch das Konstantineulogium in *De civitate Dei* Augustins. Dabei zeigte sich, dass lediglich Rufin in seiner, von östlichen Einflüssen stark geprägten *Kirchengeschichte* dem östlichen Eusebianischen Model treu folgte und den Kaiser in erster Reihe als vorbildlichen Christen, dem der Fortschritt des christlichen Glaubens alles bedeutet, schilderte. Alle andere herangezogenen Ge-

schichtsschreiber zeigen zu Teil erhebliche Abweichungen davon, die meist auf Grund der kirchenpolitischen Zusammenhänge, in denen sie wirkten, verstanden werden können.

Das trifft schon für das Konstantinbild bei Laktanz zu. Konstantin in *De mortibus persecutorum* ist zwar makellos und vom Anfang an ein grosser Befürworter des Christentums, muss sich jedoch auf Grund der frühen Entstehungszeit der Schrift unmittelbar nach der Konstantinischen Wende seinen erhobenen Platz mit seinem Mitkaiser Licinius teilen, was bei den Lesern aus den späteren Jahrhunderten für Verwirrung sorgte.

Ganz anders stehen die Dinge bei Hieronymus. Er macht Konstantin für die Ausbreitung des Arianismus verantwortlich, was alle seine Erfolge überschattet und in einem düsteren Bild des ersten christlichen Kaisers resultiert, wobei alle seine problematischen Taten Erwähnung finden, sein Christentum dagegen kaum.

Auch Orosius übernimmt die gerade erwähnten Taten in seine Erzählung, entschärft jedoch das negative Urteil des Hieronymus über Konstantin. Zugleich lässt er den Kaiser jedoch nicht nur weit hinter dem vorbildlichen Kaiser Theodosius, sondern auch hinter dem ersten römischen Kaiser Augustus stehen.

Augustinus schliesslich betonte zu einem das Glück Konstantins in allen Bereichen, was er auf sein Christentum zurück führt, da er keine Götzen verehrt habe, was jedoch im krassen Gegensatz zu seiner Behauptung, das irdische Glück könne nicht als Massstab des christlichen Herrschers gelten, steht, und somit das Konstantineulogium wenigstens zweideutig erscheinen lässt.

Naslov:

Aleš Maver

Fram 78a

SI-2313 Fram

e-mail: ales_maver@yahoo.com

Matejka
GRGIČ

TEMATSKI SKLOPI
TEORIJE JEZIKA
V POZNOANTIČNI
FILOZOFIJI: PRIMER
NOVOPLATONIZMA

Izvleček

Obdobje pozne antike je zelo pomembno za zgodovino teorij jezika, saj izvira iz njega vsa misterijska tradicija v filozofiji jezika. Duh tedanje dobe je prisoten v misli ene najplodnejših poznoantičnih šol, v novoplatonizmu. Za novoplatonistično razumevanje jezika je ključnega pomena pojem *lógos* (kompleksna struktura simbolov), ki ga novoplatonisti zoperstavljajo pojmu *glotta/dialektos* (»zunanji jezik«). Takšno pojmovanje jezika je vplivalo na nekatere filozofske šole srednjega veka in renesanse, v jezikoslovni tradiciji Zahoda pa se z izjemo nekaterih vidikov ni uveljavilo.

Abstract

Late antiquity was an important period in the theory of language, since all mystical traditions in the philosophy of language may be traced back to it. The mentality of the age is reflected in one of its most productive schools, in Neoplatonism. A key concept in the Neoplatonic understanding of language is *lógos*, a complex structure of symbols, as opposed to *glotta/dialektos* (an "external" language). This Neoplatonic conception of language was adopted by a number of medieval and Renaissance philosophical schools, but largely ignored in the western grammatical tradition.

Poznoantična filozofija je od klasične antične filozofije in od heleniističnih šol prevzela poleg mnogih drugih izhodišč tudi osnovno pojmovanje jezika. K poznoantični filozofiji prištevam šole in mislece t. i. cesarske dobe, torej v glavnem tiste, ki so delovali v prvih stoletjih našega štetja pa vse do uradnega zaprtja poganskih šol z Justinijanovim ediktom leta 529.

O pomenu teh smeri in šol za teorije jezika je takole zapisala L. Formigari: »Poznoantično obdobje je čas, ki je iz različnih vidikov zelo pomemben za zgodovino teorij jezika. V filozofsko-religioznem sinkretizmu tedanjega časa, v katerega so se stekali elementi judovstva, gnosticizma, platonizma ... nahajamo vire vse misterijsko-filozofske tradicije v zgodovini filozofije jezika.«¹ Ista avtorica nas opozarja, da je poznavanje novoplatonistične filozofije jezika ključnega pomena za

¹ Prim. Formigari, 2001, 80.

poglobljeno razumevanje veliko poznejših in nam sodobnejših teorij, npr. nemške romantike.

Duh tedanje dobe – dobe krčevitega iskanja novega in ohranjanja starega, dobe nasilja in pacifizma, hedonizma in askeze – se izjemno jasno in učinkovito kaže v filozofski produkciji ene najplodnejših poznoantičnih šol: v novoplatonizmu.²

Novoplatonizem

»Novoplatonizmov« je bilo od antike do danes več. Antični novoplatonizem je torej le en, resda prvi poskus aktualizacije Platonove misli. Takih poskusov je bilo od antike dalje kar nekaj; danes je poleg antičnega najbolj znan renesančni novoplatonizem, katerega najznačilnejši predstavnik je bil Marsilio Ficino.³ Še en poskus aktualizacije Platonove misli, ki ga moramo vsaj mimogrede omeniti na tem mestu, je Jungova psihoanalitično-filozofska teorija, ki je nastala v 20. stoletju.⁴

Ena od specifičnih značilnosti antičnega novoplatonizma je kontinuiteta v tradiciji. Od Platona do cesarskih šol je sicer minilo nekaj stoletij, vendar se v tem času Platonova misel ni nikoli »izgubila«. Tradicija, katere začetnik je bil Platon, se je kontinuirano, čeprav ne vedno enako vitalno, nadaljevala vse do leta 529. Platonovi nasledniki so bili najprej njegovi učenci, tisti, ki so ga neposredno poznali ne samo kot učitelja, ampak tudi kot človeka. Ti »zgodnji« platonisti so po njem prevzeli Akademijo in jo bolj ali manj uspešno vodili – to obdobje razvoja Platonove misli imenujemo starejši platonizem. Temu sledi t. i. srednji platonizem. Njegova domovina niso več Atene, ampak Aleksandrija, novo kulturno središče tedaj že skoraj povsem rimskega Sredozemlja. V tem času (od 1. stoletja pr. n. št. do 2. stoletja n. št.) se spet uveljavita metafizika in ontologija Platonove matrice, spet je v ospredju spekulacija o nadčutnem svetu, svetu idej.⁵

O novem platonizmu ali novoplatonizmu, ki je predmet te študije, govorimo nekje od konca 2. stoletja. Antični novoplatonisti so imeli dva »učitelja«: Plotina, ki so ga povečini neposredno poznali, saj je bil njihov sodobnik, sogovornik ali učitelj, in Platona, ki jim je bil vir in

² Poleg novoplatonizma so za to obdobje značilne še druge šole, ki povzemajo in aktualizirajo nauke klasične antične in helenistične filozofije, npr. novoaristotelizem, novopitagorejstvo, novostoicizem. Za splošni oris dobe prim. Reale, 1993, IV.

³ Prim. Škamperle, 1999.

⁴ Prim. Jung, 1991.

⁵ Najznačilnejši predstavnik srednjega platonizma je Plutarh, ki je živel v 1. in 2. stoletju n. št.

vzor. Po osnovnih ugotovitvah, do katerih sta prišla najprej Zeller, nato pa še Praechter,⁶ je Reale postavil kanonično delitev novoplatonističnih šol,⁷ ki jo je treba obnoviti.

Po Realeju lahko antični novoplatonizem delimo na sedem šol oz. struj, kot kaže spodnja razpredelnica:

št.	šola	obdobje	ustanovitelj	predstavniki
1	1. aleksandrijska	začetek 3. stol.	Amonij	Plotin, morda tudi Origen
2	rimska	2. polovica 3. stol.	Plotin	Porfirij
3	sirijska	začetek 4. stol.	Jamblih	Edezij
4	pergamska	4. stol.	Edezij	Julijan Odpadnik, Salustij
5	atenska	konec 4. stol. do 529	Plutarh Atenski	Proklos, Damascen, Simplicij in Priscijan
6	2. aleksandrijska	konec 4. stol.		Hermija, Amonij, Olimpodor, Asklepj
7	zahodni (latinski) novoplatonisti	od konca 4. stol.		Makrobij, Marcijan Kapela, Boecij

Šole antičnega novoplatonizma so zadnji poskus ohraniti vitalnost poganske kulture. Ta poskus je vsaj nekaterim novoplatonistom očitno tudi uspel, saj pomenijo njihova dela, skupaj s prvimi spisi krščanskih očetov, enega od filozofskih vrhuncev te dobe.

V novoplatonizmu se srečujejo in spajajo tako filozofske kot teološke iztočnice, eksoterični in ezoterični nauki, izročila grških misterijev in orientalskih kultov, teurgične in mantične prakse. Sledi vseh teh šol, struj in tokov še danes izstopajo v besedilih takratnih mislecev in nam ponujajo enkratno sliko raznolikega, kontroverznega obdobja, polnega dihotomij in disharmonij.

Nauki in vzgibi novoplatonizma so med drugim zanimivi tudi zaradi svojega vpliva na kasnejše ali celo sodobne krščanske avtorje. Origen Aleksandrijski je izhajal iz Amonijevih nauk, latinska patristika iz Porfirijevih, po Plotinu je spoznaval Platonovo misel Avrelij Avguštin, medtem ko je Dionizij Areopagit sledil Proklu.⁸

Zgodovina filozofije ni bila vedno enako prizanesljiva do novopla-

⁶ Prim. Praechter, 1910.

⁷ Reale, 1993.

⁸ Za apologetiko in zgodnjo patristiko, ki se je začela še pred novoplatonizmom, so posebej zanimiva srednjeplatonistična stališča.

tonizma. Srednji vek ga je poznal, a redko eksplicitno navajal, kaj šele hvalil. Renesansa ga je kovala v zvezde. Po stoletjih racionalističnega in pozitivističnega prezira ga je skušala stroka primerno in kar se da objektivno ovrednotiti od druge polovice 20. stoletja – vprašanje je, koliko in kako vpliva na to »objektivno strokovnost« širša epistemologija, ki jo narekuje kulturna potreba po iskanju miselnih vzporednic s sodobno raznolikostjo, kontroverznostjo, dihotomijo in disharmonijo itd. Med temami, ki postajajo v tem raziskovalnem kontekstu aktualne, so tudi vprašanja in teorije jezika v novoplatonistični spekulaciji.

Vprašanja in teorije jezika

Vprašanja in teorije jezika so po novoplatonističnem opusu precej neenakomerno porazdeljeni. Največ gradiva najdemo v komentarjih k Platonovemu *Kratilu*.⁹ Naslednji pomembni vir – a v tem primeru gre bolj za jezikoslovne razprave v smislu *tehne* – so slovnice,¹⁰ najpomembnejši pa ostajajo kljub vsemu besedila, ki niso neposredno vezana na jezikovno ali jezikoslovno tematiko. To so dialogi, razprave, spisi najrazličnejših vsebin in oblik, v katerih se avtorji ob drugih temah lotevajo tudi vprašanj jezika.¹¹ Če je na splošno res, kot trdi L. Formigari,¹² da so se vprašanj jezika lotevale predvsem »filozofije mnoštva«, ne pa »metafizike *enega*«, so teorije jezika v novoplatonizmu zanimiva izjema – jezika so se namreč lotevale znotraj ene izmed najpopolnejših metafizik *enega* in njegovih emanacij, kar daje novoplatonističnim teorijam jezika posebne razsežnosti.

Zelo redka so tudi sodobna znanstvena dela, ki obravnavajo filozofijo jezika v pozni antiki. Poleg nekaterih splošnih pregledov filozofije jezika¹³ je treba na tem mestu posebej omeniti še Amslerjevo, Cromejevo, Ebbesenovo in Hirschlejevo delo.¹⁴

V nadaljevanju bom poskusila izluščiti in osvetliti nekaj osnovnih tematskih sklopov teorij jezika v novoplatonizmu.

⁹ Najbolj znana komentarja sta nastala izpod Jamblihovega in Proklovega peresa, ohranila so se tudi *sholia*, vendar gre večinoma za fragmente oz. krajša dela.

¹⁰ Najbolj znano od teh je v 1. stoletju pr. n. št. napisal Dionizij Tračan. To je prva nam znana »preglednica« grškega jezika, *Téhne grammatiké*.

¹¹ V tem prispevku se bom omejila predvsem na *Corpus hermeticum* (v nadaljevanju: *CH*), delo neznanega avtorja ali avtorjev; *Kaldejske oraklje* (*Haldaika logia*, v nadaljevanju: *HL*), ki jih pripisujejo nekemu Julijanu Teurgu, Jamblihovo razpravo *De Mysteriis* (v nadaljevanju: *De Myst.*), Proklove *Prvine bogoslovja*, Plotinove *Eneade* in nekaj Plutarhovih odlomkov.

¹² Prim. Formigari, 2001.

¹³ Prim. Coseriu, 2003; Formigari, 2001.

¹⁴ Prim. Amsler, 1989; Crome, 1970; Ebbesen, 1995; Hirschle, 1979.

1. Notranji in zunanji jezik

Teorija o obstoju dveh ali celo več »ravni« diskurza¹⁵ glede na razmerje jezika do duše in telesa je baje prvič izpričana pri Platonu. Platon je na več mestih izpostavil teorijo, da je misel diskurz duše s samo sabo.¹⁶ Za Platona – in pozneje za katerega koli platonista – se mora med obema diskurzoma vzpostaviti hierarhična lestvica, povsem podobna tisti, ki jo lahko zarišemo v odnosu med dušo in telesom. Na prvem, višjem mestu je duševni, torej notranji diskurz. Zunanji, ki predpostavlja vlogo telesa (saj je govor v svoji pojavnih obliki vedno tudi produkt organov – glasilk, ust, jezika), je telesno pogojen, torej nižji, drugotni. S tem se dodatno uveljavi ločnica med pojmovanjem jezika kot kognitivne formacije in pojmovanjem jezika kot kulturne formacije, ki je značilna za zahodno jezikoslovje.

Novoplatonist Jamblih uvaja pojem notranjega jezika *v oniričnem kontekstu*. Sanje so »blaženo« stanje, stik z dimenzijo, ki ni vezana na telesnost: »Te stvari [sanje] izhajajo iz misli in besed/govorov (*lógon*), ki so v nas.«¹⁷ Jezik, o katerem piše Jamblih, je netelesni jezik, kajti rodi se takrat, ko telo počiva, in ne prihaja iz telesa, ampak iz duše. Obenem je to tudi božji jezik ali vsaj jezik, ki je v stiku z božjim – ta stik je namreč ena od bistvenih značilnosti oniričnega konteksta, pa tudi duše nasploh. Duša je izvor jezika; to velja po Jamblihovem mnenju za ves jezik in za vsak jezik. A še posebej za jezik, ki je samo v duši, ki nima telesne oz. materialne razsežnosti in ki torej »govori« le v sanjah, ko telo počiva. Prehod iz spanca v budnost pomeni tudi prehod jezika iz netelesnosti v telesnost: »[S]lišati je mogoče neki komaj zaznaven glas, ki vodi k temu, kar mora biti storjeno.«¹⁸ Šele v tej fazi eksternalizacije ali po Jamblihu »utelešenja« jezika se pojavi glas, *phoné*. Izvorno pa je jezik na docela psihični oz. kognitivni, netelesni in torej tudi neglasovni ravni. Jamblih uporablja tudi izraz *pneûma* (dah, duh). Ta faza mu pomeni prehod iz notranjega v zunanji jezik, katerega vzporednica je vidna v dvojici spanec – budnost. Glas, o katerem piše avtor, ni človeški,

¹⁵ Termin *diskurz* je značilen predvsem za sodobno jezikoslovje, predvsem za področje pragmatike in drugih jezikoslovnih ved, ki so z njo povezane. Tu ga uporabljam namesto izraza *govor*, ki je pogosteje uporabljen v historični perspektivi; zdi se mi namreč, da se izraz *govor* lahko razume v ožjem smislu oralnega verbalnega diskurza, kar bi utegnili biti zavajajoče.

¹⁶ Prim. *Teajtet*, 189e, 206d; *Sofist*, 263e; *Fileb*, 38c. Platonov opus je zbran, preveden v slovenščino in opremljen z izčrpnimi razlagami v delu Platon, av., Kocijančič, ur. in prev., 2004.

¹⁷ *De Myst.*, III, 2. Jamblihove odlomke povzeman po knjigi Giamblico, av., Morreschini, C., ur. 2003, v kateri je ponatisnjeno besedilo v izvorniku, opremljeno z italijanskim prevodom. Razprava doslej še ni bila prevedena v slovenščino.

¹⁸ *De Myst.*, III, 2.

ampak poslan od boga, človek pa ga lahko zasliši v sebi, ko še spi (ko je torej duša budna, telo pa ne), ali okoli sebe, ko se že prebuja. Glasovi, ki jih človek sliši okoli sebe, prihajajo iz *pneûma*, ki ga obdaja.

Lógos je notranji jezik, jezik kot um, jezik kot duša, jezik kot bog; *foné* je pozunanjenost tega jezika, sredstvo te pozunanjenosti (prenosnik glasu) pa je dah, *pneûma*, ki »nosi« glasove jezika. V srednjem veku se teorija o dveh ali več vzporednih diskurzih še razširi. Srednjeveški avtorji zastopajo v glavnem stališče o treh *orationes*, torej treh diskurzih: *oratio concepta* (ali *mentalis*) je notranji, »mišljeni« diskurz, *oratio prolata* je zunanji, »izneseni« diskurz, *oratio scripta* pa zapisani diskurz.¹⁹

2. Človeški in živalski jezik

Na tem mestu moramo na kratko omeniti tudi teorije o podobnostih in razlikah med človeškim in živalskim jezikom. Vzporejanje različnih jezikov (*glôtta*, *diálektos*) znotraj širšega pojma *lógos*a je bilo v pozni antiki že razširjeno in uveljavljeno. Običajno je sicer šlo za razmišljanje o prevedljivosti iz enega v drug človeški jezik, pojavljajo pa so se tudi »drugačni« jeziki: božji jezik, angelski jezik in ... živalski jezik.

Novoplatonist Amonij je baje trdil, da imajo tudi živali semantično zmožnost (torej zmožnost pomenjanja). Te zmožnosti ni mogoče na noben način določiti ali opisati, to pa zato, ker njenih produktov – pomenov – ni mogoče zapisati. Živali se sporazumevajo v neartikuliranem jeziku, ki je zaradi tega povsem nedoločljiv.²⁰

Porfirij je šel v svojem razmišljanju še dlje. Človeški in živalski jeziki so oboji božji dar, je menil, oboji so del nekega kontinuuma, le da se božji *lógos* v enih reflektira bolj, v drugih pa manj.

Podobno je razmišljal tudi avtor *Hermetičnega korpusa*. Človek je tisto bitje, ki ima v sebi poleg uma še *lógos*, in to »izgovorljivi *lógos*«, pravi oče (Hermes) v XII. razpravi: »[Človek] ima tudi izgovorljivo besedo [*proforikòn lógon*].«²¹ Tudi živali se sporazumevajo, mu ugovarja sin; kako, če je bog samo človeku naklonil izrekljivi *lógos*? Oče odgovarja: živali se res sporazumevajo, toda vsaka pasma ima svoj jezik, pravzaprav glas. In v tem je bistvena razlika med živaljo in človekom: živalski jezik

¹⁹ Prim. Grgič, 2005.

²⁰ Novoplatonist Amonij Sakas nam ni pustil nobenih pisnih virov. Vse, kar vemo o njegovem življenju in delu, povzemamo iz pričevanj sodobnikov in učencev. Med temi sta najbolj znana pogan Proklos in kristjan Origen, pomemben vir za rekonstrukcijo Amonijeve filozofije pa je Porfirijev spis *Plotinovo življenje*.

²¹ CH XII, 12. *Corpus hermeticum* je bil preveden v slovenščino, žal brez ponatisa izvirnika. Za primerjavo sem se zato posluževala izdaje Nock, Festugière, ur., 1946.

je samo glas (v grškem izvorniku: *phoné*), medtem ko je človeški jezik *lógos*. V triadi *noús – lógos – foné* pripada človeškemu jeziku središčna vloga. Je tisto, kar črpa svojo moč iz *noús*, izraža pa jo z glasom.²²

3. Človeški jezik kot podoba božjega jezika

V primerjavi z živalskim je torej človeški jezik bližje božjemu. Je, točneje, njegova podoba. Zunanji, izgovorjeni diskurz je od božjega najdlje; notranji diskurz, jezik duše, je z njim v neposrednem stiku in mu je torej podobnejši – to stališče je bilo na splošno značilno za ves novoplatonizem, zelo jasno ga je izrazil npr. Plotin v svojih *Eneadah* (I, II, 3).

Novoplatonisti, ki so na neki točki zagovarjali stičišče med božjim in človeškim jezikom oz. božjo naravo vsakega jezika (v smislu *lógosa*, ne *glotte/dialektosa*), so se po eni strani opirali na grško tradicijo, po kateri je bil jezik človekova sposobnost in ne božji dar, po drugi pa so povzemali nekatere iztočnice iz drugih kulturnih okolij, v katerih je bil jezik postavljen v kontekst svetega in božjega.

Grki niso imeli kakega »boga jezika«. Božanstvo, ki je bilo še najtesneje povezano z jezikom – in v pozni antiki se je ta vez v primerjavi s prejšnjimi obdobji še posebej utrdila –, je bil Hermes. Grški bog Hermes povzema nekatere bistvene značilnosti egipčanskega boga Tota in je zato z njim primerljiv.²³ Toda poznoantični Hermes ima, vsaj kar zadeva božanstvo jezika, docela grške značilnosti. Je izumitelj besede (*lógosa*) in njenega izjavljanja, govornice (*étrein*). Bog si torej izmisli pojma beseda in govornica znotraj teh pojmov pa prepušča genezo posameznih pojavov (besed, govorov) ljudem.

Grški Hermes nima nobene neposredne zveze s pisavo. Ta je v grškem kulturnem okolju le drugotni znak, znak za govorjeno besedo, »podoba podobe«, še za eno stopnjo dlje od popolnosti. Zato je Hermes vedno le bog besede, govornice. Egipčanski bog Tot, ki je bil sicer tako kot Hermes glasnik bogov,²⁴ pa je bil tudi bog pisave. Bil je, dobese-

²² Tudi spekulacije o razlikah in podobnostih med človeškim in živalskimi jeziki je povzel srednji vek. Prim. Eco, Marmo, ur., 1989.

²³ Prim. CH, *De Myst*. Podobno se je v polnem razcvetu klasične filozofije izrazil že Platon, ki je v *Kratilu* zapisal, da izhaja Hermesovo ime iz besede *hermeneus* (po Platonu: *glasnik, tat, mešetar in šušmar*, kajti vsa ta nečista dejanja je mogoče izvesti z močjo besede), ta pa iz sintagme *ho mesamēnos eirein* (po Platonu: *tisti, ki si je izmislil govornico*). Platon, *Kratil*, 407e–408a. Etimološka metoda, ki jo uporablja Platon, sodi v kontekst t. i. simbolične etimologije, katere cilj ni raziskati razvoj besede, ampak priti do sozvočja med besedo in stvarjo.

²⁴ Tudi slovenski izraz (*glasnik*) ohranja neposredno referenco na glas, torej na

dno, *scriba* (zapisnikar) bogov – tako so mu pozneje pravili Rimljani. Tu seveda ne gre za naključje, ampak za globinsko razločevanje med dvema pojmom jezika in pisave.²⁵

Toda Hermes je skupaj z drugimi poganskimi božanstvi za novoplatoniste le alegorija. Stičišče med jezikovnimi pojavi, človeškim pojmom jezika in božjim jezikom je drugje – zato ga je treba razlagati na drugačni ravni.

Stičišče, skupna točka, konvergenta človeškega in božjega jezika je izražena v pojmu, ki je bil grški filozofiji izredno drag – to je pojem *lógos*. Z njim je močno prežeta vsa poznoantična in tudi njej sočasna zgodnja krščanska filozofija,²⁶ »natančni« pomen *lógosa* pa ostaja vse do danes nedefiniran.²⁷ Medtem ko se nam sodobna filozofija jezika kaže predvsem kot »aplikativna filozofija«, je bila novoplatonistična filozofija jezika izrazito »primarna«, kot velja za ontologijo in metafiziko. Jezika namreč ni obravnavala zunaj konteksta ontologije in metafizike, ampak – v smislu *lógosa* – znotraj njiju. V tem se kaže novoplatonistično nadaljevanje Platonovega izročila in zavračanje aristotelovske obravnave jezika in jezikovnih pojavov predvsem (čeprav ne izključno) znotraj logike in poetike.

Eno od besedil, izredno dragocenih za razumevanje poznoantičnega *lógosa*, je *Corpus hermeticum*. Za neznanega avtorja (ali avtorje) tega korpusa je *lógos* božji in svet, a hkrati od vsega božjega in svetega tisto, kar je človeku (edino) dostopno. Je torej pot (ali ena od poti), po kateri se duša lahko vrne k Bogu.²⁸ *Lógos* je dar redkih. V tem smislu (kajti avtor ali avtorji *Corpusa* govorijo o *logosu* v različnih kontekstih in z različnimi pomeni, kot je značilno za Grke) je *lógos* podoben sposobnosti poimenovanja stvarstva, ki jo po eni strani zasledimo v judovskem

glasovno, govorno komponento sporočanja in sporočila.

²⁵ Za Grke je bila zapisana beseda, kot smo videli, grafični prenos izgovorjene besede. Egipčanski model pa je bil drugačen. Njihova pisava, ki jo poznamo z imenom hieroglifi, je bila dejansko to, kar nam pove že njeno ime samo: sveta pisava. Prim. Daniels, Bright, 1996.

²⁶ Najlepši primer tega ostaja Janezov *Evangelij*. Več je tudi vzporednic med grškim Hermesom in krščanskim Kristusom. Čeprav je Hermes kot glasnik bogov bliže angelu, se tu pa tam pojavi tudi kaka zanimiva primerjava s Kristusom; npr. v freski T. Lauretija *Trionfo della religione cristiana* na stropu Konstantinove dvorane v Stanzah Vatikanskih muzejev.

²⁷ *Lógos* je jezik/beseda, ki je eno z razumom: za pravilno razumevanje tega pojma ne enega ne drugega elementa ne moremo odmisлити. *Lógos* (grški, krščanski in delno tudi tisti, s katerim je 70 grških modrecev prevedlo židovsko staro zavezo) ni samo na ravni jezika, po drugi strani pa spet niti samo na ravni razuma ali uma, kot včasih narobe menimo.

²⁸ Prim. *HL*, passim. *Kaldejski oraklji* še niso prevedeni v slovenščino, zato sem uporabljala besedilo Des Places, ur., 1971.

kulturnem okolju (v *Genezi* in kasneje v delu Filona Aleksandrijskega), po drugi pa tudi že v grškem okolju, denimo pri Platonu: ta dar *lógo-sa* je povsem podoben tistemu daru, ki ga Platon pripisuje svojemu imenodajalcu.²⁹ Če je namreč zmožnost govorenja tako kot zmožnost delanja oz. delovanja povezana z *nousom*, je sposobnost dajanja imen oz. poimenovanja povezana z *logosom*.

Lógos je srednji, vezni in posredniški člen med bogom in človekom tudi v *Kaldejskih orakljih*. Toda medtem ko je bil *lógos* v *Corpusu* bolj vezan na človeka in človeško, na njegove umske in jezikovne sposobnosti, je v *Orakljih* bližje Bogu in božjemu. Je sredstvo, po katerem se človeška duša lahko seznanj z Bogom in pride v stik z njim: »Poišči prehod duše, po katerem se je v določenem redu po telesu spustila in po katerem jo boš dvignil, tako da boš svetemu jeziku/besedi pridružil dejanje (delo).«³⁰

Podobno se dogaja tudi v krščanski tradiciji (ki je nastala in se razvila vzporedno s srednjim in novim platonizmom), kjer je *lógos* res med človekom in Bogom, a kljub temu božji sin, ki postane človek. Ta pridih božanskosti pridobi *lógos* že v poganski tradiciji, kot nam izpričujejo poleg *Orakljev* tudi drugi spisi. Teoretično bi bila seveda možna tudi drugačna razlaga, ki pa za zdaj ni dokazana: da je avtor *Orakljev* poznal *Novo zavezo* (čeprav je nikjer ne omenja) in iz nje črpal svoje pojmovanje *lógo-sa*.

4. Jezik in stvarjenje

Sozvočij med novoplatonistično (torej pogansko) filozofijo in (krščansko) patristiko je veliko – tudi na področju teorij jezika. Eno od takih sozvočij neposredno povezuje jezik (*lógos*) z nastankom sveta.

Krščanska filozofija je tako pojmovanje *lógo-sa* prevzela po židovski tradiciji, kar je dovolj jasno izpričano; podobno, kolikor nam je znano, je bilo tudi egipčansko pojmovanje stvarjenja sveta z glasovi.³¹ Vendar pa je imel podobno predstavo o nastanku sveta tudi novoplatonizem – in vprašanje je, koliko gre za eno- ali obojestranski vpliv poganske in krščanske kulturne tradicije.³²

²⁹ Platonov »zakonodajalec« iz *Kratila* je obenem tudi »imenodajalec«, postavljallec imen (*nomothétes*). Prim. Grgič, 2005b.

³⁰ HL 110. Ker *Kaldejski oraklji* doslej še niso bili prevedeni v slovenščino, so prevodi, ki jih navajam, moji.

³¹ Prim. Boylan, 1922.

³² Medtem ko je dokazano, da so židje (npr. Filon Aleksandrijski) in kristjani (npr. Origenes) poznali grško kulturo (jezik, filozofijo, književnost itd.), ostaja še vedno odprto in nerešeno vprašanje, koliko so Grki poznali židovstvo in

Da je bilo stvarjenje »z besedo«, nam je pustil zapisano neznan avtor *Hermetičnega korpusa*. Že v prvi razpravi, tisti, ki ima naslov *Poimandres*, piše: »Um, Bog, ki je moško-ženske narave ter življenje in svetloba, je z besedo [*lógos*] ustvaril drugi um – demiurga.«³³ Stvarjanje je torej z *logosom*. Tako kot že pri Filonu Aleksandrijskem³⁴, tako kot v *Svetem pismu*. Ta motiv se v *Corpusu* pojavlja še na drugih mestih, najdemo pa ga tudi drugje.

Kako razlagati ta pojav? Mnenja sem, da ga je treba vključiti v širši kontekst težnje po transcendenci in kulturnega sinkretizma, ki je značilen za pozno antiko. Jezik je postal v času helenizma predmet slovnice in priročnikov; *tékhnē grammatiké* se je popolnoma osamosvojila od filozofske spekulacije,³⁵ postala je stroka, kakršne ne Platon ne Aristotel še nista poznala. Tudi filozofija sama je poskrbela za semiotičski preobrat, s čimer se je pri obravnavi jezika prvenstveno osredotočila na izgovorljivo – to je bila stoiška teorija pojma *lektón*. Takoj za tem pa se je pojavila potreba po ohranitvi filozofske spekulacije o jeziku na ravni metafizike, ontologije, tudi teologije.³⁶ Z novoplatonizmom se v teorijah jezika spet pojavi tisto, kar je *neizgovorljivo*, jezik spet ni samo iz znakov in glasov, ampak tudi iz simbolov in tišine (*sigé*). Pojma neizgovorljivega in tišine pa odpirata jezik transcendenci – v jeziku in z jezikom ni več samo tisto, kar je izgovorljivo, pomenljivo (*semainómenos*), ampak tudi tisto, kar je neizgovorljivo, neoznačljivo.

Med elementi iz te zadnje skupine se znajde tudi stvarjenje sveta z *logosom*. Tema ni izvorno grška; a novoplatonisti so dediči helenističnega in cesarskega kozmopolitizma, zato jih tujost privlačuje: sprejemajo jo, hkrati pa je ob vsaki temeljitejši obravnavi ne morejo razlagati drugače kot znotraj svojega kulturnega okolja, s sredstvi svoje filozofske tradi-

krščanstvo. Sklicevanje na krščansko filozofijo je eksplicitno samo v nekaterih (redkih) primerih, predvsem takrat, ko gre za kritično stališče do »nove šole«. Tak je primer Celza in njegovega spisa proti kristjanom z naslovom *Alethēs lógos* (*Resnični govor*) – delo se je izgubilo, delno ga lahko rekonstruiramo po povzetkih iz Origenovega dela *Contra Celsum*.

³³ CH I, 9 (*Poimandres*). Naslova prve in zadnje knjige iz *Corpusa* (*Poimandres* in *Asclepius*), ki sta najbolj znana in edina v rabi med raziskovalci, navajam med oklepaji. Prevodi so delo P. Češarka, ki je pripravil slovensko izdajo *Corpusa*; prim. Hermes Trismegist, av., Škamperle, ur., 2001.

³⁴ Prim. Filon, *Heres*. Filonova dela so bila prevedena v več evropskih jezikov, v slovenščino pa še ne. Za kanonično velja angleška izdaja s ponatisom izvirnika. Prim. Philo, av., Colson, Whiteaker, ur., 1929–1962.

³⁵ Prim. Robins, 1967.

³⁶ Ta »trend« je soroden tistemu, ki ga opažamo ob raziskovanju jezikoslovnih ved ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja, ko so se po eni strani močno razvile empirične metode v jezikoslovju, po drugi strani pa tudi filozofska spekulacija jezikovnih in jezikoslovnih vprašanj.

cije. Tako postane tudi prevzeta teza o stvarjenju sveta z jezikom eden od sestavnih delov novoplatonistične filozofije jezika.

5. Imena

Bolj grška (natančneje: platonistična) je teorija imena. Za predhodnika teorije imena v zahodni kulturi velja Platon, ki je tej temi posvetil enega od svojih najbolj znanih dialogov, *Kratila*.³⁷ Dialog je bil izredno cenjen že v antiki; tudi v času helenizma, ko je filozofija jezika zavila po eni strani proti semiotiki (kot smo videli s stoiki), po drugi pa proti pragmatiki (s skeptiki, kar je najočitneje v delu Seksta Empirika *Pròs grammaticós*), so se našli posnemovalci in nadaljevalci Platonove spekulacije na področju teorije imena. Tej je še najbližja epikurejska teorija *prólexis*.³⁸

Novoplatonisti so se zadeve lotili na novo. Po eni strani so spet vzeli v roke Platona, ga prebirali, prepisovali in komentirali. Po drugi strani so teorijo umestili v tisti del njihove filozofije, ki je mejil na magijo, mantiko in teurgiko.

Proklos, zadnji veliki poganski filozof, je trdil, da imena razumemo najprej (torej na najnižji ravni) s pomočjo fantazij (*phantasíai*), ki so pri delovanju znotraj »jezika« *lektiké* – torej jezikovne, besedne. Fantazije dajejo zvokom pomen in smisel – ta se torej ne konstituirata na ravni skladnje (propozicije, sodbe), ampak na ravni imena. Ime je podoba imenovanega. Med vsemi različnimi vrstami podob pa je pojmu imena še najbližja tista, ki predpostavlja soprisotnost upodabljanega, upodobitve in upodobljenega; take so npr. podobe, ki se zrcalijo na vodni površini. Kot je vsaka zemeljska stvar podoba, ki predpostavlja soprisotnost upodabljanega in upodobljenega – svoje transcendence (torej, v zadnji instanci, *enega*), je tudi ime podoba, ki zaobjema, če uporabimo izrazje semiotike, označevalca in označenca, od katerih je slednji transcendenten. Ime torej ni le znak, ki »stoji namesto česa«, ampak simbol, ki v sebi združuje vse značilnosti znaka, dodaja pa jim še transcendentnost označenca oz. prisotnost referenta. To prisotnost je treba seveda razumeti v kontekstu novoplatonistične ali celo kakršne koli mistike.

S pojmom *ágalma* se Proklos s svojo teorijo imena najočitneje

³⁷ Prim. Platon, av., Kocijančič, ur. in prev., 2004.

³⁸ V epikurejskem nauku so *prólexis* sledi preteklih čutnih zaznav, ki so ostale v spominu in na podlagi katerih človek »predvideva« bodoča izkustva in ustvarja logiške univerzalije.

navazuje na mistično tradicijo svojega časa. *Agalma*³⁹ pomeni namreč podobo v posebnem smislu čaščene, tudi svete podobe. Taka podoba ni samo prikaz božanstva, ampak tudi že prikazano božanstvo.

Ko se sprašujemo o izvoru imena, se ne smemo vprašati *zakaj*, temveč *čemu* – tako se zdi osnovno sporočilo novoplatonistične teorije imena. Ime nima (le) svojega vzroka, svoje narave, ampak tudi svojo usodo. Ime ima eshatološki pomen. »Ne glede na naravo. Ime je zapечатeno z usodo,« trdi avtor *Kaldejskih orakljev*.⁴⁰ Teza o teleološki pripadnosti imena imenovanemu temelji na predpostavki, da je beseda »sveta«. To pomeni, da ni le vzročno povezana z imenovanim, ampak tudi z bogom, ki je njen izvor in cilj. Ne pozabimo, da teurgijo osmišlja ravno stik človeka z bogom. Beseda sama (in ne le njen pomen) naj ne bi bila torej transcendentna – od boga dana in bogu zapisana; bog je njen vzrok in bog je njen namen.

Človeški jezik je pomanjkljiv. Ta pomanjkljivost je razvidna v njegovi materialni, telesni (glasovni) naravi. Tisti jezik (in tisto ime znotraj jezika), ki se mu uspe dvigniti nad to pomanjkljivost, je *eúlogos* (*dobri jezik, dobra beseda*). Ta jezik je dober zato, ker kaže večjo povezanost med jezikom in stvarjo in je zato bližji, dražji bogovom. Razmerje jezik – stvar gre skozi boga, bog je porok moči pomenjanja, ki jo imajo imena, bog je izvor in temelj jezika. Teorija ni samo novoplatonistična. V 1. stoletju jo srečamo pri Filonu Aleksandrijskem – v njegovem opusu pomeni spojitev grške in hebrejske tradicije. Filon povzame po Platonu pojem zakono- in imenodajalca (*nomothétes*) in ga razcepi na dvoje: Adam ima kot prvi človek, torej tisti, ki je v neposrednem stiku z bogom, moč »dajanja« imen;⁴¹ Mojzes je zakonodajalec, torej človek, ki je po pregonu iz raja poklican, da postavi zakone ljudem, ki nimajo več neposrednega stika z bogom in božjim. Je bil Filon Aleksandrijski začetnik ali celo pobudnik velike poznoantične sinteze med bistvenimi, globinskimi iztočnicami politeizma in monoteizma,⁴² tistimi iztočnicami, ki so potem preživele ne samo v eksoterični, ampak tudi (in celo očitneje) v ezoterični kulturi zahoda? Na to vprašanje bi težko odgovorili. Vsekakor drži, da se podobne teze o izvorni moči (*enérgeia*) in prvobitni »razvidnosti« (*enárgeia*) imen pojavljajo še po Filonu in po koncu poganske dobe v delih patristov⁴³ in v ezoteričnih vedah, kakršni sta alkimija in kabala.⁴⁴

³⁹ Iz grškega glagola *agallo*: *krasim, slavim, proslavljam, častim*.

⁴⁰ *HL* 102.

⁴¹ Prim. Grgič, 2005b.

⁴² Eno od takih sintez nam ponuja gnoza. Prim. Uršič, 1994.

⁴³ Zanimiva je primerjava med Filonovo teorijo imena na eni strani in teorijama Dionizija Areopagita in Gregorja iz Nise na drugi. Prim. Grgič, 2005.

⁴⁴ Prim. Sholem, 1970; Schwarz, 2004.

Imena, ki jih imajo na razpolago ljudje in ki jih uporabljajo v vsakdanji govorici, so samo podobe, odsevi idej/pojmov. Zato imamo ljudje imena pojmov in jih v vsakdanji govorici uporabljamo, nimamo pa pojmov samih – »nimamo« v tem smislu, da jih ne moremo razumeti, doumeti. Tak pojem, nezapopadljiv in torej vsaj v natančnosti neizrekljiv, je na primer pojem *dobrega*, kar je *bog*. Ljudem je dana na razpolago beseda, ne pa pojem, ki jo transcendira: »Asklepij, med ljudmi obstaja le beseda 'dobro' [dobesedno: ime dobrega], nikjer pa ni njegove resničnosti.«⁴⁵ S tem se filozofija jezika tesno povezuje z gnoseologijo, ki je imela v filozofiji novoplatonizma središčen pomen. Jezik je torej medij in merilo spoznanja – to, kar jezik lahko izrazi, je torej to, kar lahko človek (razumsko) spozna.

6. Pomeni, simboli in miti

Tako kot imajo imena skrivno moč, ima tudi jezik »skrivni pomen« – jezik poraja več diskurzov. Tam, kjer se pojavlja teorija o več istočasnih diskurzih oz. o diskurzih, ki istočasno ustvarjajo pomene, se pojavlja tudi potreba po interpretaciji. Razumevanje je interpretacija, ki gre skozi razum. Izraz *diahermeneúo*, ki ga ob razlagi pomena simbolov uporablja Jamblih, je zanimivo povezan s sorodnima izrazoma *hermeneúo* in *metahermeneúo*, ki se pojavljata v *Hermetičnem korpusu* in *Kaldejskih orakljih*. Jezik ni več enoznačen, ampak kompleksen kod, ki je le nekoliko dostopen vsakomur. Govorec je tisti, ki operira z najnižjo ravno jezika, s »truščem besed«, torej z glasovno podobo. Poleg te najnižje, »telesne« ravni jezika pa obstajajo tudi višje; nekatere od teh so dostopne samo posvečencem. Jezik ni sistem znakov, ampak kompleksna figura simbolov. Simbol zavzema v novoplatonizmu mesto, ki ga ima v nekaterih »pansemiotičnih« teorijah (npr. v Peirceovi) znak:⁴⁶ je osnova celotnega univerzuma.

Oče (bog) ni dal ljudem le *lógos*a, ki je skupaj z *nousom* dar nesmrtnosti. Oče je po vsem kozmosu – torej v človeku in zunaj njega – posejal simbole. Simboli so semena (spore): »Simbole je očetov razum posejal po kozmosu; on, ki razume razumsko, ki imenuje neizrekljive lepote.«⁴⁷ Simboli imajo torej v primerjavi z znaki neko generativno, ne le deskriptivno moč. Ti simboli so božji, zato imajo lastnost, da razumejo (vse), kar je mogoče razumeti, in da imenujejo tisto, kar je neizrekljivo. S tem ustvarjajo, porajajo nov sistem. Simboli so spoznavni element, pa tudi

⁴⁵ CH VI, 3.

⁴⁶ Prim. Formigari, 2001.

⁴⁷ HL 108. Podobno pojmovanje simbolov zasledimo tudi v *Hermetičnem korpusu*.

jezikovni element, kajti simbol ima dvojno moč, da spoznava in imenuje. Nerazdružljiva dvojnost je izražena že v besedi simbol (*sym-bállo*); ista dvojnost je tudi v *logosu*, ki je obenem razum in jezik.

Simbol po eni strani povezuje človeško z božjim, po drugi strani pa zahteva racionalno, razumsko razlago: »[Poslušaj] racionalno razlago simbolov, ne opiraj se na podobo istih simbolov, ki izhaja iz domišljije in sluha.«⁴⁸ *Nóesis* je tista zmožnost ali vrlina, ki lahko človeka privede do razumevanja simbolov. Sluh in domišljija nam razkrivata samo vrh-njo plast simbola; *noús*, po katerem sta si bog in človek blizu, pa nam razkriva tisto, kar je za povrhnjico, a ne v simbolu, temveč zunaj njega, kajti simbol je odprt znak, v katerem se kaže transcendenca.⁴⁹ Prav v tem se bistveno razlikujeta novoplatonistična in stoiška šola – prva skuša s svojo teorijo jezika utemeljiti svojo ontologijo in gnozeologijo transcende-nce, druga pa skuša s svojim pojmovanjem znaka ločiti ontologijo in gnozeologijo ter slednjo uokviriti v svojo »semiotiko«.⁵⁰

Človeški jezik, ki ne izvira iz transcende-nce, je zgolj retorični jezik, v katerem sta pomen in referenca razložena imanentistično – vse je v znaku oz. vse je v enem svetu, del katerega je tudi znak. Taka, tako osnovana sodita seveda v svet predstav in v svet pojavov. Imanentistična interpretacija je nezadostna; to se izkaže takrat, ko je treba razumeti in razložiti pomen božjih imen. Znotraj imanentistične epistemologije se zdijo božja imena brez pomena in nesmiselna. Pomen in smisel jim daje transcendentna konjunktura, ki je ni mogoče razložiti s sredstvi človeškega jezika, ki ga pojmuje kot sistem znakov. Obstajata torej v glavnem dve možnosti: ali vera v boga in njegova vključitev v filozofijo jezika (kar za novoplatoniste nikakor ni bila sporna izbira) ali »prizna-vanje razlike med znakom in pomenom«, kot je svetoval E. Benveniste, to razliko pa novoplatonizem uvede s pojmom simbola kot znaka, ki ohranja sposobnost izražanja nezdružljivih nasprotij.

7. Omejenost jezika, konec jezika

Pozna antika je obračunala tudi z grškim logocentrizmom. *Lógos* in zanimanje zanj ne ugasneta s koncem klasične dobe, ampak dobita nove oblike. Od pozne antike dalje *lógos* ni več (samo) filozofsko, ampak (predvsem) teološko vprašanje; njegovo mesto ni več v razpravah, ampak v svetih knjigah, v razodetih besedilih oz. v komentarjih k njim.

⁴⁸ *De Myst.*, VII, 2.

⁴⁹ Prim. Ricoeur, 1959.

⁵⁰ Ker raba termina *semiotika* pri stoikih ni izpričana, ga postavljam med narekova-je.

S preobrazbo metafizičnega *lógos*a se odprejo tudi vrata drugačnemu pojmovanju njegove pojavne oblike, jezika.

PLOTIN je menil, da predstavlja jezik, ki se izraža in kaže v besedah, samo del vseh možnosti jezika. Jezik hromi človekovo zmožnost izražanja, ker je nujno parcialen, »delen«: je kraj delitve, segmentacije, temporalnosti, delnosti. V jeziku se izraža tisti del duše, ki lahko dojema resnico samo na podlagi telesnih podob; drugi, višji del duše pa ima svoj jezik, ki ne pozna pojavnih oblik.⁵¹ Če jezik pojmuje (tudi) kot *lógos*, potem seveda ni več (samo) kraj delitve *enega*, ampak kraj njegove emanacije.

Ob pojavnih oblikah *lógos*a se tako poleg jezika (*diálektos*) in glasu (*foné*) kot njegovega sestavnega dela pojavi še nov pojem: pojem tišine (*sigé*).

Takole piše avtor *Poimandresa*: »In moj molk je bil napolnjen z dobrim in rojstvo besede [*lógos*a] je postalo sad dobrega.«⁵² Tišina je prav tako kot beseda sestavni del jezika, le da v nobenem primeru ne more biti hrup ali hrušč, ker nima lastne zunanje (s tem pa tudi najnižje) podobe, kakršno imajo besede, in ohranja le pomen, ki je seveda v takem kontekstu lahko le noetičen, ne fonetičen.

V trenutku, ko se grška misel oddalji od klasičnega racionalizma in začne odkrivati privlačnost božjega, se začne tudi spraševati o naravi sredstev, ki jih za to odkrivanje potrebuje. Človek v odnosu do boga je nekaj drugega kot človek v odnosu do biti. Če boga ne moremo imenovati, lahko o njem le molčimo. Bog je, kot popolna transcendenca, tudi transcendenca jezika: »[S]prejmi daritve v svetih besedah neizgovorljivi, neizrekljivi, v molku poklicani!«⁵³

S tega vidika bi poznoantično misel v primerjavi s klasično lahko imeli za negativno (katafatično): tistega, kar ji je sveto, ne more in ne sme razlagati z jezikom, zato se zateče k molku, poslednjemu izrazu *lógos*a. Antični *lógos* se preobrazi v krščansko motrenje, v ezoterični molk, a hkrati doseže tudi najvišjo točko v svojem razvoju: v sebi združi nasprotji *glotte/dialektosa* in *sige*.

Pomen novoplatonizma v odnosu do tradicije in v nadaljnjem razvoju zahodne filozofije

Novoplatonizem je po aristotelskem in helenističnem jezikoslovju ponovno posegel po Platonu. To pomeni, da se je zanimanje povrnilo k

⁵¹ Prim. Plotin, *Eneade*, V, III, 17 in I, II, 3.

⁵² CH I, 30 (*Poimandres*).

⁵³ CH I, 31.

t. i. spekulativnim jezikoslovnim vedam. Logika, semiotika v stoiškem smislu, jezikoslovje kot *tékhnē grammatiké* – torej vse tiste jezikoslovne vede, ki so se bile razvile v zadnjih stoletjih pred našo ero – so bili v novoplatonizmu puščeni vnemar. Zato bi lahko trdili, da je novoplatonizem pomenil »korak nazaj« v zgodovini zahodnega jezikoslovja – dejstvo, da je tako, razmišljajo mnogi sodobni jezikoslovci, izhaja že iz podatka, da je število študij, ki so namenjene novoplatonističnim teorijam jezika, tako omejeno. Vendar pa je sodba o »neznanstvenosti« novoplatonističnih teorij jezika utemeljena le z ozkega vidika sodobnih epistemologij na področju jezikoslovja, kar pa v historični perspektivi ni sprejemljivo.

Znotraj historične perspektive moramo ravno izpostaviti dejstvo, da se je z novoplatonizmom šele dokončno uveljavilo razločevanje med empirično in spekulativno teorijo jezika; izoblikovale so se tiste smerice, ki so bile sestavni del srednjeveške in renesančne (spekulativne) filozofije jezika. Novoplatonistične teorije in epistemologije so bile sicer izključene iz jezikoslovne tradicije zahoda, ohranile pa so se v t. i. ezoterični tradiciji, ki je del svoje spekulacije namenjala tudi jeziku.

Jezikoslovne vede so, kot rečeno, krenile na pot proti specializaciji: praktične so se ločile od spekulativnih in se začele ukvarjati z gramatiko, retoriko in dialektiko, s pisanjem slovnice in priročnikov, s poučevanjem in svetovanjem. Zato si je spekulativna lingvistika lahko privoščila več, kot bi si sicer. Filozofija jezika se je v nekaterih vidikih preoblikovala v teologijo jezika, t. i. teolingvistiko. Ta je močno zaznamovala vse srednjeveško pojmovanje, razumevanje in obravnavanje jezika. Avguštinovo razmišljanje o znakih in kasnejši disput o univerzalijah lahko vključimo v ta kontekst.

V drug kontekst moramo vključiti srednjeveško mistiko, ki se je razvila (tudi) na podlagi poznoantične katafatične filozofije. Za najznačilnejšega predstavnika zgodnjesrednjeveške mistike lahko vzamemo Dionizija Areopagita, odtlej dalje pa se je teorija o tišini kot spoznavnem in izraznem sredstvu še razvijala.

Novoplatonizem je spet zaživel v času humanizma in renesanse; svoj novi dom je našel v Firencah, daleč od univerzitetnih središč, ki so bila še vezana na poznosrednjeveški, sholastični aristotelizem. Njegova najprepričljivejša zagovornika sta bila Marsilio Ficino in Pico della Mirandola, med njunimi »učenci«, oboževalci, poslušalci in posnemovalci pa se je znašla vsa evropska intelektualna elita tistega časa.

Vendar pa bi bilo narobe misliti, da je renesančni humanizem »nastal« kar čez noč, z ediktom kakega Cosima starejšega. Ne zgodnji ne pozni srednji vek nista povsem pozabila nanj, čeprav sta ga poznala le v citatni obliki (redkeje po izvirnikih), čeprav se nanj nista eksplicitno

sklicevala in sta ga, nasprotno, pogosto celo črtila. Svojevrsten primer srednjeveškega »platonista« je filozof Nicole Oresme, ki je v enem od svojih spisov obravnaval tudi jezik. Magija ni po njegovem mnenju nič drugega kot veda, ki se ukvarja s potenciranjem naravnih značilnosti jezika, npr. glasu. Besede imajo svojo moč (*virtus verborum*) in so kot vse, kar je izmerljivo (semkaj spadajo tudi tresljaji glasu), del kozmosa.

Antični novoplatonizem in njegove teorije jezika pa niso zanimive samo zaradi poznejših novoplatonizmov, ampak predvsem v kontekstih izven njega: danes se na iztočnice novoplatonistične filozofije opiramo predvsem za razumevanje pojmov simbola in mita na ravni jezika in teksta, s čimer se ukvarjajo filozofija, antropologija, psihologija in druge vede.

LITERATURA

- AMSLER, M. (1989): *Etymology and Grammatical Discourse in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Amsterdam – Philadelphia, J. Benjamins.
- BOYLAN, P. (1922): *Thoth and the Hermes of Egypt*, Oxford.
- CARDONA, G. R. (1986): *Storia universale della scrittura*, Milano, Mondadori.
- CARDULLO, L. (1985): *Il linguaggio del simbolo in Proclo*, Catania, Università di Catania.
- CORSINI, E. (1962): *Il trattato De divinis nominibus dello pseudo-Dionigi e i commenti neoplatonici al Parmenide*, Torino, Ghiappichelli.
- COSERIU, E. (2003): *Geschichte der Sprachphilosophie*, Tübingen – Basel, Francke.
- CROME, P. (1970): *Symbol und Unzulänglichkeit der Sprache. Iamblichos, Plotin, Prophyrios, Proklos*, München, Humanistische Bibliothek.
- DANIELS, P. T., Bright, W. (1996): *The World's Writing Systems*, Oxford-New York, Oxford University Press.
- DES PLACES, E., ur. (1971): *Oracles Chaldaïques*, Paris, Les Belles Lettres.
- DILLON, J. M. (1973): *Iamblichus Chalcidensis in Platonis dialogos commentariorum fragmenta*, Leiden, Brill.
- DODDS, E. (1951): *The Greeks and The Irrational*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- DODDS, E. R. (1965): *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge, Cambridge University Press.

- EBBESEN, S. (1995): *Sprachtheorien in Spätantike und Mittelalter*, Tübingen, Gunter Narr.
- ECO, U., Marmo, C., ur. (1989): *On the Medieval Theory of Signs*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- FESTUGIÈRE, A. J. (1945–1954): *La révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris, Gabalda.
- FESTUGIÈRE, A. J. (1967): *Hérmetisme and mystique païenne*, Paris, Aubier-Montaigne.
- FORMIGARI, L. (2001): *Il linguaggio. Storia delle teorie*, Roma – Bari, Laterza.
- FRIDL, I. (2001): *Ĵezik v filozofiji starih Grkov. Pot do stoiškega pojma lekton*, Maribor, Zaloųba Obzorja.
- GIAMBLICO, av., Moreschini, C., ur. (2003): *I misteri degli Egiziani*, Milano, Biblioteca universale Rizzoli.
- GRANT, R. M., Tracy, R. (2000): *Kratka zgodovina interpretacije Biblije*, Ljubljana, Nova revija (Hieron).
- GRGIČ, M. (2002): »Dantejeva Gostija (Convivio): spremna beseda s filozofsko poanto«, *Tretji dan*, XXXI/3.
- GRGIČ, M. (2003): »Dante in vprašanje jezika: med filologijo, stilistiko in filozofijo jezika«, *Tretji dan*. XXXII/1–2.
- GRGIČ, M. (2005): *Vprašanje semiotike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku*, doktorska disertacija, Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- GRGIČ, M. (2005b): »Jezik alegorije in alegorije jezika v grško-judovski filozofski sintezi«, *Annales. Series historia et sociologia*, XV/2.
- HERMES TRISMEGIST, av., Škamperle, I., ur. (2001): *Corpus hermeticum*, slov. prev. Ljubljana, Nova revija (Hieron).
- HIRSCHLE, M. (1979): *Sprachphilosophie und Namenmagie im Neuplatonismus*, Meisenheim, Hain.
- JUNG, K. G. (1991): *The Collected Works of C. G. Jung*, Princeton, Princeton University Press.
- LEWY, H. (1987): *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism, Magic and Platonism in the later Roman Empire*, Paris, Etude augustinienne.
- MOJSICH, B., ur. (1986): *Sprachphilosophie in Antike und Mittelalter*, Amsterdam, Grüner.
- NOCK, D., Festugière, A. J., ur. (1946): *Corpus hermeticum*, Paris, Les Belles Lettres.
- OTTO, W. F. (1998): *Bogovi Grčije. Podoba boųanskega v zrcalu grškega duha*, Ljubljana, Nova revija (Hieron).
- PÉPIN, J. (1976): *Mythe et allégorie: les origines grecques et les constatations judéo-chrétiennes*, Paris, Etudes Augustiniennes.
- PHILO, av., Colson, F. H., Whiteaker, G. H., ur. (1929–1962): *Philo in*

- Ten Volumes (and Two Supplementary Volumes)*, London, Cambridge (Mass.), Loeb.
- PLUTARCO, av., Cilento, V., ur. (1962): *Diatriba isiaca e dialoghi delfici. Iside e Osiride, La E delfica, I responsi della Pizia, Il tramonto degli oracoli*, Firenze, Sansoni.
- PRAECHTER, E. (1910): »Richtungen und Schulen im Neoplatonismus«, v: *Genethliakon Carl Robert*, Berlin.
- PROCLO Licio Diadoco, av., Faraggiana di Sarzana, C., ur. (1999): *I Manuali. Elementi di fisica. Elementi di teologia. I testi magico-teurgici*, Milano, Rusconi.
- PROCLO, av., Giordano, D. (1957): *Inni*. Firenze: Fussi – Sansoni (Il Melograno).
- PROKLOS (1997): *Prvine bogoslovja*, Ljubljana, Nova revija (Hieron).
- PROKLOS, av., Pasquali, G., ur. (1908): *In Platonis Cratylum Commentaria*, Lipsiae.
- RAPPE, S. (2000): *Reading Neoplatonism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- REALE, G. (1993): *Storia della filosofia antica. IV. Le scuole dell'età imperiale*, Milano, Vita e pensiero.
- RICOEUR, P. (1959): »Le symbole donne à penser«, *Esprit*, 7–8.
- ROBINS, Robert H. (1967): *A Short History of Linguistics*, London, Longman, Green and Co.
- SCHWARZ, A. (2004): *Cabbalà e alchimia. Saggi sugli archetipi comuni*, Milano, Garzanti.
- SHOLEM, G. (1970): *Der Name Gottes und die Sprachtheorie der Kabbala*, Frankfurt a. M., Suhrkamp Verlag.
- SIMONETTI, M., ur. (1993): *Testi gnostici in lingua greca e latina*, Milano, Arnoldo Mondadori editore.
- ŠKAMPERLE, I. (1999): *Magična renesansa*, Ljubljana, Študentska založba (Claritas).
- TRISMEGISTO, E., av., Schiavone, V., ur. (2001): *Corpus hermeticum*, Milano, Rizzoli.
- URŠIČ, M. (1994): *Gnostični eseji*, Ljubljana, Nova revija (Hieron).
- VOGEL, C. J. de (1993): *Platonismo e cristianesimo. Antagonismo o comuni fondamenti?* Milano, Vita e pensiero

**The Theories of Language in Late Ancient Philosophy:
The Case of Neoplatonism**
Summary

In addition to many other starting-points, late ancient philosophy took over from its classical predecessor and the Hellenistic schools the basic conception of language. This is a crucial period in the history of language theories, since all mystical traditions in the philosophy of language may be traced back to it. The mentality of the age is reflected in one of its most productive schools, in Neoplatonism.

Given the specific structure of the texts at our disposal, the Neoplatonic conception of language can be reconstructed mainly by drawing comparisons and parallels with the texts belonging to other pagan schools and to the Greek, Egyptian, Jewish, and (emerging) Christian traditions.

A key concept in the Neoplatonic understanding of language is *lógos*, contrasted by the Neoplatonists with *glôtta/diálektos* – an “external” language. Language in the sense of *lógos* moves away from its manifestations (the external language), thus giving prominence to “inner” perspectives: to the language of the soul, of dreams, of the gods. Such language, of course, cannot be understood as a system of signs but only as a complex structure of symbols, which reveals yet a third dimension apart from the signifier and signified: the dimension of transcendence. Still, even language as *lógos* is helpless and limited when compared to the unutterability of the divine, which is perfect transcendence. Therefore it must include a concept seemingly at odds with any language – that of silence (*sigé*). Transformed into Christian contemplation, into esoteric silence, the *lógos* of antiquity paradoxically reaches the peak of its development: having joined the opposites of *glôtta/diálektos* and *sigé*, its mission is accomplished. Henceforth, the concept of *lógos* appears in the history of Western thought only as a quotation.

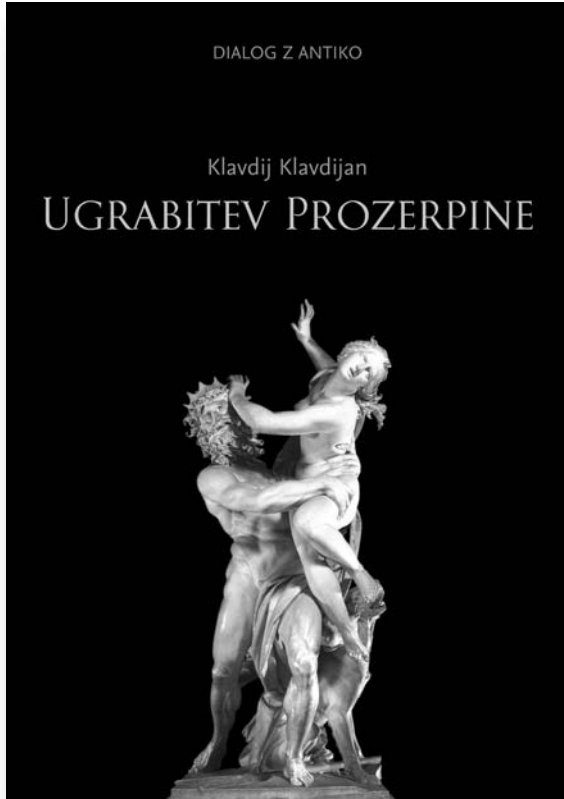
Naslov:
dr. Matejka Grgič
Univerza v Novi Gorici
Institut za kulturne študije
Vipavska ulica 13
SI-5001 Nova Gorica
e-mail: matejka.grgic@p-ng.si

II
PREVODI

DIALOG Z ANTIKO

Klavdij Klavdijan

UGRABITEV PROZERPINE

Klavdij Klavdijan: *Ugrabitev Prozerpine*

Prevod, opombe in spremna besedila: Nada Grošelj
ISH publikacije, Zbirka Dialog z antiko, Ljubljana 2006

ISBN-10 961-6192-31-0, ISBN-13 978-961-6192-31-6

Redna cena: 3.500 SIT / 14,61 EUR, do izida knjige
v prednaročilu: 3.000 SIT / 12,52 EUR

Naročanje: zalozba@ish.si, 01 425 18 46, 425 18 47

Poznoantični poet Klavdij Klavdijan velja za zadnjega pomembnega pesnika klasičnega rimskega izročila. V dobi, ko se je že razcvetela krščanska poezija, je ohranjal podobe iz sveta antične mitologije in v epu *Ugrabitev Prozerpine* podal daleč najizčrpnjšo znano antično upesnitev starodavnega mita, ki od-slikava vsakoletno "smrt" žitnega zrna, da lahko spomladi spet vzklije: zgodbo, kako je bog podzemlja Pluton odpeljal v svoje kraljestvo Prozerpino, hčerko žitne boginje Cerere. Klavdijan jo podaja v nizu razkošnih, slikovitih prizorov, ki so jih primerjali s kompozicijo poznoantičnih mozaikov. S poudarkom na vizualnosti in z menjavanjem kontrastnih razpoloženj, ki včasih močno spomi-njata na sosledje filmskih kadrov, pa je blizu tudi sodobnemu bralcu.

FRAN | BOLEZNI LJUBLJANČANOV
VILJEM LIPIČ (MORBI LUBEANORUM)
– MAJ, NOVEMBER

Prevod in spremna predstavitev
Matej HRIBERŠEK

Od leta 2002 pa vse do danes na Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani teče projekt, s katerim se slovenski medicinski stroki in širši slovenski javnosti predstavlja življenje in delo enega najpomembnejših zdravnikov, ki so kdaj koli delovali na slovenskem ozemlju, Frana Viljema Lipiča (1799–1845). Vodja tega projekta je zgodovinarica medicine doc. dr. Zvonka Zupanič Slavec; ta je organizirala prevajanje in poskrbela za izdajo treh temeljnih Lipičevih del, ki jih je zapustil po svojem 11-letnem obdobju delovanja na ljubljanskem področju (1823–1834). Deli *Topografija Ljubljane* in *Dipsobiostatika* sta izšla v prevodni in faksimilirani obliki in sta bogato pospremljeni s spremnimi študijami kompetentnih avtorjev. Tretje delo, *Bolezni Ljubljančanov*, je tik pred izidom in bo izšlo v enaki obliki kot prvi dve, prav tako pod uredniškim vodstvom dr. Zupanič-Slavčeve. Dela izhajajo v sozaložništvu Založbe ZRC in Znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije. V spodnjem besedilu so na osnovi vsebine prvih dveh knjig in v njiju objavljenih študij povzeti zaključki in ugotovitve. Tretje delo, *Bolezni Ljubljančanov*, iz katerega je pričujoči prevedeni odlomek, je predstavljeno na osnovi lastnega prevoda, ki je pred skorajšnjim izidom.

Življenje in delo Frana Viljema Lipiča (1799-1845)

Fran Viljem Lipič se je rodil kot Franz Wilhelm Lippich na Slovaškem v kraju Spišská Nová Ves 13. junija 1799. Po eni od družinskih vej Lipič izvira iz naših krajev. Njegov prednik Georg Lipič iz Kroke je imel namreč v zakonu s Heleno Snedec 9 otrok; njegovemu sedmemu sinu Antonu pa se je l. 1761 kot 14 od 18 otrok rodil sin Jožef, oče Frana Viljema. Ta je osnovno šolo v letih 1806–1809 obiskoval v rodnem kraju, gimnazijo pa v Podolinu, Levoči in Košicah. Bil je zelo talentiran za jezike; pri redovnikih se je temeljito naučil tekoče izražati v latinščini, pri vseh drugih evropskih jezikih, ki jih je znal, pa je bil samouk. Predviden je bil za duhovniški poklic, vendar pa se je odločil za študij naravoslovja.

Zato se je v študijskem letu 1817/18 se je vpisal na univerzo v Pešti na študij botanike, vendar je tu ostal le eno leto. Leta 1819 se je prepisal na univerzo na Dunaju in začel na tamkajšnji medicinski fakulteti študirati medicino (med njegovimi profesorji so najodmevnejša imena tistega časa na področju medicine, npr. J. v. Raimann, C. C. Haberle in F. X. Hildenbrandt). Po končanem štiriletnem študiju je bil 26. maja 1823 promoviran za zdravnika; promoviral je z disertacijo o poporodni sepsi pri otročnicah oz. porodnicah (*Disertatio inauguralis medico-practica sistens observata de metritide septica in puerperas grassante*).

Sledilo je obdobje, ko je Lipič postal neločljivo povezan s Slovenijo, natančneje z Ljubljano, kjer je dobil svojo prvo službo. Zaprošil je za službo drugega mestnega zdravnika in policijskega zdravnika v Ljubljani (vloga je še ohranjena); istega leta je bil sprejet. Kot policijski zdravnik skrbel za področje lekarništva, veterine, za deratizacijo, za nadzor kakovosti mesa in druge higienske ukrepe ter za cepljenje proti kozam. Za osrednjo nalogo pa si je zadal boj proti mazaštvu in najrazličnejšim »domačim« in alternativnim načinom zdravljenja. Prvih pet let službovanja se je ob naštetih dejavnostih še posebej intenzivno ukvarjal z zdravniško prakso in si nabiral izkušnje. Vneto pa je preganjal delovanje homeopatov in zasebnih zdravilcev, zato si je v njihovih vrstah nakopal veliko nasprotnikov, ki so mu na vse mogoče načine metali polena pod noge; končno jim je uspelo omajati njegov zdravniški ugled in onemogočiti njegovo zasebno prakso.

Njegova najpomembnejša naloga je bila skrb za zdravje mestnih revežev. Za potrebe svoje službe se je temeljito naučil govoriti slovensko; reveži, ki so bili večinoma njegovi bolniki, so namreč znali nemško zelo slabo ali pa (običajno) sploh ne. Dejstvo, da je imel slovenske prednike (morda je s svojim očetom celo govoril slovensko), mu je bilo pri tem samo v prid.

V obdobju, ko je deloval v Ljubljani se je Lipič ukvarjal ne le s strokovnim, ampak tudi z znanstvenim delom na področju medicine in pomožnih medicinskih strok. Jasno se je pokazalo njegovo stremljenje po višjih ciljih, po akademski karieri; zato je bil večkrat na strokovnih izpopolnjevanjih in študijskih dopustih. Njegovo delo je postajalo vse bolj opažano ne le doma, ampak tudi v tujini. Začeli so izhajati njegovi članki, l. 1830 pa je postal član Cesarsko-kraljeve kmetijske družbe.

Zaradi omenjenih težav z alternativci je l. 1829 prosil za premostitev na mesto okrožnega zdravnika v Celovcu; vse prošnje, ki jih je napisal, so bile zavrnjene (zaprošil je za mesto okrožnega zdravnika v Postojni, Ljubljani in Novem mestu). Priti do službe zdravnika je bilo v Lipičevem času težko, kljub temu, da je bilo zdravnikov malo; tudi mest za zdravnike je bilo namreč malo in pogosto so na enem delovnem

mestu ostali celo življenje. Isto leto je bil imenovan za provizoričnega okrožnega zdravnika za Ljubljano in okolico, leta 1833 pa za pomočnika ravnatelja v Civilni bolnici (obe imenovanji sta bili inscenirani, za kar so poskrbeli njegovi stanovski kolegi Lipiču v tolažbo za vse, kar je doživljal v času službovanja v Ljubljani). Kljub temu je l. 1833 zaprosil za službo okrožnega zdravnika v Postojni.

Končno je bil l. 1834 povabljen, naj kot profesor nasledi prof. Martina Francesca Steera na Medicinski fakulteti v Padovi. Steer, ki je bil promoviran l. 1827 na Dunaju in je bil od l. 1827 na padovanski medicinski fakulteti profesor patologije in farmakologije, je bil Lipičev študijski kolega z Dunaja; z njim je bil v tesnih stikih ves čas delovanja v Ljubljani. Zato so Lipiča po njegovi nenadni smrti povabili, naj za njim prevzame vodstvo katedre za interno medicino (to nalogo je prevzel s študijskim letom 1834/35). Postal je tudi ravnatelj interne klinike. To mu je omogočalo, da je lahko poleg kliničnega dela več časa posvetil tudi znanstveno-strokovnemu delu in ga okronal z nekaterimi najpomembnejšimi publikacijami. Zaradi svojega dotedanjega znanstveno-strokovnega dela je postal Lipič vse bolj opažen tudi v širšem evropskem strokovnem prostoru; dokaz za to je bilo tudi redno članstvo v Medicinski družbi v Leipzigu l. 1834.

V Padovi, kjer je deloval sedem let (od 1834 do 1841) in se je posvečal predvsem boleznim prsnega koša (pljučna in srčna obolenja) se je izkazal tudi kot inovator, kajti

- uvedel je nekatere nove preiskovalne metode, npr. perkusijo;
- uvedel je praktična predavanja, s katerimi je predavanja iz predavalnice prenesel k bolnikovi postelji;
- veliko je pripomogel k izboljšanju diagnostike bolezni srca in dihal;
- uvedel je uporabo (lesenega) stetoskopa, ki ga v Padovi do tedaj niso poznali, s čimer je znatno olajšal diagnosticiranje bolezni.

Tudi večina Lipičeve strokovne literature izvira iz obdobja njegovega delovanja v Padovi

Zaradi njegovih izjemnih dosežkov so ga l. 1841 povabili na Dunaj za profesorja na katedri za interno medicino; tu je nasledil svojega učitelja in vzornika Franza Xaverja von Hildebranda. V tedaj precej konzervativnem okolju dunajske medicinske fakultete na Dunaju je Lipič veljal za naprednega zdravnika. Vendar pa je bilo njegovo delovanje na Dunaju kratko. Umrl 12. decembra 1845, v starosti komaj 46 let po daljši bolezni srca, ki je bila posledica dolgotrajnih naporov. Zasloveli so tudi Lipičevi potomci; dva med njimi, Gerthy Tereza in Carl Ferdinand Cori, sta leta 1947 prejela Nobelovo nagrado za medi-

cino za raziskave kataliznih sprememb glikogena. Lipič je bil ded Carla Ferdinanda Corija.

Njegova bibliografija je obsežna. Svoje članke je objavljaval v *Ilirskem listu* (*Illirysches Blatt*), strokovne prispevke in razprave v *Medicinskem letopisu cesarsko-kraljeve avstrijske države* (*Medicinisches Jahrbuch des oesterreichischen Staates*), kar mu je l. 1834 prineslo članstvo v Medicinski družbi v Leipzigu. V Padovi je svoje izsledke objavljaval v *Letopisu medicoklinične padovske šole* (*Annales Scholae Medico-Clinicae Patavinae*), ki ga je tudi sam uredil.

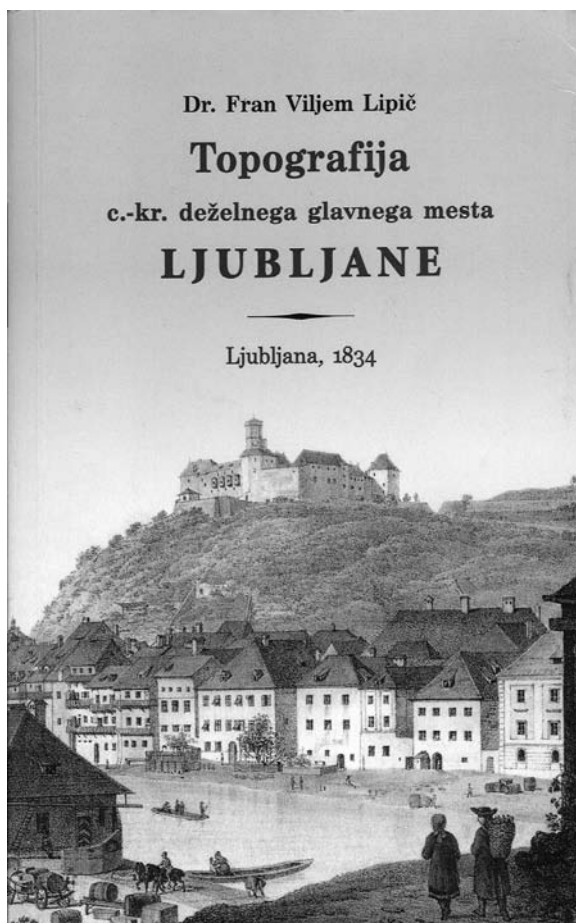
Z njegovim zdravniškim delovanjem v Ljubljani so povezana tri monografska dela. Prvo, najboljše in tudi najodmevnejše, je njegova *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*, ki je izšla l. 1834. V času, ko izšla, *Topografija* ni bila prvo tovrstno delo pri nas; podobno je izšlo že l. 1781, ko je goriški zdravnik August Muznik objavil svojo knjigo z naslovom *Clima Goritiense*, v njej pa je popisal vso takratno Goriško.

Lipičeva *Topografija* je unikaten spomenik, izjemen oris Ljubljane v prvi tretjini 19. stoletja, ki kaže tudi njegovo izjemno vsestransko izobraženost in pretanjen čut za opazovanje tako narave in naravnih pojavov kot tudi družbe in družbenih pojavov. Najprej opiše osnovne geografske lastnosti Ljubljane: geografsko lego, geološke strukture, hidrološke razmere, meteorološke razmere in spremembe, vegetacijo in favno. Nadaljuje s samim fizičnim opisom mesta: predstavi njegovo lego, načine gradnje, življenjske razmere, preskrbo z vodo, preskrbo s hrano in načine prehranjevanja, načine oblačenja, življenjske navade, vzgojo, telesno konstitucijo prebivalstva, izobrazbeno strukturo in moralo. Dalje se kot zdravnik posebej ustavi pri boleznih in načinih zdravljenja bolezni; opisuje izvor in vrste bolezni, njihovo pojavnost, pogostnost, bolezni posameznih telesnih delov, posebej pa obravnava načine zdravljenja. Obdelata tudi zdravstveno ureditev Ljubljane: izobraževanje zdravstvenega osebja, alternativne načine zdravljenja (homeopati, mazači), javno zdravstveno upravo (oskrba bolnikov, zdravstvene ustanove ter njihov materialni in finančni položaj), normalije za obdobje 1814–1833, metode zdravljenja, zdravila in bolnike. Posebej se ustavi tudi ob prebivalstvu (zakonske zveze, nataliteta, smrtnost, primerjave, vplivi na kakovost življenja).

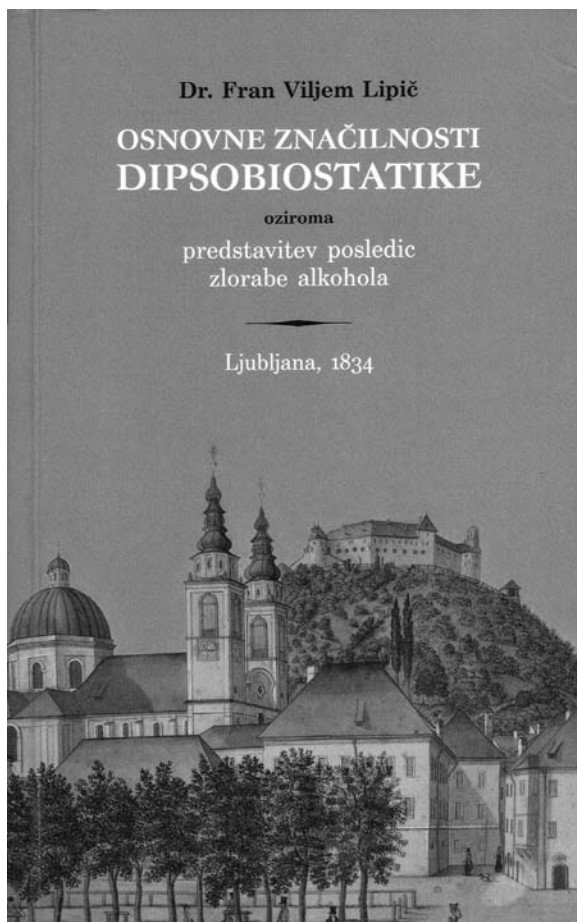
Delo, ki obsega štiri knjige, je izšlo v času oblikovanja sodobne geografije (prva polovica 19. stoletja) in je eno od pionirskih del s področja geografije, ki obravnava slovensko ozemlje oz. njegov del. Lipič se v delu izkazuje kot odličen opazovalec in statistik; menil je, da je treba uspešnost zdravljenja nujno potrditi tudi s statističnimi podatki in metodami (v tem duhu je deloval tudi v času profesorovanja v Padovi

in na Dunaju). Izvirno je knjiga pisana v nemščini; prevod je izšel l. 2003 v založništvu Znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije (v sodelovanju z Založbo ZRC) pod uredniškim vodstvom dr. Zvonke Zupanič Slavec, ki je napisala tudi več spremnih študij; te so dopolnili še nekateri ugledni strokovnjaki s specializiranimi študijami o družbenih, političnih, socialnih in znanstveno-strokovnih temah (Vasilij Melik, Jože Žontar, Igor Grdina, Marijan Klemenčič, Aleš Krbavčič, Jože Jurca, Andrej Šmalc). Delo je v slovenščino prevedla Marjeta Oblak.

Drugo Lipičevo delo, povezano z Ljubljano, nosi naslov *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*, krajše *Dipsobiostatika*. Delo sodi v svetovnem merilu med pionirska dela na področju raziskav škodljivosti alkoholizma; je prva znanstvena razprava o alkoholizmu, ki se je sistematično lotila tega problema in znanstveno argumentirano nastopila proti njemu. Z izrazom dipsobiostatika je poimenoval statistično obravnavo posledic prekomernega pitja (gr. *dípsos* »žeja«). Avtor je znanstveno argumentirano in statistično predstavil posledice zlorabe alkohola in z raziskovalno metodo pokazal, kako se odražajo na prebivalstvu, v kolikšni meri vplivajo na njegovo zdravje in življenjsko dobo. Lipič tako velja za pionirja med zdravniki, ki so

Slika 1: Fran Viljem Lipič: Topografija Ljubljane

Slika 2: Fran Viljem Lipič: Osnovne značilnosti dipsobiostatike

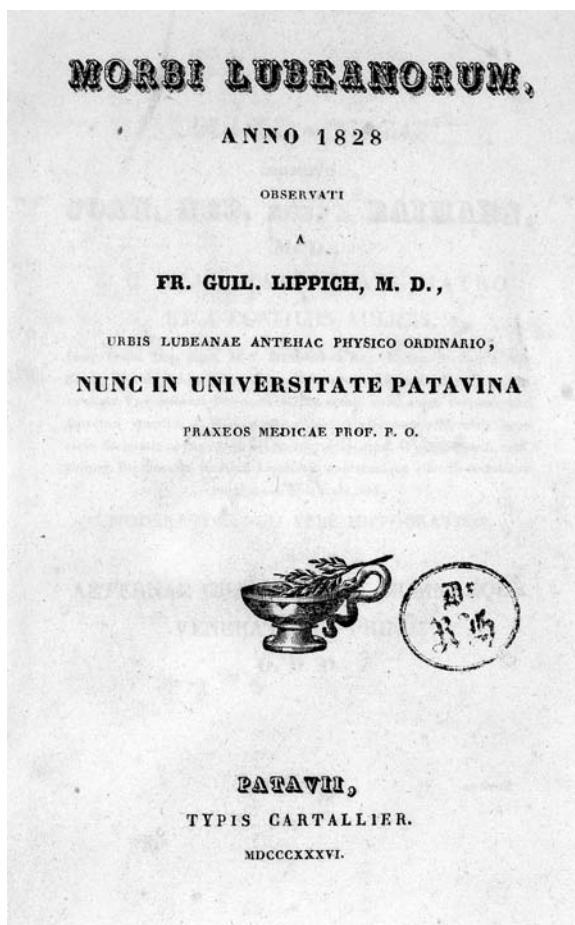
se znanstveno lotili te v njegovem času zelo pereče problematike. Alkoholizem je predstavil kot medicinsko-socialni problem; njegov prikaz je celovit, orisal pa ga je v dveh obdobjih: sto alkoholikov je opazoval v letih 1827–1829, sto pa v letih 1829–1831. Pri fenomenu alkoholizma je opazoval vse vidike: spol opazovanih alkoholikov, njihovo starost, značaj, stopnje in vrste odvisnosti od alkohola, stan in potomstvo alkoholikov, poklic, bivališča, bolezensko konstitucijo v posameznih letnih časih, bolezni in vrsto smrti pri alkoholikih, pijačo kot vzrok bolezni, vzroke odvisnosti od alkohola, posledice odvisnosti od alkohola, uspešnost zdravljenja,

vpliv alkoholizma na rast prebivalstva in na pričakovano življenjsko dobo alkoholikov. Na kratko je predstavil tudi načine zdravljenja, zadnji del razprave pa je namenil sklepom in ugotovitvam. Tudi to delo je bilo izvorno pisano v nemščini, v slovenskem prevodu (prevedla ga je Marjeta Kočevar) pa je izšlo l. 2005; izdal ga je Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, založila Založba ZRC in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, vse skupaj pa je nastajalo pod uredniško taktirko dr. Zvonke Zupanič Slavec. Delo dopolnjuje sedem spremnih študij, dodan pa ji je tudi faksimile originala.

Lipičevo tretje delo, ki se navezuje na Ljubljano, nosi naslov *Bolezni Ljubljančanov (Morbi Lubeanorum)* oz. (s celotnim naslovom) *BOLEŽNI*

LJUBLJANČANOV, KI JIH JE LETA 1828 OPAZOVAL FRAN VILJEM LIPIČ, DOKTOR MEDICINE, POPREJ ZDRAVNIK ORDINARIJ MESTA LJUBLJANA, SEDAJ NA UNIVERZI V PADOVI REDNI PROFESOR MEDICINSKE PRAKSE. Napisano je v latinščini, kar ni naključje, saj je nastalo v obdobju njegovega delovanja v Padovi, v tem obdobju pa so v Italiji vsa znanstveno-strokovna dela s področja medicine izhajala v latinščini. Knjiga ni bila zasnovana kot samostojno delo; Lipič jo je predvidel kot del večjega korpusa z naslovom *Medicinsko-klinični komentarji*, znotraj njega pa dve seriji, ki bi izhajali izmenjaje: ena bi opisovala leto splošne medicinske prakse, druga pa leto študijske medicinske prakse. Zbirko je zasnoval iz povsem strokovnih potreb v času svojega delovanja kot profesor klinične prakse. Opažal je, da je ena največjih težav mladih zdravnikov neuravnovešeno razmerje med medicinsko teorijo in prakso; zato se je odločil, da bo svojim stanovskim kolegom, mladim zdravnikom in študentom medicine kot delovno in učno pomagalo ponudil zbir kliničnih primerov iz svojih bogatih izkušenj na področju medicinske prakse. Pri svojem delu si je namreč več let zapisoval značilnosti bolezni, njihovo pojavnost, zunanje in notranje dejavnike njihovega nastanka, podnebne značilnosti ipd. Ko mu je delo v Padovi dovoljevalo nekaj več prostega časa, je te zapiske zbral in uredil ter jih izdal v knjižni obliki. *Bolezni Ljubljančanov* orisujejo leto 1828 ter bolezni in posamezne klinične primere, ki jih je reševal. Zakaj si je izbral prav leto 1828, pojasni v uvodu:

»Zaradi zabeležk, ki sem jih bil vaje delati vsak dan na vsakem kraju in ob tamkajšnjih vremenskih razmerah, še zlasti, ko sem bil na začetku svoje zdravniške poti, in zadevajo zdravljenje zlasti revežev, sem menil, da bodo najpomembnejši zapiski mojih dnevnikov koristni tudi za druge. Ocenjujem, da je bila konstitucija bolezni leta 1828 posebnega pomena. Že zdavnaj je napovedal zelo naklonjeni mi učitelj, nekdanj sloviti dr. C. C. Haberle, profesor botanike na univerzi v Pešti, ki se je med prvimi ukvarjal z meteorologijo, da bo tisto leto tako glede na vremenske razmere kot tudi glede na konstitucijo bolezni zelo podobno letu 1791; da se bo tistega leta – tako kot letos – začel cikel vlažnih, mrzlih let, zaznamovan z želodčnimi in nevrasteničnimi obolenji. To napoved, ki se ujema z dvakrat ponovljenim ciklusom, ki mu pravimo saroški ciklus, in se je v končni fazi izkazala za še hujšo, naj dokaže ne le to leto, o katerem je tu govora, ampak tudi vrsta drugih let. Ocenil sem, da bo primerno, če vrste opažanj ne objavim prej, kot bo od začetka moje prakse minilo nekajkrat po pet let. Ni namreč koristno pri priči dati v javnost prezgodnjih prvih rezultatov izkušenj, ki se še nabirajo. Končno so k pospešeni izdaji teh opažanj pripomogli tudi nekateri lokalni pojavi. Od leta 1824 do leta 1828 je namreč na ljubljanskih tleh prišlo

Slika 3: Fran Viljem Lipič: Morbi Lubeanorum

pojavljanja bolezni, končno pa preide na opis posameznih kliničnih primerov. Vsak klinični primer je natančno popisano: opisan je potek in razvoj bolezni, njeni simptomi, načini zdravljenja, uporabljena zdravila in preparati, končni izid, morebitne ponovitve in – v primeru smrtnega izida – morebitna obdukcija. Ob koncu vsakega trimesečja je dodan tudi povzetek in dopolnilo tega trimesečja. Občasno opise bolezni dopolni tudi opis izbruha, razvoja in poteka epidemij (npr. opis epidemije griže, ki dopolnjuje opis meseca septembra, in opis epidemije škrlatinke, ki dopolnjuje opis meseca decembra). Delo, ki bo izšlo še letos, je zanimivo za vsakogar, ki ga zanima ne le medicina, ampak tudi farmacija in zgodovina, saj poleg strogo strokovnega besedila prinaša tudi oris strukture prebivalstva in njegovih navad, načinov zdravljenja,

do zelo velike spremembe, in sicer zaradi izsuševanja močvirja. Natančneje popisati raznoliki vpliv te podnebne spremembe na bolezni in zdravje je bilo vsekakor v pristojnosti mene kot zdravnika tega področja.

In tako pridemo od letnih epidemij, ki se razlikujejo po raznolikem endemičnem značaju, končno do spoznavanja bolezni stacionarnega značaja in do natančnejše ocene interkurentnih epidemij.«

Delo, ki bo izšlo letos pri Založbi ZRC, je zasnovano kronološko po mesecih. Oris mesecev je standardiziran: na začetku vsakega meseca najprej opiše splošne vremenske razmere in vplive, nato poda splošno oceno

tako zdravnikov kot tudi homeopatov ter »domaćih zdravnikov in lekarnarjev«, uporabe zdravil in farmacevtskih pripomočkov, ukrepov za izboljšanje zdravja in preprečevanje nalezljivih bolezni (npr. čiščenje struge Ljubljanice). idr.

Delo je tudi svojevrsten prevajalski izziv, še zlasti zaradi njegovega sloga, ki je večinoma »znanstveno« suhoparen. Vezno besedilo je sicer enostavno; jezik je večinoma preprost, občasno pa se v njem zbudi njegovo dobro poznavanje latinščine in v besedišču katerega od stavkov prepoznamo privzdignjeni epski ali ciceronski besednjak. Več težav je pri strokovni terminologiji. Pri medicinskem izrazju sicer – razen redkih izjem – ni veliko posebnosti, kajti večinoma je ostalo nespremenjeno vse do danes. Povsem drugače je pri farmacevtski terminologiji, kjer je bilo treba dostikrat poseči po starejši znanstveno-strokovni literaturi, pa tudi poprositi za strokovne konzultacije strokovnjakov za področje farmacije. Prav zato je bilo po posvetu s prof. dr. Alešem Krbavčičem s Fakultete za farmacijo, ki je bil glavni svetovalec za farmacevtsko terminologijo, sklenjeno, naj se izrazi za zdravilne rastline in zelišča ter zdravila in razne zdravilne preparate ohranijo in naj se jih dopiše v oklepaju v izvorniku.

Kljub temu pa delo pušča še nekaj odprtih vprašanj. Eno takšnih je npr. sam naslov korpusa, ki se v literaturi navaja kot *Medicinsko-klinični komentarji (commentarii)* Boljši prevod bi bil – glede na samo strukturo in značilnosti dela – *Medicinsko-klinični zapiski*. Vendar naj bo to prepriščeno medicinski stroki.

Fran Viljem Lipič BOLEZNI LJUBLJANČANOV

MAJ

Vreme je bilo nekoliko manj spremenljivo kot prejšnji mesec. Nebo je bilo večinoma zakrito z oblaki. Jasno vreme in dež sta se pojavljala enakomerno izmenjaje se. Med do sedaj zelo raznolikimi vetrovi sta bila pogostejša jugozahodnik in jugozahodni zahodnik.

Spremembe:

najvišja temperatura	+ 18° R. dne 15. maja
najnižja temperatura	+ 5° R. dne 19. maja
najvišji zračni pritisk	27" 6,9" dne 14. maja

najnižji zračni pritisk 26" 4,0" dne 19., 22. maja

Najvišji temperaturni stopnji so sledile nenadne električne eksplozije z mrazom.

Pojavljane intermitentnih vročin in njihov značaj sta bila enaka kot prejšnji mesec. Pri njih je začel prevladovati subinflamatorni, kongestivni značaj, ki je napadal zlasti organe hipohondrične regije. In obenem so prsna vnetja kazala čistejši, inflamatorni, čeprav ne vehementni značaj. Opaziti je bilo nekaj primerov bronhitisa. Tu in tam oslovskega kašlja.

Iz tega je moč sklepati, da pogostejše pojavljanje intermitentnih vročin ne pomeni v vsakem oziru izginjanja vnetnega značaja: pomlad je temu remitentnemu značaju znova pomagala in če je obenem tem vročinam letna konstitucija naklonjena, intermitentne vnetne vročine sploh ne bodo redke.

Moč in število afebrilnih katarjev sta se skoraj povsod zmanjševala; obenem pa sta se krepila moč in trajanje revmatizmov, zlasti medrebrnih in vročinskih. Škrlatinko sem odkril pri treh otrocih.

Med kroničnimi boleznimi so se malce pogosteje kot druge pojavljale revmatične bolečine in sumi na pljučnice, pljučne jetike, prav tako ponavljajoče se hemoptize, škrofuloza in boleče menstruacije.

Trajanje revmatičnih vročic je bilo različno. Če je skupaj z vročico nastopilo nihajoče bolezensko stanje, ki se je zasedrilo v perimiziju in v membranah, ki obdajajo mišice, ter v seroznih membranah, zlasti (kot je bilo najbolj splošno opažanje) ob nepravih rebrih, tedaj se je bolezen končala v enem dnevu, treh, petih, sedmih, največ devetih dneh. Fiksne bolečine, ki so se pojavile ob koncentriranju nestalnih bolečin ali pa brez teh, in so se izpričano naselile ne samo v zunanjih plasteh mišic, ampak v bolj notranjih ovojnicah samih mišic, v kitah, prepregah, zlasti sklepnih, ter tankih membranah živcev, so potek boleznii podaljševale vse do 21. dneva, in neredko še dlje. Vročice, ki se pojavijo ob zastaranem revmatizmu, so enakega značaja in večinoma dosegajo tudi daljše trajanje, kot samo po sebi ni vedno razvidno. Te pa, dokler niso bile zaključene, niso vedno odpravljale temeljne bolezni.

Na enak način so v področju, kjer se je pojavilo bolezensko stanje, vztrajali afebrilni revmatizmi; kljub temu pa to ne velja za vse. Pri okretnejših bolnikih namreč, natreniranih, mišičastih, ki so s cvetočo postavo kazali resnično vitalno tekočino, je bilo trajanje te bolezni dovolj kratko, četudi je bila bolj vnetna, najsi je bila prisotna vročina ali pa ne, nasprotno pa pri nežnejših, telesno slabše pripravljenih, nervoznih, shiranih in oslabelih navadno traja dosti dlje. Razliko prinaša način

življenja, zlasti prehrana, način oblačenja, spanec, od vsega najbolj pa bivališče.

Sršeče, počasno mrazenje, s katerim so se začele revmatične vročice, se je na isti dan samega napada in sledečih poslabšanj večinoma vrnilo na začetek. Tako se je včasih dogajalo tudi pri (ne mišičnem) vnetju poprsnice. Zato bolniki celo proti svoji volji iščejo toploto, kar je v nasprotju z ustaljenim začetkom bolezni.

Opaziti je nagnjenost k intermitentnemu tipu, vendar pa se precej redko pokaže v popolnosti pred osmim dnevom bolezni in ne traja toliko časa kot tista, ki nastane zaradi želodčnih dejavnikov. Če se poslabšanja natančneje razišče, je bilo očitno, da so vsak drugi dan, navadno vsak lihi dan, škodljivo vplivala z večjo silo.

Ob vročini, ne visoki, se je vlažnost kože običajno kmalu manjšala. Obstajala je velika nagnjenost k izjemnemu simptomatičnemu potenju. Utrip je bil raznolik, kakor pač pri kom.

Stopnja bolečine je napredovala skoraj vedno takole: stiskajoča bolečina, napenjajoča, trgajoča, razmesarjajoča, zbadajoča, prevrtavajoča. Blažje med temi kažejo na nihajoče bolezensko stanje, hujše pa na fiksno. Nasploh so pogosteje predmet zdravljenja revmatizmi, ki se pojavljajo v višji stopnji ali trajajo dlje; v številnih primerih jih zdravijo z domačimi zdravili. Zelo močna tovrstna obolenja pa so sama po sebi redkejša. In tako so se pogosteje pojavljale fiksne razmesarjajoče in zbadajoče bolečine, pomešane z napenjajočimi ali trgajočimi; če so te prevladovale ali pa če so nastopale samo te, so naznanjale manj maligno bolezen.

Te zaznave so bile locirane zlasti v mišicah posameznih udov in medenice, dalje med nepravimi rebri in v hipohondrijih in tu je bilo očitno, da so prizadete že serozne membrane. Sledile so kite, aponevroze, zlasti ob sklepkih, in naposled nevroleme.

Pogosto sem videl revmatizme, ki jih nekateri imenujejo notranji in za katere nihče ne dvomi, da tedaj, ko zavirajo prizadetost serozno-fibroznih splahnhičnih ovojníc, kažejo na vrsto perifernih vnetij, in sicer enkrat primarna, drugič taka, ki so nastala zaradi zunanjih dejavnikov, in ob teh raznoliko variirajoča, tako da kljub temu ne morem potegniti ločnice med enimi in drugimi. Vranica, jetra, pljuča, maternica so precej pogosto obbolevali za tem vnetjem serozne membrane.

Dodajam nekaj dejstev v zvezi s to problematiko, glede katere različni strokovnjaki soglašajo.

Pri nekaterih, ki so bolele tudi za bolečo menstruacijo, je migreno povečevala še anginozna bolečina, brez prave oteklosti golta. Pri drugih se je pridruževal zobobol, absces dlesni, bolečine v ušesu, vnetje obušesne žleze slinavke, oftalmija, nahod.

Pri petnajstletnem mladeniču je fiksna bolečina v palcu, ki se je postopoma pojavljala, odpravila medrebrno vročinsko bolečino. Pogosteje se je pojavila medrebrna revma z bolečinami v udih, ki so večinoma vplivale lajšalno. Iz tega razloga se je dalo jasneje kot po stanju običajne vročice, povečanju bolečine do stopnje pritiska in zvoku ob pretrkavanju itd. razlikovati medrebrno vnetje serozne membrane od pljučnega ali od pravega vnetja poprsnice. Medrebrna bolečina običajno tudi otežuje, zavira kašelj in krajša dihanje.

Notranji revmatizmi trebuha so s seboj prinesli žolčni status, zlasti pri histeričnih bolnikih, kljub temu redkeje kot ob koncu jeseni. V tem trenutku sukcesije bi bilo mogoče razločiti žolčno revmo od artritisa, seveda tistega ki – vsaj tu – nastaja iz žolčnih prodromov.

Tukaj se mi v spomin vrača mlada vdova, ki je bila sedem let poročena z artritичnim bolnikom in se je vsako leto loteval manifesten protin. Prejšnji mesec, ko je kazala žolčne prodrome te bolezni, ki jih je že sama spoznala, je bilo videti, da je s topilno metodo (*methodus solvens*), s katero se je odvajalo blato, povsem pregnala trenutno navzočo in grozečo nadlogo. Kljub temu jo je v tistem mesecu protin napadel v blažji obliki; tega se je v eni noči in enem dnevu znebila samo s pomočjo lipovega poparka (*infusum tiliae*) in vse do danes se ni ponovil.

Kolika prej z zapeko kot z drisko je bila neredko rezultat omenjene revmatično-žolčne povezave. Prav ob tej kombinaciji je bilo moč najti tudi kakšen krč, celo parezo; ali pa je vročina ob večji malosrčnosti zaradi bolezni potekala počasneje. Tedaj pa je še posebej pogosto prihajalo do ponovitev bolezni. Nekaterim sta se iz teh vzrokov hipohondrija zaradi napetosti dejansko dvigala; nekateri so imeli pijano glavo; ali pa je grozila prizadetost srca s palpitacijo in izgubljanjem zavesti.

Iz teh navedb in onih, ki smo jih o žolčno-revmatični vročici podali zgoraj, bo jasno, s kako pravico prišleki iz Avstrije včasih s terminom »žolč« zaznamujejo »revmo«; zakaj ob začetku oskrbe revme (vsaj v teh krajih) tako veliko uporabljajo topila (*solventia*), bljuvala (*emetica*), pa najsi v celotni ali v zmanjšani dozi, in čistila (*purgantia*); zakaj same vročice povezane z bolečinami žolča, niso drugačne od revmatičnih; zakaj je znameniti profesor Val. ab Hildebrand upravičeno izjavil, da je pri revmatizmi posebej prizadet limfni sistem; zakaj sta slovita moža Grant in Stoll povsem upravičeno zagovarjala tezo, da so z žolčnim bolezenskim netivom povezani začetki artritisa; zakaj inercija pri delovanju venoznega sistema, do katere pride zaradi iritacije, tako zelo daje prosto pot artritisu?

Drugačno sestavo revmatizmov, zlasti nestalnih, so povzročali pljučni katarji, ne redkeje kot v prejšnjem tromesečju. Nimam razloga za dvom, da sorodnost med vnetji sluznične membrane in vnetji sero-

zne membrane ni nič manjša kot razlika. Ker pa sta kljub temu eden ali dva od revmatičnih bolnikov imela razcepljen jezik ter zaradi izsušenosti razdražen golt in sapnično fistulo, sem bil dolžan biti pozoren na antagonizem med sluznično membrano teh delov in na dele, ki so običajno podvrženi revmi.

Da je na končanje revmatične vročice bistveno vplivala krvavitev iz nosu, konstantno na lihi dan, še zlasti tretji dan, sem res pogosteje opazal. In tudi tega namiga narave nisem zanemarjal. – Pijavke sem lahko uporabljal več kot puščanje krvi.

Mehčala (*emollientia*) so pomagala pri izsušenosti sluznih membran, pri krču pa omamna sredstva (*sopientia*) z bazami.

Na splošno pa, čeprav se niso pojavljala očitna znamenja želodčnih nečistoč, sem uporabil topilno, spreminjalno, bruhalno in čistilno metodo (*methodus solvens, alterans, emetica, purgans*); premočno potenje sem spraval v red s kislimi minerali (*acida mineralia*), znojila (*diapnoica*) nisem dal prej kot v trenutku, ko je kazalo na verjetno razrešitev bolezni.

Bolečino v sednici so Dowerjevi praški (*pulveres Doweri*) sprva poslabšali, pomirili so jo, če so bili dani po puščanju krvi in čistilu (*purgans*), dokončno so jo pregnali mehurniki (*vesicantia*), uporabljeni tako kot zaponke. Tistim, ki jim puščanje krvi, čistilo in predhodno uporabljen prašek niso prinesli olajšanja, so, preden je pomagal mehurnik (*vesicans*), koristile pijavke.

Zdravila proti vnetju (*antiphlogistica*) je bilo dovoljeno največ uporabljati pri revmatični sklepni vročici. Kljub temu pa je bilo v tem letu ob tej bolezni redkeje dovoljeno posegati po teh zdravilih kot druga leta.

Mazila (*linimenta*), od množice katerih pa je bilo najboljše milnato-kafrino (*saponato-camphoratum* sc. *linimentum*) z oljem črnega zobnika (*oleum hyoscamī*), sem uporabil vsaj pri afebrilni stalni kronični revmi. Trajnejši učinek je imel kafrin obliž (*emplastrum camphoratum*). Za nov revmatizem je zadostovala masaža z vtiranjem (*frictio*).

Čudne stvari govorijo o tako imenovanem repnem obližu (*Rübe-pflaster*),¹ ki ga v teh krajih največ uporabljajo, še zlasti ker ga je iznašel duhovnik. Ime je dobil po zgoščenem soku repe, oziroma bolje sežganem soku repe, ki učinkuje kot kavra (*camphora*) in če se ne motim, kot svinčevo belilo (*cerussa*). Z vso upravičenostjo bi ga lahko nadomestil kafrin obliž (*emplastrum camphoratum*), če ne bi k njegovi uporabi pripomogla naivnost nekaterih. Ugotovil sem, da je iznajditelja, dobrega starčka, navdalo tolikšno zaupanje v njegov izum, da si je z njim povil celotno kožo od podplatov do brade in je že od daleč dišal po kafri

¹ Repni obliž (nem. *Rübe-pflaster*) je bil pripravek iz prevretka ali iztisnjene soka repe (*Radix rapae*); uporabljali so ga pri podagri in pri skorbutičnih, nečistih in gnojnih čirih. (op. prev.)

(*camphora*). Vendar pa tega ni počel dolgo; paraliza mu je postopoma izpila moči in je umrl.

Od bolnikov, ki so oboleli za revmatično vročico, ni umrl nihče, razen starčka, ki so ga prizadele bolečine v ušesu in bolečine v zgornji čeljusti, ki je zapadel v adinamično-nervozni status, diareja mu je izpila moči in je četrty teden boleznj umrl. Torej tudi revmatične vročice, ki niso hkrati žolčne, prehajajo v nervozne, čeprav še tako redko.

37. Revmatična vročica z medrebrno prizadetostjo.

Štiridesetletni mož, obolel za pletoro, ki ga je prve dni te boleznj rahlo mrazilo, je imel visoko vročico, bil je žejen, bolela ga je glava in sililo ga je na bruhanje. Nekje tretjega dne je ugotovil, da ga boli desna stran prsnega koša, bolečina se je koncentrirala iz bolečih udov, brez opazno oteženega dihanja, ob redkem kašlju, na drugo stran je legel zelo težko. Utrip je bil – tudi ob izboljšanju – težko otipen, poln, močan. Zmerno puščanje krvi, ki je naredila tanko krasto, je bolniku prineslo olajšanje. Kar naprej je jemal prevretek plazeče pirnice s kalijevim acetatom, naposled z amonijevim acetatom (*decoctum graminis cum lixiva, demum ammonio, aceticis*).

Četrty dan se bolezen okrepi. – Ponovno puščanje krvi izpusti nevnetno kri. – Nato se sicer bolečina v prsnem košu nekoliko sprostj, vendar pa glava ostane težka do petega dne. Toda urin je moten. – Šesti dan je koža vlažna, bolezen se omili. Sedmi dan izdatno potenje. Nato bolezen nazaduje. Okrevanje se podkrepi s krepili (*roborantia*).

38. Revmatična vročica z medrebrno prizadetostjo.

Dvaindvajsetletni študent je na Hrvaškem dve leti bolehal. Tu je obležal z neprekinjeno remitentno vročino in bolečinami v poprsnici. Dodatno se je očistil z rabarbarinim praškom (*pulvis rhabarbarinus*), po tem se bolečina ni spremenila. Bajje je do tega prišlo zaradi tako imenovanega repnega obliža.

Bolnika sem našel šesti dan boleznj, na vprašanja se je odzival počasi, bil je omotičen, s precej težko otipnim, krepkim, pospešenim utripom, malce je pokašljeval, na drugi strani je težje ležal, premagala ga je znatna utrujenost. Požiranje je bilo dobro slišno, zaradi izsušenosti težavno. Jezik je bil bel, razbrazdan. Področje jeter napeto. – Dajal sem mu mehčalni nitrozni prevretek (*emolliens decoctum nitrosum*) in obilo pijače (ki se jo je vse dotlej bal). Ob izboljšanju je bil utrip lažje

otipen. – Blato se ob uporabi nevtralnega kalijevega sulfata (*arcantum duplicatum*) ni premaknilo.

Sedma noč je brez spanca. Zbadajoče bolečine se vzpenjajo proti pazduhi. Žrelo je prekrito z bledikasto rdečico; jezik je bolj razbrazdan; kisle snovi zbudajo na njem pekoč občutek. – Sledi izločitev blata, jutranja izboljšanja postanejo očitnejša sedmi in osmi dan. Deveti dan se poti in se počuti bolje. Za okrevanje potrebuje krepila (*roborantia*).

39. Zlatenični čeljustni krč novorojenčkov.

Mlinarjev sin, rojen s popkovnico, ovito okoli vratu, je izločil mekonij, ki je bil zelo redek, in blato zlatorumeno, trdno. Četrty dan po rojstvu je veliko jokal, postal je zlateničen. Peti in šesti dan je bil videti mirnejši; sedmi dan je znova več vekal, ni hotel sesati, bil je nespečen. Okoli popka ni ničesar nenormalnega. Nato se tu in tam opazijo blažji obrazni krči, ki posnemajo jok, smeh, rilček, sesanje; glas je tih. Koža je močno rumenkasta, hrbtišče nosu modrikasto blede. Maksili je mogoče počasi razmakniti; tedaj se opazi, da je jezik pritrjen na nebo. Ob nekoliko močnejšem poskusu razmaknitve sledi sukusija, krč in čeljustni krč. Vročina ni povišana.

Svetoval sem bljuvala (*emetica*), čistila (*purgantia*), kopeli (*balnea*) in dajanje terjakovega² obliža z živim srebrom (*emplastrum theriacale cum mercurio*) na hipohondrija, naposled, z največjo previdnostjo odmerjen kristavec (*stramonium*). Kisli zadah, ki je prihajal iz ust, sem skušal odpraviti s sodo bikarbono (*soda carbonica*) in magnezijevim karbonatom (*magnesia carbonica*). Po kopeli rdečica kože, potenje, pospešeno dihanje. Kmalu se maksili trdo približata. Ob najblažjem dotiku otroka strese krč. Naposled izbruhnejo vsesplošne konvulzije in krči in osmi dan življenja sledi paraliza in smrt.

40. Papulozna škrlatinka z intermitentnim tipom vročice.

Petletna deklica (ki prebiva blizu močvirja) je doživela tri napade intermitentne kvotidiane malarije; tretji napad je bil močnejši, zlasti zaradi vročice, ki jo je okrepilo vino. – Za odpravo kolik, povezanih z napenjanjem in umazanim jezikom, sem uporabil odvajala (*eccoproptica*).

² Terjak je bil zdravilna mešanica, v kateri je bilo okoli 70 živalskih in rastlinskih drog, primešanih medu, z njim pa so zdravili vse bolezni in zastrupitve. V evropski farmaciji je bil priljubljeno zdravilno sredstvo vse do 19. stoletja. (op. prev.)

Ob vrhuncu tretjega dne (po mojem odhodu) je koža postala kakor makulozna. – Četrty dan se rdečica poveča, se zlije skupaj, posuta je z zmanjšanimi papulami, nekoliko bolj ravnimi in polno rdečimi. Ob dotiku s prstom nastane bela makula z rdečimi pikami, ki se ne povrne zelo hitro v prejšnje stanje. Navzočnost angine ni bilo mogoče izkoreniniti na ustaljene načine; zdi se, da nastopa v zelo blagi obliki.

Otrok leži v zelo ozki postelji, zelo vroči (ker se peč uporablja za peko kruha). A kljub temu razen blage driske ni nobene nevšečnosti. – Mehčalno zdravilo (*medicamen emolliens*).

Ob presledku vročine se rdečica kože zmanjša, bolnico so dali ven iz postelje; ob dolgotrajnejšem zadrževanju v postelji naraste, nastopa v enakomerni in blagi obliki. Navzoč je blag kašelj, redek in kratkotrajen. Opaža se bolečina žrela. Ob blagi vročini, ki se pojavlja popoldan, nastopa status rdečice, koža postaja vlažna. Tako je peti dan.

Od tedaj ni nobene vročine, rdečica se še zmanjšuje. – Deseti dan se začne luščenje in poteka ustaljeno. – Enajsti dan sem deklico našel, kako teka zunaj.

Tu imamo primer škrlatinozne povsem intermitentne vročine, katere spremembam je izpuščaj običajno sledil. Morda je bil zaradi takšnega značaja vročine potek bolezni tako zelo blag?

Bodo tudi taki, ki se bodo čudili, da se v tem obdobju, ko se ob toliko pogubnih primerih pri škrlatinki po eni strani odsvetuje uporaba toplote in vina, po drugi strani pa stik s svežim zrakom ob začetku luščenja, v našem primeru kljub temu ni zgodilo nič usodnega. Toliko zmorejo telesca navadnega ljudstva in navajenost upirati se sovražnim vplivom! Kljub temu pa nas sploh ni zamikalo, da bi vsaj priporočili zdravljenje s toploto.

O nasvetih glede zdravljenja škrlatinoznih bolnikov tako, da hitro pridejo v stik s svežim zrakom, in o primerjavi rdečk s to papulozno škrlatinko, ki se je to leto pogosteje pojavljala, bo govor kasneje.

NOVEMBER

Zaradi severovzhodnega vzhodnika, ki je zelo pogosto močnejše pihal, je bilo vreme najprej nekoliko bolj suho in malce hladno, nato pa, ko je prevladoval nasprotni veter, znatno vlažno, megleno, deževno, naposled spremenljivo. Temperatura in zračni pritisk sta kar naprej variirala.

Spremembe:

najvišja temperatura + 14° R. dne 16. novembra

najnižja temperatura	0° R. dne 8. novembra
najvišji zračni pritisk	27" 7,2" dne 28. novembra
najnižji zračni pritisk	27" 4,3" dne 11. novembra

Število bolnih je znova naraščalo. Intermitentne vročine so se krepile, ker so imele nenehno pomoč. Bolj so se krepila vnetna bolezenska stanja, med katerimi je prednjačil enostavni bronhitis, razširjen na pljuca. Tudi katarji, sicer blagi, so dobivali hujši značaj in kronični katarji so postajali akutnejšega tipa.

Od sorodnih bolezni so se tem prizadetostim pridruževali izkašljevanje krvi, astma in kataralno vnetje golta.

Od tod je prihajalo do prehajanja v kataralne vročice, revmatične vročice (ki so nosile manjši želodčni, zlasti nek žolčni predznak) in v vnetja drobovja trebušne votline. Katarji spolovil, urinskih poti niso bili redki.

Sredi meseca, ko je bilo ob vlažnosti bolj toplo, so mnoge precej mučile vrtoglavice, zastoji krvi v glavi, krvavitve iz nosu in izlivi krvi. Celo zmednih je bilo več ali pa so se počutili slabše.

Ob teh se je pojavljala škrlatinka in njeni pojavi niso bili več sporadični. Opis te epidemije bo podan v izvlečku celotnega leta.

Od kroničnih bolezni so več pozornosti kot druge zahtevale sušica, vodenica, artritis, hemoroidi, škrofuloza in zapora abdominalnega črevesja.

Od intermitentnih vročin so prevladoval kvartane, katerih izvor je bilo največkrat treba iskati v prejšnjih mesecih. Zaradi zakasnelih poslabšanj je bilo očitno, da iz dvojne kvartane nastaja navidezno dvojna kvintana, toda kmalu se je umikala s pomočjo topil (*solventia*) in kinina (*chinaceum*).

Največ so se ponavljale terciane. Eno od teh, ki jo je pospešila napačna prehrana, se je dalo odpraviti samo z sredstvom za bruhanje (*vomitorium*). Dvojno terciano z bolečinami v hipohondrijih in pekočino pod prsnico sem videl enkrat. Ta se je prikradla brez mrazenja ob znatni utrujenosti. Odpravljena je bila s kininovčevo skorjo (*cortex*).

Kvotidiani sta bili dve, ilegitični, ena kataralna, druga revmatična. Druga je po treh poslabšanjih dovolila šestdnevni predah, nato je napadla štirikrat in izginila brez zdravniške pomoči.

Iz anomalnega artritisa pri ženski, ki je popivala in se je veliko potila, se je razvila anomalna intermitentna kvotidiana malarija. Ob nekaterih dneh je bolnico, ki se je kmalu po mraznju izdatno potila, izjemno močno napadla dvakrat, celo trikrat ali štirikrat. Nobena protivročinska sredstva (*febrifuga*) niso zalegla in prešla je v hiranje, ki je bilo po nekaj mesecih smrtno.

Traheobronhitis, ki je bolj kot druge napadal majhne otroke, je bil posebej opazen, in sicer: po kašlju, ki je zadrževal srednji del pljuč, bil pogost, kratek, hripav, glasen, rahlo grgrajoč; po raskavosti glasu; po zelo očitni bolečini pri razcepišču bronhijev, tu in tam pod tilnikom, ki se je pri nekaterih ob požiranju zlasti nekoliko večjega grižljaja povečala z izzivanjem kašlja; dalje s tesnobnim, pospešenim dihanjem; s pogostim, močnim utripom; z močno vročino; z živimi rdečinami lic; naposled z vročico, ki je trajala do petega, sedmega dne; in ko je ta ponehaval je navadno povzročila, da so postajali napadi kašlja daljši in redkejši.

Vse to so pri večini bolnikov spremljali nahod, belkast jezik, žeja, neješčnost in zaprtje. Tu in tam so se pod kožo pojavljale majhne žilice, zlasti okoli oči. Ker so nekatere deklice težko izločale urin, je ta povzročal odrgnine na sramu. Ko se je bolezen krepila, je glava postajala težka, na obrazu se je kazala tesnobnost, pojavljal se je nemir, spanca ni bilo. Kolikor vem, je bila bolezen usodna za samo enega otročka, četrty dan. Zgrabili so ga krči.

Kataralno izkašljevanje, blago potenje ali – pri tistih, ki so izmečke pogoltnili – driska, so – večinoma sedmi dan – odločilno prispevali k odpravi vročice, ne pa vedno tudi hkratne celotne prizadetosti dihalnih poti.

Povzročali so namreč opresijo v prsih, takšno kot jo navadno konvulzivni kašelj; neredko so napadi trajali do štiri tedne in več, zlasti kadar se za bolezen na samem začetku niso zmenili. Konstitucija je skoraj vedno postajala bolj zaobljena, kljub temu bolj bleđa, in z bruhanjem je včasih po najkrajši poti prišla na dan sluz. Krči so se tu in tam pojavljali pri najnežnejših otrocih.

Pri starcih, ki so že prej sopli in piskajoče dihali, se zaradi nedejavnega kašlja izmečki niso izločali; te ni tako močno stiskalo v prsih, bolj jih je peklo pod prsnico. Za mnoge od teh je bila bolezen usodna.

Zapleti so bili zelo običajni: prekomerno izločanje sluzi pri škrofuloznih bolnikih; izraščanje zob; turi; ostali zapleti so bili povezani z grižo.

Vse dokler je bila prisotna vročica, je bilo najprimerneje priskočiti na pomoč s pijavkami. Najpogosteje izbrana lokacija je bila na ključnicah. Nič manj uspešna ni bila uporaba mehčal (*emollientia*) in kalomela (*calomel*). Nekoliko slabše sta se tedaj izkazala amonijeva sol (*sal ammoniacus*) in voda višenj (*aqua cerasorum nigrorum*). Pri tistih, ki jim je pomagalo bruhanje, je bilo uporabljeno bljuvalo (*emeticum*), pri majhnih otrocih med z ekstraktom morske čebulice (*oxymel scillae*).

Ko se je bolezen umikala, oslABLJENA, vendar nevarna zaradi obilice sluzi, tudi sama antimonova zdravila (*antimonialia*) niso bila učinkovi-

tejša od amonijeve soli (*sal ammoniacus*). Tako tudi, kadar je bilo očitno, da kašelj grozi z rahlo konvulzivno obliko.

Puščanje krvi je bilo potrebno le redko, razen če sta opresija v prsih ter suh in manj doneč kašelj pričala, da se vnetje širi in da se razteza na pljuča (sapnik je bil tedaj večinoma bolj prost), in če je nakazovalo znamenja kakšno pretrkavanje ali osluškovanje. Tedaj ležanje, tudi ležanje na strani, ni imelo želenega učinka. Izpust krvi je pokazal dovolj trdno pogačo in sledi kraste.

S tistimi, pri katerih se izmečki kljub puščanju krvi niso znova pojavili, je bilo konec. To je bilo odločilnega pomena zlasti pri starkah, pri katerih je kronični katar prešel v ta akutnejši pnevmonobronhitis. Take so ležale s šibkim utripom, mrzlimi udi, bledico, omotične, pozabljive, z oteženim dihanjem in nezmožne premikati se. Smrt je nastopila šesti, sedmi dan.

Kadar se je vročica pojavila po zavrtju običajnih izmečkov, je bil učinek terapije večji kot tedaj, kadar se je oboje pojavilo skupaj.

Pri nekem Judu, ki je bil tu po trgovskih poslih in se ga je lotil pnevmonobronhitis, ki se je kmalu okreplil, sem moral nezadržno drisko, do katere je prišlo zaradi nespametne uporabe dristil (*drastica*), prej ublažiti z Dowerjevim prahom (*pulvis Doweri*), preden sem lahko videl želeni učinek po lokalnem odvzemu krvi.

Prej posledica krča kot vnetja je bila gostost pljuč pri tistih, ki so veljali za posebej nagnjene k astmi. Na primer razdražljivi otroci in mršavi starci. Ugotovil sem, da tedaj med amonijevimi solmi (*ammoniae sales*) najbolj pomaga amonijeva sol jantarne (pozneje benzojske) kisline, zlasti v povezavi z gorčičnimi obliži (*sinapismi*) in aromatičnim premazom (*allinitio aromatica*) prsi.

Sem so sodili zlasti zadušitveni kašelj otrok ter akutna in kronična astma dojenčev (prvega je dobro opisal Goelis, drugo Wigand). Ni mogoče v zadostni meri medsebojno razlikovati tistih učinkov, pri katerih je zelo pogosto očitneje, da izvirajo iz vnetja ali pa vsaj katarja.

Kakor so te bolezni prehajale v že kronično in sorodno propadanje prsnega koša, tako so te akutnejše prav tako prehajale v kronične. In niti terapija ni mogla trajno odvrniti tega prehoda.

Med zapleti, ki nastajajo pri pnevmonobronhitisu, sem opazil: ob glavobolu krvavenje iz nosu, ob kašlju bruhanje, ob napolnjenosti bolečino v boku, ob prizadetosti epigastrične regije zlatenično stanje.

Premočno potenje je oslabilo dečka, za katerega so, ker je imel dve hibi, vnetje sklepov in slabo oblikovan prsni koš, trdili, da se ga že loteva sušica. Kljub temu si je povsem opomogel s protivnetnimi sredstvi (*antiphlogistica*) in dejavno živi.

In tudi izdatnejši izmečki, ki so navidez prav takšni, kot da bi šlo

za gnoj, ne naznanjajo tako zlahka sušice, nastajajoče iz akutnejšega bronhitisa.

102. Akutnejši bronhitis ob kronični in piktonski koliki.

Ko je šestdesetletni vrvar, ki je že tretje življenjsko obdobje preživljal ob težavah pri uriniranju in mukoznem katarju dihalnih poti, ljubitelj vina, izpraznil več kozarcev mladega vina, kot bi smel, ga je napadla tako imenovana piktonska kolika (*colica Pictonum*), in ob njej še vročica, ovirano uriniranje, zaprtje, težka glava, prečute noči in onemogočen kašelj.

Ko je preteklo sedem dni, se je ta bolezen, ki je bila zdravljena z antigastriki (*antigastrica*), spremenila v prejšnjo: kašelj se je seveda močno okrepil, izmečki so se znova vrnili, vendar gostejši, ostala je vročica, neješčnost, bdenje, zlovoljnost, blaten jezik, zaprtje. Zato je bilo treba uporabiti čistila (*purgantia*). – Po uporabi zlatobarvnega amonijevega sulfida (*sulphur auratus antimonii*)³ z izvlečkom črnega zobnika (*extractum hyoscyami*), ki je bil uporabljen drugih sedem dni, se kašelj, ki je povečeval že staro kilo, ni popravil; tudi amonijeva sol (*sal ammoniacus*) z naprstcem (*digitalis*) ni dala boljšega rezultata.

Naposled so me vročina, nekoliko težje otipen utrip, opresija v prsih in boleča oteklina v celotnem levem stegnu pripravili do tega, da sem opravil puščanje krvi, in ko je bila ta opravljena, je ob pomoči prevretka grebenuše (*decoctum senegae*) z antimonovim vinom (*vinum antimonii*) ter znova izvlečka črnega zobnika (*extractum hyoscyami*) konec tretjega tedna izkašljevanje znova postajalo lahko in obilno, kot je bilo poprej, vrnil se je spanec in vročica je izginila.

103. Kongestivna astma.

Mati osemnajstih otrok, ki je bila polno zaposlena doma in je bila redko na svežem zraku, pogosteje na prepihu, je prebolela razne bolezenske, zlasti trebušne, in pred nekaj leti tudi išias, je bila dolgo podvržena kroničnemu katarju, saj jo je, ker je mraz oviral izmečke, ponoči mučilo zelo oteženo dihanje.

Na to stanje se dva dni ni ozirala, čeprav ni dovoljevalo polnega dihanja; ko pa je bila naposled že na pragu zadušitve in povsem hladna, me je zaprosila za pomoč. Čemu neki, ko pa sem ji dve uri zaman

³ Imenovan tudi auripigment. (op. prev.)

resno prigovarjal, naj dovoli puščanje krvi? Naposled sem jo prevaral s šalo in se je uklonila.

Kmalu po puščanju krvi je lažje zadihala; utrip je postal polnejši in prostejši; prizadevanja sta okronala potenje in spanec. Kmalu so se vrnili izmečki. – Verjetno so lažji napadi nastopali že prejšnja leta, vendar pa zaradi varčnosti niso bili oskrbljeni; toda od te na moč trmaste ženske ni bilo mogoče nikoli izvedeti ničesar zanesljivega. – Po nekaj letih je umrla za vodenico.

104. Akutna astma novorojenčkov s čeljustnim krčem.

Tri tedne star deček, čigar mati je imela sušico, je kmalu po porodu (sesal še ni) bruhal. Namrazilo ga je, ko so ga iz toplo zakurjene sobe odnesli h krstu; od tod nenehen nahod pred to boleznijo.

Ko se je nahodu in pogostemu blagemu kašlju pridružilo bruhanje in zaradi čeljustnega krča ni hotel sesati pri materi, so me takoj poklicali in odkril sem: da deček tiho ječi; da je tesnoben zaradi pospešenega, težavnega, grgrajočega dihanja, ki je pogosto prenehalo; da je v obraz posinjel, napihnen, poten; da je utrip zelo hiter; da je vročina povišana.

Razen primerne temperature ob zibelki, obliža iz kitove sperme (*semen ceti*), ki ga je bilo treba dajati na prsi, mleka zdrave dojilje in pijavk nisem predpisal ničesar drugega. Istega dne zvečer proti pričakovanju vidim fantička normalno dihati, lepe barve in izvem, da je hlastno sesal. Drugi dan proti večeru pa je napad, podoben prejšnjemu, s krči in zadušitvijo končal njegovo življenje.

105. Ponovna pljučnica s plevritisom.

Osemnajstletnemu mladeniču, ki je imel vročino z bolečino na levi strani, obraz, kot da bi bil utrujen po teku, ki je plitko in hitro dihal, večinoma ovirano kašljal ter imel poln in težko otipen utrip, sem drugi dan odvzel kri iz vene na nadlakti in s pijavkami iz prizadete strani ter svetoval zdravila za notranjo uporabo (*interna*), ki delujejo na to.

Tretji dan sem opazil lažje dihanje, prav tako so bili bolnikovi izmečki rumeni in mučila ga je blaga opresija. Peti dan ni imel hudih nevšččnosti. Šesti dan sta se vročina in bolečina na strani okrepili. Nova aplikacija pijavk. Sedmi dan se je potil, bolečin ni imel.

Ker se vročina še ni popolnoma umirila, ga je štirinajsti dan mrazilo in kmalu je sledila ponovitev bolezni, potenje se je nadaljevalo, a vmes

se je pojavljala kurja polt. Ponovitev ni bila tako huda, kljub temu pa je sedemnajsti dan celotne bolezni vnovič terjala uporabo pijavk. Uporabljen je bil prašek naprstca (*pulvis digitalis*) s kalomelom (*calomel*). Od enaindvajsetega do osemindvajsetega dne je v presledkih prihajalo do kriznih trenutkov in si je opomogel.

106. Kataralno vnetje mehurja.

Petdesetletnega delavca, ki je 48 ur trpel za bolečim izločanjem urina in naposled nezmožnostjo izločanja, je zbolelo v predelu mehurja. Izločil je ognjenobarven moten seč. Vročina je bila zmerna. Tretji dan, ko se je nadloga okrepila, so me poklicali in predpisal sem pijavke, vroče ovitke (*cataplasmata*) in sluzna zdravila za notranjo uporabo (*interna mucilaginoso*). Zdravje se mu je začelo vračati peti dan, s sečem je izločil neznatno količino sluzi.

Vzrok za to bolezen se je skrival v mladem, trpkem vinu, ki je drugim podobno bolnim škodovalo še bolj.

107. Vnetje moda.

Osemindvajsetletni mož je opazil, da mu po sečnični blenoreji, ki je bila slabo oskrbljena meseca septembra, oteka desno modo ob širjenju bolečine po sečevodu in odrevenelosti desnega stegna. S pijavkami, apliciranimi na presredek, solitrom (*nitrum*), saliničnimi čistili (*purgantia salina*) in naposled živosrebrovim kloridom (*mercurius dulcis*) je bila oteklina omejena na nadmodek in semenski povezek, bila je nekoliko trša, bolečina se je polagoma razgubila. To preostalo zatrdlino je zanemaril vse do tega meseca. Z mazilom kalijevega jodida (*unguentum lixivae hydriodicae*) se je popolnoma pozdravil.

108. Abortivno vnetje maternice.

Petintridesetletna soproga mizarja je po spontanem splavu petmesečnega plodu po dolgotrajni krvavitvi maternice imela vročino z zavrtjem čišče in bolečino v spodnjem delu trebuha do tretjega dne, ko sva jaz in starejši kolega namesto opiata (*opiatum*), ki ji ga je dal nek zdravnik vsej ubogi in oslabei ter še pogosteje malodušni, svetovala aplikacijo pijavk na napihnjen trebuh. Nato je že drugi dan, četrti dan

bolezni, ponehala ne le prizadetost prvotnega področja, ampak tudi šumenje v ušesih in vročica.

109. Izliv krvi, posledica jutranje slabosti, z gastritisom.

Kuharica, že zunaj let klimakterija, ki je podlegla vnetno-žolčni vročici, je od gospodarice dobila bljuvalno tinkturo (*tinctura vomitoria*) znamenitega Leroya in ponoči je med nenehnimi bruhanji in bolečinami v želodcu umrla.

Na truplu sem opazil naslednje: usta in nosnici je kazila rumenkasta pena, maksili sta bili trdno skupaj, obrazne poteze so pričale o bolečini, žile trebuha in spodnjih okončin so bile vse do manjših razvejišč polne krvi, nohti rok modrikasti. V lobanjski votlini: dura mater trdno zraščena s kostno ovojnico, žile žilnice močno nabrekle od krvi in ker je ta prehajala v tkivo, so je bile polne tudi možganske vijuge. Snov velikih možganov in malih možganov je bila zelo mehka, zelo bogata s krvjo ter tu in tam živordeča. V prekatih in lobanjskem dnu več seruma kot običajno. V drobovju prsnega koša ničesar nenormalnega. Pečica je bila močno rdeča. Membrane želodca, ki je vseboval rjavo krvavo tekočino in glisto vrste *lumbricoides*, so bile zelo medle, zlasti notranja, ki je bila v celoti vsevprek rdeča na hrbtni površini z globokimi pegami. Dvanajstnik je skrival obilo žolča in dve takšni glisti. Preostalo tanko črevo, prekrito z aftami, ki jih ni bilo veliko, je bilo napolnjeno s sluzjo; debelo črevo je vsebovalo zatrdelo blato. Jetra so bila na levem režnju močno zelenkasta, sicer pa temnordečkasta in polna krvi; žolčnik je vseboval obilo žolča, ki ga je veliko prešlo v tkivo. Vranica, slinavka in ledvice so bile zelo napolnjene s krvjo. Maternica z jajčniki otrdela.

Preden bi bilo v podobnem primeru dovoljeno dati bljuvalo (*emeticum*), je treba izvesti puščanje krvi in še uravnati žolč.

110. Krvava izlivna apopleksija.

Revno starko, staro več kot sedemdeset let, mršavo, drobno, blede, ki jo je že prej prizadela apopleksija, ki je veljala za živčno, so našli zjutraj umirajočo v postelji.

Vrh trupla je bilo opaziti glavo zmernega obsega; maksili je bilo težko razmakniti; obraz indiferenten. – Mehka možganska substanca je bila razcefrana, kmalu smo prišli do več kot štirih unč krvi zunaj žil in napol strjene v prekatih, ki so bili dvakratno ali trikratno razširjeni. Izvor tega je bilo raztrganje levega progastega jedra, ki je bilo zelo

zmehčano. Tam je bil tudi kolateralni prekat bolj razširjen od ostalih. V lobanjskem dnu unča krvavega seruma. Organi preostalih votlin navidez normalni.

No, le pogledjte primer, ki bi dajal vtis, da gre za živčno apopleksijo, če ne bi bila opravljena obdukcija.

111. Gladka škrlatinka brez luščenja, z izcejanjem iz ušesa.

Ko je fantič, rojen v osmem mesecu, slabotnejše rasti, že dopolnil poldrugo leto, je tretji dan kazal škrlatinozno rdečino, ki jo je prinašala s seboj nedoločna utrujenost, in pravil je, da ga boli zdaj glava, zlasti pri ušesih, zdaj trebuh. Pod uhljem se je pojavila že zaznavna bula. Glava je bila neprijetno vroča, oko je skazila blenoreja. Sicer pa je bila prisotna vigilna koma, nemir, trzanje kit.

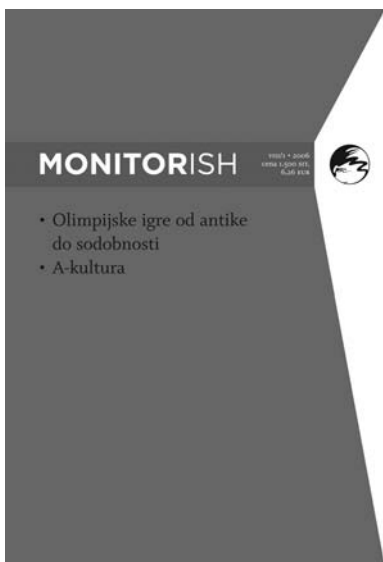
In tako sem ukazal, naj mu na tilnik dajo pijavke, na podplate gorčične obliže (*sinapismi*) in na bulo amonijevo sol (*sal ammoniacus*). ponoči so ga včasih zvijali krči. Zjutraj bledikast izpuščaj, motnja zavesti, bdenje s tesnobljostjo, naposled zavest, zvečer blago potenje in spanec. Urin je kazal veliko kosmičaste usedline. Uho je bilo v predelu bule boleče in iz njega je izdatno tekla gnoju podobna sluz. Ob nadaljevanju gorčičnih obližev (*sinapismi*) sem uporabljal kalomel (*calomela*).

Peti dan po najbolj poštenem spancu se počuti tako dobro, da želi vstati. Toda šesti dan z napol odprtimi ali škilavimi očmi soporozen in vročičen grgra, smrdi mu iz ust in ušes. Sedmi dan se znova malce bolje počuti. Bula upade, vročica izgine.

Enaindvajseti dan, ko iztekanje iz ušesa ne poneha in ne pride do luščenja, bolnik pod kožo oteče, naslednji dan težko diha, kašlja, znova leži soporozen. Kljub temu se te težave povsem odpravijo z aplikacijo pijavk na prsni koš. Preostalo terja kalijev acetat (*lixiva acetica*).

Omembe vredno je, da v tem primeru nikoli ni bilo opaziti nobene luščenja, čeprav je bil glede tega opravljen zelo skrben pregled. Iz ušes mu je teklo še vse do tretjega leta.

III
MISCELLANEA

Monitor ISH, VIII/1, 2006,
ISSN 1580-688X, 216 strani,
1.500 SIT, 6,26 EUR
Naročanje: zalozba@ish.si,
425 18 45

KAZALO

OLIMPIJSKE IGRE OD ANTIKE DO SODOBNOSTI

NADA GROŠELJ

Antični pogled na olimpijske igre

SVETLANA SLAPŠAK

Šport in spol v antiki: nejasna razmerja

VESNA MERC

Situlske igre. Boks, rokoborba ali boj
z ročkami?

BOŽIDAR SLAPŠAK

Šport v polisu in med polisi

TOMAŽ PAVLIN

Oživitev olimpijskih tekmovanj

BOŠTJAN ŠAVER

Šport, mitologija in genealogija junaštva

MAJA SUNČIČ

Dve smrti Leona Štuklja: Vernantovsko
branje sodobne mitologizacije junaka

A-KULTURA

KARMEN MEDICA

Večkulturnost in diskriminacija
v evropskem kulturnem okolju in
v medijskih diskurzih

KSENIJA BERK

Avantgardni vektor oblikovanja:

Sestop historičnih avantgard v polje
vsakdanjega življenja

DARKO ŠTRAJN

Elitna množična kultura

IVANKA APOSTOLOVA

Epistema Fasbinder ili Fasbinder,
epistema provokacije

POJMOVNI FANTOMI

Pojmovni fantomi II

DIALOG Z ANTIKO

MAJA SUNČIČ

Psevdo-Plutarhove *Ljubezenske zgodbe*

PSEVDO-PLUTARH

Ljubezenske zgodbe

NADA GROŠELJ

Sveti Avguštin: *O krščanski nauku*

in teorija o znakih

Plutarhove ženske. Ur. Maja Sunčič. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2004. (Zbirka *Dialog z antiko*) 216 strani. (recenzija)

Po zaslugi prevajalskih in analitičnih prizadevanj Maje Sunčič je v slovenskem prostoru končno postal deležen nekoliko večje pozornosti orjaški segment Plutarhovega opusa, ki je bil doslej skoraj povsem zane-marjen. To je zbirka 78 poljudnih in strokovnih razprav z raznovrstno tematiko od filozofije do naravoslovja, ohranjenih pod skupnim latinskim naslovom *Moralia* oz. grško *Ethiká, Etični spisi* (med njimi je tudi nekaj nepristnih).

Nekatere izmed teh razprav so bile v zgodovini slovenskega klasičnega šolstva in filologije sicer upoštevane, kot razlaga v svojem prispevku k zborniku *Plutarhove ženske* Matej Hriberšek (str. 164–166); primeri so Valentin Vodnik: *Berilo Greško* (neobjavljeno); Rudolf Južnič: *Izbor iz Plutarha. Dodatek h grški čitanki I. del. Za VI. razred klasičnih gimnazij* (1939); trije strokovni članki – neslovenskih avtorjev – o spisu »O obrazu (ki se pojavlja) na mesecu«, objavljeni proti koncu devetnajstega in na začetku dvajsetega stoletja v izvestjih slovenskih gimnazij. Toda resnega prevajanja in objavljanja so bili doslej deležni zgolj izbori iz njegovih življenjepisov. Ti so odločno prevladovali tudi v raziskovanju ter pri pouku in temu ustrezno v zavesti povprečnega slovenskega izobraženca. Od leta 2003 pa smo deležni revijalnih in knjižnih prevodov iz *Etičnih spisov*, ki jih skupaj s spremni-

mi študijami sistematično oskrbuje Maja Sunčič.

Pri svojem izboru se Sunčičeva praviloma osredotoča na tiste Plutarhove razprave, ki prinašajo upodobitve žensk oziroma širše rišejo odnose med spoloma. Mednje sodijo »Nasveti ženinu in nevesti«, »Tolažba za ženo« in »Ženska junaška dejanja« – vse vključene v *Plutarhove ženske* (2004); »Dialog o ljubezni« – tematsko izhodišče za zbornik iste urednice z naslovom *Dialogi o ljubezni* (2005); in še dve revijalni objavi v *Monitorju ISH*: »Ljubezenske zgodbe« (morda nepristno delo) in »Rimska vprašanja – izbor vprašanj o poroki« (oboje 2006).

Plutarhov odnos do vloge žensk predstavlja za raziskovalca velik izziv, saj je, kot ugotavlja Sunčičeva že v uvodu (str. 5 isl.), izrazito ambivalenten: avtor je po eni strani vpet v tradicionalne antične predstave, ki niso zgolj dajale prvenstva moškemu, ampak so bile pogosto zaznamovane z izrecno mizoginijo, po drugi strani pa kaže nenavadno naklonjen in spoštljiv odnos do žensk v primerjavi z drugimi antičnimi pisci. Zaradi te dvojnosti izzivajo njegovi spisi različne in celo povsem nasprotujoče si interpretacije. V zborniku *Plutarhove ženske* predstavi širok razpon pogledov že sama Sunčičeva v spremnih študijah k prevedenim razpravam (gl. npr. pregled sodobne literature o »Nasvetih ženinu in nevesti« na str. 33–35 in o »Tolažbi za ženo« na str. 70), poleg teh pa zazvenijo še glasovi slovenskih strokovnjakov, ki jih je urednica povabila k sodelovanju.

Zbornik *Plutarhove ženske* je sestavljen iz uvoda in dveh glavnih delov.

V **uvodu** (str. 5–11) urednica oriše temeljne značilnosti Plutarhovega odnosa do žensk in problematike, ki jo predstavljajo trije izbrani spisi, kot tudi osnovne poteze teh spisov. Predstavi še samo sestavo zbornika in na kratko povzame vsebino posameznih prispevkov. V **prvem delu** (»Plutarhove ženske«, str. 13–145) se zvrstijo njeni prevodi treh izbranih *Etičnih spisov* – to so »Nasveti ženinu in nevesti«, »Tolažba za ženo« in »Ženska junaška dejanja« –, opremljeni z izčrpnimi končnimi opombami, spremnimi študijami (»Plutarhova fantazma idealne zakonske zveze«, »Tolažba za Plutarha« in »Anatomija ženskega junaštva ali eros do aresa«) ter 11 strani zavzemajočo bibliografijo. V **drugem delu** pa sledijo trije interpretativni eseji drugih strokovnjakov, katerih namen je po besedah Sunčičeve »širša kontekstualizacija izbranih Plutarhovitih spisov od antike do sodobnosti v skladu z osnovno zamisljivo zbirke [Dialog z antiko]: vzpostaviti dialog z antiko« (str. 9). To so »Plutarh in njegov ustvarjalni opus« Mateja Hriberška (str. 149–166), »Zakonska zveza v antiki: kratek pregled« Svetlane Slapšak (str. 167–184) in »Zakonska zveza kot ženska želja za vse čase: medijska konstrukcija sodobne neveste« izpod peresa Jerce Legan (str. 185–205). Tako nismo deležni zgolj dialoga sodobnosti z antiko, ampak tudi dialoga ali že kar okrogle mize najrazličnejših sodobnih pristopov k antiki.

Spis, s katerim se začne **prvi del** zbornika, didaktični »Nasveti ženinu in nevesti«, je naslovljen na Plutarhova študenta in študentko ob njuni sklenitvi zakonske zve-

ze. Sestavlja ga 48 poglavij, od katerih je večina (28) namenjena zgolj nevesti. Vključitev obeh zakoncev predstavlja pomembno novost, po kateri se delo loči od svojih predhodnikov, tako tudi od Ksenofontovega *Gospodarjenja* (*Oikonomikós* ali *Oikonomiká*), s katerim imajo »Nasveti« sicer precej vzporednic. Druga Plutarhova izjemnost je v tem, da gleda na zakonsko zvezo skozi filozofsko prizmo: njenega glavnega pomena ne vidi niti v biološki reprodukciji niti v koristi za skupnost/državo ali za gospodarstvo, ampak v tem, da pomaga k duhovni rasti obeh udeležencev. Plutarh poudarja pomen harmonije med zakoncema in njuno vzajemnost, vendar obenem v skladu s tradicijo propagira glavno vlogo moškega. To nerazrešljivo dvojnost odlično ponazori sklep njegovega sprva povsem nevtralnega napotka, naj štejeta zakonca vse svoje premoženje za last obeh: »Tako kot mešanico vina imenujemo vino, čeprav ima več vode kot vina, *podobno naj se tudi lastnina imenuje moževa, četudi žena prispeva več*« (20. poglavje, str. 18; ležeči tisk N. G.). Skratka: napotilo k vzajemnosti se kaj hitro izteče v korist moškega.

Podobna nerealistična dvojnost se kaže tudi v navodilih glede ženine hkratne seksualnosti ter aseksualnosti in nenazadnje glede njenega zadržanja v zakonu sploh: čeprav je lahko pametnejša in boljša od moža, je znak njene razumnosti in izobrazjenosti prav pripravljenost, da se podreja in v tem najde izpolnitev. Zato Sunčičeva v poglobljeni študiji o »Nasvetih« ugotavlja, da gre dejansko za fantazmo, malone neuresničljiv ideal. Po drugi strani pa

je pri Plutarhu pomen ženine vloge mnogo večji in bolj vsestranski kot pri drugih antičnih avtorjih, saj mož le z njeno pomočjo lahko postane »uspešen soprog, ljubimec, učitelj, kralj in filozof« (str. 55).

V primerjavi z »Nasveti« in »Dejanji« je drugi uvrščeni spis, pismo Plutarhovi ženi Timokseni ob smrti njune hčerke (»Tolažba za ženo«), manj obsežen in tudi manj pomemben. Zanimiv je predvsem zaradi svojih odstopanj od predstav tako povprečnega antičnega človeka kot sodobnega bralca. V antiki se je od žensk navadno pričakovalo glasno žalovanje, Plutarh pa Timokseni priporoča stoiško umerjenost, podobno kot moškemu. Kot pravi Sunčičeva, lahko sklepamo, da je bil njegov spis tudi tolažba in bodrilo za njega samega (str. 72), obenem pa – še zlasti v luči »Nasvetov« – spodbuja ugibanja in različne interpretacije o njegovem odnosu do soproge.

Tretji izbrani spis, »Ženska junaška dejanja«, prinaša 27 zgodovinskih in napol zgodovinskih poročil o grških in negrških ženah, bodisi kolektivno kot o pripadnicah ljudstev ali krajev bodisi o posameznicah. Sunčičeva opredeli splošne značilnosti Plutarhovitih upodobitev, analizira pa tudi vsako posebej. Njena glavna ugotovitev je, da se v avtorjevem pristopu spet kaže ambivalentnost: moška in ženska pogumnost ali vrlina kljub Plutarhovemu zatrjevanju nista prikazani enako. Med zglednimi ženskimi deli se omenjajo tudi takšna, ki so sicer veljala za tipična slaba ženska dejanja, npr. izdaja domovine zaradi ljubezni v 7. poglavju ali obrekovanje in zahrbtnost v 19. poglavju: Plutarh ženskih

dejanj ne ocenjuje samih po sebi, ampak glede na namen. Značilno naj bi bilo tudi, da so njegove junakinje po opravljenih junaštvih običajno spet postavljene (oziroma se same vrnejo) »na svoje mesto« kot tradicionalne ženske.

Pri teh analizah morda pogrešamo še nekoliko širšo umestitev v antično in siceršnjo pripovedno tradicijo. Bralec bi namreč utegnil dobiti zmotni vtis, da značilnosti, ki so izpostavljene v zvezi s temi zgodbami, veljajo zgolj za didaktične pripovedi o ženskah. Tak primer je motiv prostovoljne odpovedi častem in vrnitve k prejšnjemu skromnemu življenju. Dejansko gre za enega od splošnih ljudskih pripovednih vzorcev, ki je prisoten denimo v znani zgodbi o rimskem junaku Cincinatu iz petega stoletja pr. Kr.: slednji je po izročilu postal diktator in premagal sovražno ljudstvo, po zmagi pa se je odrekel svojemu položaju in se vrnil na svojo kmetijo. To ne pomeni, da opažanja niso točna; pomeni le, da med predstavitvijo moške in ženske vrline v antičnih zgodbah ni tako ostre ločnice, kot bi utegnili sklepati iz razprave.

V **drugem delu** zbornika tvorita članka Hriberška in Slapšakove po svoji vsebini, čeprav ne tudi po formalni umestitvi, smiselni uvod v obravnavano tematiko. V njiju se izriše potrebno ozadje: izčrpen biografski, bibliografski, kulturnozgodovinski itd. prikaz Plutarhovega ustvarjanja in zakonske zveze v antiki. Hriberšek v zgleđno sistematični filološki tradiciji najprej oriše rimsko ter grško literarno produkcijo in zgodovinsko dogajanje v prvem stoletju po Kr., torej v Plutarhovem času. Sledijo Plutarhovo življenje

ter delo (s slovenskimi naslovi vseh 78 *Etičnih spisov*) in recepcija pisca v antiki ter poznejših obdobjih. Sklep kronološko poda usodo Plutarhovih del na Slovenskem (pri pouku, v razpravah, v prevodih), pri čemer upošteva tudi rokopisne vire.

Od razprav, ki so prevedene v zborniku, se Hriberšek osredotoči na »Dejanja«. V zvezi z njimi oriše okoliščine nastanka dela, njegovo glavno misel (da je *areté*, pogumnost ali vrlina, moških in žensk enaka) in zgradbo. Umesti pa ga tudi širše v opusu samega Plutarha, v antični tradiciji odnosa do žensk in v ožji tradiciji del s podobno tematiko. Opredeli ga po zvrsti, obširno našteje vire in okarakterizira avtorjev pristop k pisanju (težnja k manj znanim zgodbam). V svoji oceni Plutarhovega odnosa do žensk, kakršen se kaže v tem spisu, vzpostavi posreden »dialog« z oce- no Sunčičeve, saj interpretira pisateljev odnos kot izrazito pozitiven, spoštljiv, medtem ko Sunčičeva ob priznavanju te komponente vseskozi opozarja tudi na podedovano patriarhalno dediščino.

Medtem ko posveti Hriberšek posebno pozornost »Dejanjem«, je prispevek Slapšakove dopolnilo k »Nasvetom«. Avtorica prikaže razvoj zakonske zveze v antični Grčiji in Rimu, s posebnim ozirom na položaj ženske: kronološko seže vse od družbe, kakršno rišejo homerski epi, prek atenske demokracije v klasični dobi do helenizma in razvoja znotraj rimske ureditve. Ta prikaz je v veliko pomoč klasično manj poučenemu bralcu, čeprav vsebuje tudi nekatere faktografske netočnosti: Ksenofontov spis *Gospodarjenje*, denimo, ni pogovor med Sokratom,

Kritobulom, »ki bi se moral poročiti«, in izkušenim Ishomahom (kot piše na str. 175), ampak dialog med Sokratom in – poročenim – Kritobulom, v teku katerega Sokrat pripoveduje o svojem obširnem pogovoru z Ishomahom.

Vendar Slapšakova ne želi podati golega kronološkega prikaza, ampak vpne antične različice zakonske zveze v širši idejni okvir. Izhaja namreč iz mnenja, da biseksualna zakonska zveza – edini pogoj za obstoj patriarhalne družbe (str. 167) – ni nekaj »naravnega«, ampak jo moramo razumeti kot zgodovinsko obliko človeškega obnašanja, kar podpirajo očitne razlike med oblikami zakona v antiki (str. 168). Zato v začetnih razdelkih svoje razprave prikaže tudi pristope zgodovinarjev in raziskovalcev antike iz različnih obdobj, pri čemer opozori na nevarnost tega, da jemljemo stvari za samoumevne ali iščemo univerzalnost.

V nasprotju s prispevkoma Hriberška in Slapšakove študija Leganove ni tako integralno povezana s Plutarhovimi spisi, vendar zato morda najbolj dobesedno vzpostavlja »dialog« z njimi, natančneje z »Nasveti«. Gre za analizo načinov, kako sodobni mediji, zlasti revije, indoktrinirajo bralke. S predstavljanjem idealiziranih podob neveste in poudarjanjem njene vloge kot estetskega spola jim poskušajo prisugerirati zavest, da želijo in »morajo« poskrbeti zase (str. 190 idr.), obenem pa jim ponujajo tudi odgovore na vprašanje, kako izpolniti to prisugerirano željo – s pomočjo potrošniških dobrin (str. 185 idr.). Na to prikrito indoktrinacijo prenese Leganova pojme, s katerimi operira Louis Althusser v svojih opisih širših

ideoloških aparatov države. Mediji potemtakem žensko še dandanes potiskajo v podrejeno vlogo objekta gledanja in v vlogo (bodoče) žene, matere, gospodinje.

Študija (vsebinsko se mestoma nekoliko ponavlja) ne obravnava povsem iste tematike, kakršni se je v »Nasvetih« posvetil Plutarh – zakonske zveze, tj. skupnega življenja v dvoje. Kljub občasnim omembam poznejšega zakonskega življenja namreč govori predvsem o poroki, poročnem slavju, torej o vidiku, ki ga Plutarh povsem izpušča, saj imata njegova naslovnika obred že za seboj. Vendar se témi dovolj prekrivata, da ju lahko medsebojno povežemo in tako primerjamo pristop Plutarha in pristop sodobnih medijev. Vrhu tega se – zlasti v povezavi z analitičnim pristopom Sunčičeve k Plutarhu – vsiljuje še ena vzporednica: misel, da je treba tako Plutarhove

spise kot sodobne članke brati s posebno pozornostjo na tisto, kar je zapisano med vrsticami. Tam se namreč skrivajo ideološke predpostavke, ki se jih morda ne zavedajo niti sami avtorji in posledično še manj bralci, ki pa utegnejo prav zato imeti največji vpliv.

Na osnovi povedanega je torej mogoče skleniti, da gre za vsestransko obogatitev slovenskega poznavanja Plutarha – tako prevajalsko kot teoretično, saj se spremne interpretacije in eseji lotevajo vloge antičnih žensk s stališča različnih humanističnih ved in z različnih zornih kotov. Želimo si lahko, da bi bili podobno poglobljene in vsestranske obravnave deležni tudi drugi Plutarhovi spisi in teme, s katerimi se je spopadal v svoji plodoviti karieri.

Nada Grošelj

Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and The Written Text. (ur. J.N. Adams, M. Janse, S. Swain). Oxford University Press, New York 2002. 483 str. (recenzija)

Delo z naslovom Bilingvizem v antični družbi je nastalo kot rezultat konference o dvojezičnosti, ki so jo leta 1998 pripravili na University of Reading. Udeleženci so bili strokovnjaki, ki se z obravnavanim fenomenom ukvarjajo z različnih vidikov, med njimi zgodovinarji, filologi in študenti književnosti. Namen organizatorjev, da bi pokrili najrazličnejša področja, ki se dotikajo dvo-

jezičnosti, je bil v veliki meri izpolnjen. Pričujoča knjiga je dobrodošlo nadaljevanje prejšnje, saj se prva z dvojezičnostjo v antiki ubada na razmeroma splošnem nivoju, ta pa s posameznimi prispevki presega samo predstavljanje fenomena in stopa na še bolj zanimiva tla analiziranja posebnosti določenih vidikov dvojezičnosti.

Sežet uvod, ki sta ga pripravila J.N. Adams in S. Swain, nam še enkrat predstavi in definira osnovne pojme, s katerimi se srečujemo pri preučevanju že znanega fenomena. Avtorja opozorita na specifičnost dvojezičnosti v tekstih in poudarita poseben pristop, ki ga dvojezična besedila

zahtevajo. Sledi še predstavitev diglosije, pa bilingvizma v povezavi s politiko in družbenimi pojavi, uvedeta tudi termin kultura bilingvizma. Delo je razdeljeno na štiri večja poglavja, v okviru katerih je razporejenih petnajst prispevkov.

Prvo, uvodno, poglavje je najkrajše, saj vsebuje samo dva članka, ki sta splošne narave. D.R. Langslow v članku »*Approaching Bilingualism in Corpus Languages*« predstavi posebnosti dvojezičnosti v antiki. Dotakne se večine značilnosti, s katerimi se srečamo pri dvojezičnosti v omenjenem času; podčrta pomen latinsko grških kontaktov, posledica katerih so tudi nekatere jezikovne posebnosti. Poleg stikov z grščino pa avtor omeni še latinsko keltske in latinsko venetske kontakte ter interakcijo z etruščanskim jezikom. K. Versteegh razpravlja o statusu standardnega jezika ter o mrtvih oziroma živih jezikih. Avtor predstavi nekaj metodoloških pristopov, ki so v pomoč pri razlagi razmerja med zapisanim besedilom in standardnim jezikom.

Z naslednjim poglavjem delo prestopi mejo splošnega in se obrne h konkretnemu, namreč h grško latinski dvojezičnosti. Kot prvi F. Biville začrta terminološki okvir za primere bilingvizma za grško rimsko oziroma grško latinsko področje. Grško latinska dvojezičnost je predstavljena na eni strani kot individualna in na drugi kot kolektivna zadeva. Avtor poišče latinska poimenovanja za tiste, ki so obvladali oba jezika, kakor tudi za tiste, ki so znali samo enega; predstavi pa še tiste, ki so v grško rimskem svetu imeli vlogo posrednikov med obema jeziko- ma. V zvezi z jezikom in kulturo, ki sta bivala na območju izpostavlje-

nem vplivu drugega, se srečamo z akulturalizacijo in izgubo kulturne identitete, ki sta obe lahko spremljali dvojezičnost. Na nek način lahko govorimo o eni kulturi, kjer sta sobivala dva superiorna jezika, ki sta vplivala drug na drugega; produkt le-tega pa sta latinizirana grščina in helenizirana latinščina.

Drugi prispevek v tem poglavju je na temo dvojezičnosti na Delosu pripravil že znani J.N. Adams, ki je omenjeno tematiko analiziral že v prej predstavljeni knjigi. Sledi članek S. Swaina, ki se ukvarja z bilingvizmom v delih Cicerona; ponovno gre torej za snov, s katero smo se že srečali. Avtor najprej razloži, kakšen je bil položaj grščine v Rimu; razlago pa nadaljuje s Ciceronovimi odločitvami za grščino v določenih situacijah. T.i. »*code-switching*« je pri Ciceronu še najbolj očitna v njegovih pismih; avtor s konkretnimi primeri ilustrira to t.i. menjavanje kode jezikov. Ciceronovo vpletanje grščine v svoje spise dokazuje, da je bila grščina med izobraženimi Rimljani dobro poznana, saj bi v nasprotnem njegovo početje ne imelo nobenega smisla, razen morda vzburjanja občutij za nenavadno, učeno ali kaj podobnega.

V zadnjem razdelku tega poglavja M. Leiwo predstavi dvojezične napisse Italije, kjer lahko opazujemo proces, pri katerem se je začelo s kontaktom (med jezikoma) in končalo z mešanico teh dveh jezikov (tudi na tem mestu gre za grščino in latinščino). Dvojezičnost na napisih ima svoje zakonitosti in posebnosti, na katere avtor opozori, nadaljuje pa s primeri grško latinskih napisov, ki jih poznamo več vrst:

- besedilo, ki ima isti tekst napisan v obeh jezikih;
- različni besedili v različnih jezikih, a je tematika skoraj enaka;
- dve popolnoma različni besedili (npr. nagrobni napis in epigram) napisani v različnih jezikih;
- latinščina je prisotna v grškem besedilu in obratno;
- oblikoslovna, glasoslovna in pravopisna mešanja obeh jezikov.

V nadaljevanju najprej opozori na krščanske in judovske epigrafske skupnosti, kjer je tovrstne napise mogoče najti.

Tretje poglavje, ki obsega šest prispevkov, je posvečeno odnosu med grščino in ostalimi jeziki. I. Rutherford se ukvarja z licijsko grškim bilingvizmom, pri čemer najprej opiše jezikovno situacijo v Liciji. Vir za preučevanje so napisi, na osnovi katerih avtor naredi jezikovno analizo, preuči besedišče in ugotavlja vplive grščine na licijski jezik in obratno. P. Fewster predstavi dvojezičnost v Egiptu, kjer vladajo zanimive jezikovne razmere, a o tem je pisal že J.N. Adams v prej predstavljeni knjigi. Deseti prispevek je napisal C. Brixhe na temo interakcije med grškim in frigijskim jezikom v času rimskega imperija, ki jo najprej postavi v časovni, geografski in ekonomski kontekst. Ker so bili Grki in Frigijci v kontaktu dolgo časa, sta jezika vplivala drug na drugega in ti vplivi so pustili svoje sledi predvsem na napisih, kjer jih avtor predstavi.

Z. Rubin je avtor naslednjega prispevka, ki se ukvarja z odnosom med grščino in srednjo iranščino na osnovi sasanidskega dokumenta, ki je poln protirimske propagande: *Res gestae divi Saporis*. Nenavaden napis

je sestavljen v treh jezikih: grškem, srednje perzijskem in partskem; med verzijami v posameznih jezikih avtor raziskuje odnose. Sledi sestavek o bilingvizmu in diglosiji v poznoantični Siriji in Mezopotamiji, kjer so bili aramejsko grški jezikovni stiki povsem normalen pojav. Gotovo pa so opazne lokalno pogojene razlike; v severni Siriji so bila aramejska narečja sicer govorjena, a zelo redko pisana; če pa damo za primer Palmiro, najprej pomislimo na znane dvojezične (tudi trojezične) napise, kjer aramejščini pripada velik del. M. Janse v zadnjem prispevku tega poglavja ubere pristop historične slovnice, da bi ugotovil vidike bilingvizma skozi zgodovino grškega jezika. Pri tem na eni strani preuči grščino Septuaginte in na drugi jezik Kapadočanov, ki sta si popolnoma nasprotna. Kontrast med obema je najlažje ponazoriti z dvema zgodnjima citatoma iz ene in druge verzije, ki ju postavimo enega poleg drugega. Na jezik Septuaginte v veliki meri vpliva hebrejščina, kar je mogoče opaziti predvsem pri besedišču za tipične religiozne pojme. Kapadokija pa je tako ali tako bila večjezična dežela (posledica zgodovinskega razvoja), kar je moralo vplivati tudi na tamkajšnjo grščino.

Zadnje poglavje, ki je posvečeno latinščini in ostalim jezikom, je ponovno kratko, kar posredno govori o tem, da je dvojezičnost v povezavi z latinščino težje preučevati, saj imamo v primerjavi z grščino manj pisanih virov. Oba prispevka se nanašata na dvojezičnost, ki se je razvila v pozni antiki oziroma že v zgodnjem srednjem veku. P. Burton je namreč predstavil latinsko gotsko

interakcijo, predvsem na osnovi gotskega prevoda Svetega pisma, ki ga je oskrbel znameniti Wulfila. Drugih pričevanj stikov med obema jezikoma praktično ni, le posamezne omembe in nekaj sposojenk. P. Flobert je obravnaval latinsko frankovsko dvojezičnost, ki se je v šestem stoletju razvila v Galiji, torej v času frankovskega kralja Klodvika. Glavno vprašanje razprave je, ali je Klodvik sploh znal govoriti latinsko oziroma kakšna je bila vloga latinščine v komaj nastajajoči frankovski državi? Avtor oriše razmeroma zapleteno jezikovno situacijo v Galiji, kjer se je mešalo nemalo jezikovnih vplivov: galski, latinski, germanski, gotski, novonastali frankovski, ki se je razvil na osnovi vulgarne latinščine v Galiji z dodatkom vplivov ostalih omenjenih jezikov. Latinščina se večinoma ni več govorila, ohranila pa je primat in monopol nad pisano besedo. V frankovski državi torej več ne moremo govoriti o dvojezičnosti v pravem pomenu besede, pač pa

je zanimiva jezikovna situacija povezana z zgodovinskim razvojem. Ta je povzročil umik in nazadovanje nekaterih jezikov iz Galije (npr. germanski, keltski), pa tudi izoblikovanje nove jezikovne identitete (frankovska).

Delo, ki je pred nami, predstavlja pomembno dopolnitev Adamsovega priročnika o dvojezičnosti, saj ta pojav osvetli še s pomočjo posameznih geografsko in časovno pogojenih procesov. Bilingvizem je zvest spremljevalec pojavov antične družbe, od njenih začetkov pa do zadnjih vzdihljajev, ki se prevesijo v srednji vek. Vse to pa ni nič nenavadnega, saj se s preučevanim fenomenom srečujemo tudi v moderni družbi, le da je imel takrat, kakor ima tudi sedaj, določene posebnosti, ki so jih avtorji vsak v svojem prispevku poskušali kar najboljše predstaviti.

Julijana Visočnik

Wolfgang Meid: *Keltische Personennamen in Pannonien. Archaeolingua Foundations, Budapest 2005. 349 str.*
(recenzija)

Knjigo Keltska osebna imena v Panoniji uvrščamo med dela onomastičnega značaja. Onomastične raziskave so zveste spremljevalke vsakega epigrafskega izvajanja, zato so dela, ki zberejo in sistematizirajo imenski material, dobrodošla, saj

olajšajo delo epigrafikom. Po razmeroma dolgem predahu je pred nami spet delo te vrste, ki ne bo koristno samo za raziskovalce Panonije, pač pa tudi za sosednji Norik in nena zadnje za vse, ki se ukvarjajo s tistimi provincami rimskega imperija, kjer je nekoč živelo keltsko prebivalstvo.

Knjigo lahko razdelimo na dva dela, od katerih je drugi veliko obsežnejši, saj obsega seznam in razlago imen. V prvem nas avtor seznan

z osnovnimi prelomnicami zgodovine Panonije, začne z razlago samega imena Panonija, ki ga lahko prvič preberemo pri Polibiju in naj bi se nanašalo na nekeltsko, morda balkano-germansko ljudstvo, ki naj bi živelo na obeh straneh Save. Ime se sčasoma razširi na številna plemena, kot panonska Strabon opredeli plemena *Breuci*, *Andizetes*, *Ditiones*, *Pirustae*, *Maezaei*, *Daesitiates*, *Ardiaei*; Plinij doda še ljudstva *Serretes*, *Serapilli*, *Iasi* in *Colapiani*, ki so prebivali v okolici Drave. Krajši izsek avtor posveti Keltom, ki so se v 4. st. pr. Kr. naselili na to območje. V severnem delu dežele osebna in krajevna imena na eni strani in arheološki ostanki na drugi dokazujejo, da so tod živeli Kelti. Zgodovinski oris se nadaljuje z opisom rimske zasedbe Panonije, ki se je začela z Oktavijanovimi vojaškimi pohodi v Ilirik. Leta 35 pr. Kr. se je začela vojna z Japodi na severno jadranski obali; ko so jih Rimljani porazili, se je vojna nadaljevala s pohodom proti Sisciji, ki so jo oblegali in jo osvojili. Leta 16 pr. Kr. so se ponovno začeli nemiri, prebivalci Panonije so se namreč uprli rimski oblasti in povezani z Noriki vpadli v rimsko Istro. Omenjeni manjši izpad pa popolnoma zasenčita panonska vojna (12-9 pr. Kr.) in veliki panonski upor (6-9 po Kr.) pod vodstvom dveh Batonov in Pinesa. Velej Paterkul zapiše, da je bila vojna *magnum atroxque* (II, 96); odvijala pa se je na območju med Savo in Dravo. Glavni rimski poveljnik je bil Tiberij, ki mu je upor tudi uspelo zadušiti (leta 8), s tem pa spraviti Panonijo pod rimsko nadvlado. Panonijo so kmalu oblikovali v rimsko provinco z vsemi pripadajočimi značilnostmi: z muni-

cipiji, kolonijami, vojsko ... Keltski značaj prebivalstva pa ni viden samo preko osebnih imen, s katerimi se bomo v nadaljevanju ukvarjali, pač pa so na napisih, pa tudi v arheoloških ostalinah opazne še druge posebnosti njihove kulture; noša, načini pokopa, kultu in drugo. Na to nas avtor sicer opozori, a to je tema že za novo knjigo.

V drugem delu knjige predstavi keltska imena, ki jih srečamo v antični Panoniji, večinoma na napisih, nekaj pa je tudi takšnih, ki jih je avtor zbral iz literarnih virov. Namen dela je predvsem zbrati keltska imena Panonije ter jih jezikovno pokomentirati. Keltski imenski material Panonije pa skupaj s sosednjim Norikom predstavlja samo del velikega galskega jezikovnega (imenskega) območja.

Avtor imena razdeli na dve veliki skupini; v prvo sodijo daljša (sestavljena) in v drugo krajša, enozložna imena. Daljša imena razdeli še naprej:

- imena s končnim *-rix*: *Adiaturix*, *Aterix*, *Riturix* ...;

- imena s končnim *-mar-us/a*: *Magimarus*, *Nemetomara*; *Nertomarus*;

- imena z drugimi končnimi členi: *-geno-*: *Litugenus*; **gnato-*: *Bussugnata*; **gento-*; *-bogio-*; *-dubno-/dumno-*; *-vepo-*;

- sestavljenke s predponami: *Ad-*, *Ambi-*, *Ate-*, *Eni-*, *Ver-*, (*Adnamat-us/-a*; *Ambisavus*; *Atpomarus*, *Enignus*, *Vercella*).

Kot uvod v posamezno skupino avtor navede skupne značilnosti imen, ki vanjo sodijo, ter izpelje etimologijo ponavljajočih se sestavnih delov daljših imen. Sledi katalog imen, kjer je vsako posebej analizirano;

razlaga pa ni samo etimološka, pač pa se poskuša dotakniti kar največ vidikov; od predstavitve območja, kjer se ime pojavlja, do paralel v današnjih in nekdanjih jezikih. Ob zgornji navedbi imenskih skupin sem za ilustracijo dodala le nekaj imen, da bi že na tem mestu dobili vsaj približno predstavo o izgledu keltskih imen. V knjigi je imen v posamezni skupini občutno več, a sem na tem mestu omenila predvsem tiste, ki jih lahko srečamo tudi v Noriku, predvsem v Celeji in njeni okolici.

Kot že omenjeno je v drugo skupino Meid razvrstil krajša imena, ki pa jih je podobno kot prej delil še naprej:

- imena, ki temeljijo na dobro znanih keltskih leksemih: *Bugia, Cotta, Eppo, Gnata, Magio, Maro, Noibio, Ressatus, Uxela, Vindo ...*;

- imena, katerih keltsko poreklo je verjetno: *Atto, Bardus, Bella, Mattius, Mugia, Sirus, Vepo*;

- imena, katerih jezikovna pripadnost je negotova ali problematična: *Albanus, Amatu, Avitus, Bonio, Deuso, Enno, Rusco, Secco, Vibenus* in druga.

Avtor drugo skupino imen predstavi po vzorcu, ki smo ga srečali že pri prvi, le da so pri teh imenih dodani še pomisleki glede izvora. Za razliko od zgornjih ta niso nujno keltska, v skladu s pričakovanji nas seznanja še z drugimi možnostmi porekla oziroma vsaj z etimološkimi vzporednicami, ki jih lahko srečamo v drugih evropskih jezikih (ne samo potomcih keltskega). Tudi na tem mestu sem pri vsaki skupini imen za boljšo ponazoritev navedla nekaj značilnih za Norik in Panonijo.

Zadnjih dvajset strani knjige je posvečenih izvrednotenju imenskega

gradiva, s katerim smo se srečevali skozi celotno delo. W. Meid osvetli različne vidike, pri čemer začne z razširjenostjo in pogostostjo keltskih imen v Panoniji, nadaljuje s sociološkimi aspekti, kjer poskuša ugotoviti, v kolikšni meri keltska imena nakazujejo določen socialni sloj, ki se je na različne načine mešal z drugimi. Nadaljuje z analizo semantike imen, ki jo je sicer v veliki meri obravnaval že sproti, a jo zdaj strne v splošne ugotovitve. Nenazadnje nekaj pozornosti namenja keltskemu jeziku, ki je v Panoniji moral živeti še po rimski osvojitvi, vsaj do 2. st., o čemer govori nekaj posrednih dokazov.

Povzeli bi lahko, da so v Panoniji, ki so jo razmeroma gosto poselili Kelti, v 1. in 2. st. še govorili keltsko, kar je bila ena izmed variant galskega jezika. Isto pa je veljalo tudi za panonski jezik. Na območjih, ki so bila etnično mešana, so gotovo govorili in razumeli oba jezika. Računati moramo torej s t.i. avtohtono dvojezičnostjo, pri kateri je prišlo do omejene »keltizacije« Panoncev. Da pa jezikovna situacija ne bi bila preveč preprosta, je z rimsko osvojitvijo v Panonijo prišla še latinščina, ki se je predvsem v vojaških postojankah uporabljala kot uradni in pogovorni jezik. Ni potrebno posebej poudarjati, da je s priključitvijo Panonije k rimskemu imperiju avtomatsko postala tudi uradni jezik. Kot jezika domačih ljudstev: Kelto v in Panoncev pa sta še naprej, vsaj v privatnih in intimnih sferah, živela avtohtona jezika.

Vrednost predstavljenega dela je v dopolnitvi in nadgraditvi že obstoječih knjig, ki se ukvarjajo s keltsko onomastiko. Za slovenski prostor

nosi še večjo težo, saj je velik del ozemlja sodil ali v Norik ali v Panonijo. Jezikovna situacija je bila torej podobna tisti, ki smo jo spoznali v pričujoči knjigi, z izjemo vpliva panonskih ljudstev in njihovega jezika, ki na Slovenskem niso pustila odločilnega pečata. Še vedno pa ostaja odprto vprašanje poreklo imen z Iga, ki

predstavljajo nenavadno mešanico različnih vplivov, keltskih, panonskih, ilirskih ... Kot takšna namigujejo na zanimiv jezikovni otok, znotraj večinoma keltskega sveta in budijo domišljijo z vprašanji, od kod so in zakaj so ohranjena ravno tam.

Julijana Visočnik

Monitor ISH, VIII/2, 2006,
ISSN 1580-688X, 252 strani,
1.500 SIT, 6,26 EUR
Naročanje: zalozba@ish.si,
425 18 45

KAZALO

ANTROPOLOGIJA LIKOVNEGA

JURE MIKUŽ

Kristusovo telo in njegova golota:
uveljavitev motiva

ZDENE VRDLOVEC

Od ikone do fotografije

PETJA GRAFENAUER KRNC

Slovenska umetnostna zgodovina
in težave z metodologijo

NADJA ZGONIK

Krajinski kodi v slovenski umetnostni
zgodovini

SAŠA ŠAVEL

Video CD – izkoriščanje konteksta
televizije

ČLANKI

MARJANA HARCET

Viri patriarhalnosti v krščanstvu in islamu
ANA VOGRINČIČ

Moralna panika kot odziv na branje
romanov v Angliji 18. stoletja

THOMAS ELSAESSER

*European Cinema: Legacy of East, West,
Ethnicity and History*

POJMOVNI FANTOMI

Pojmovni fantomi III

DIALOG Z ANTIKO

MAJA SUNČIČ

Plutarhovo vzrokoslovje: Uvod v *Rimska
in Grška vprašanja*

PLUTARH

Rimska vprašanja – izbor vprašanj
o poroki (1–2, 29–31, 65, 86–87, 105,
108, prevod in komentar Maja Sunčič)

NADA GROŠELJ

Klavdijan in njegova upesnitev
elevzinskega mita

KLAVDIJ KLAVDIJAN

Ugrabitev Prozerpine, 1. knjiga
(prevod in opombe Nada Grošelj)

MATEJ HRIBERŠEK

Fran Viljem Lipič in njegovo delo *Bolezni
Ljubljčanov*

FRAN VILJEM LPIČ

Bolezni Ljubljčanov – avgust
(prevod in opombe Matej Hriberšek)

RECENZIJE

Alain BADIOU, Mali priročnik
o inestetiki (Ksenija Berk)